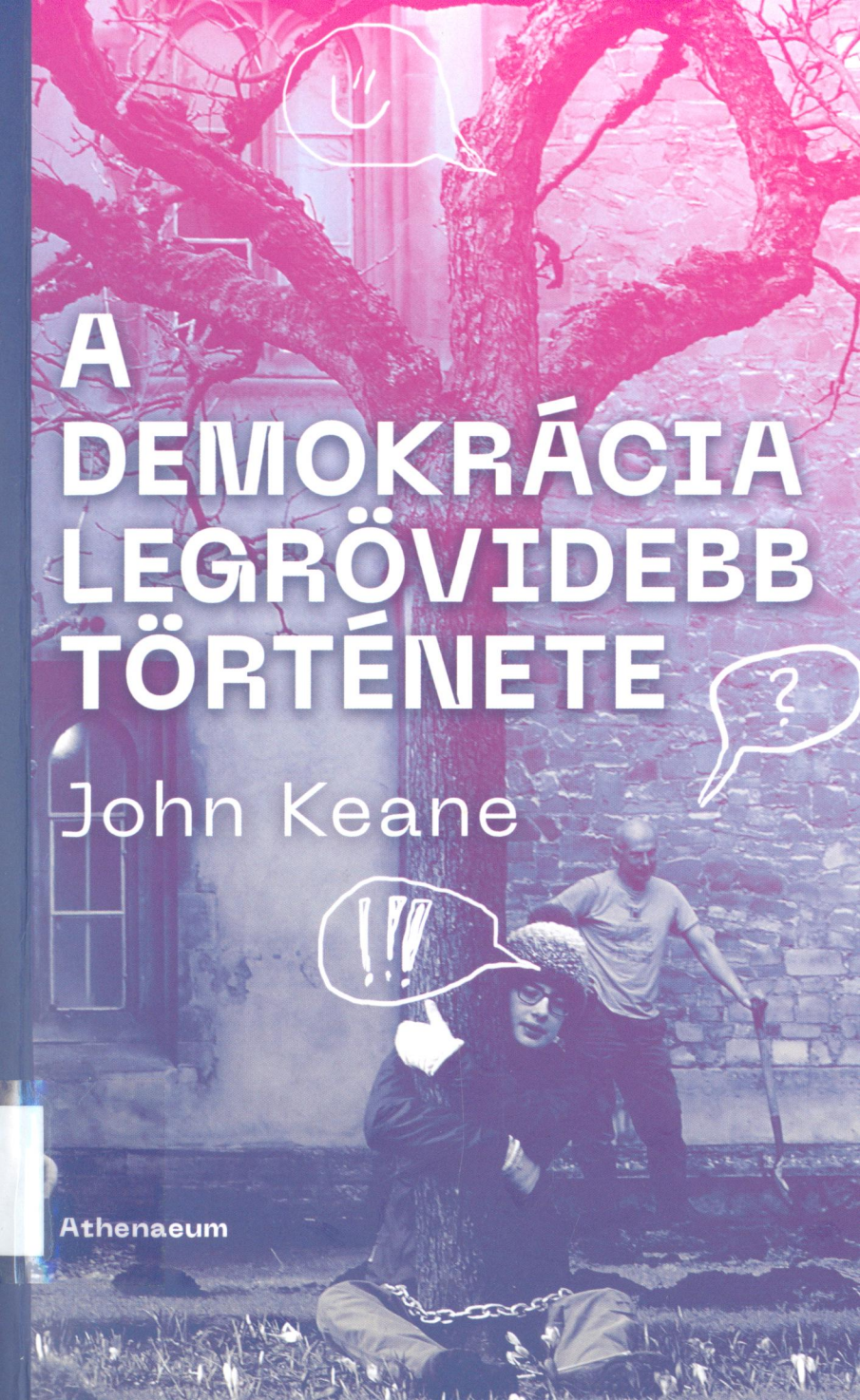
A
DEMOKRÁCIA
LEGRÖVIDEBB
TÖRTÉNETE
John Keane
?
!!!
Athenaeum

”

Egyre többen aggódnak amiatt, hogy a demokráciát aláássa a demagóg vezetők iránti fanatikus támogatás, netán a megfigyelési kapitalizmus, a pandémia, Kína felemelkedése, vagy az olyan, Putyinhoz hasonló zsarnokok színre lépése, akik a demokrácia nyelvét beszélik ugyan, ám szemernyit sem törődnek annak alapvető eszméivel.

nre

Előkészületben:

John Hirst
Európa legrövidebb története

Linda Jaivin
Kína legrövidebb története

A DEMOKRÁCIA LEGRÖVIDEBB TÖRTÉNETE

John Keane

Athenaeum

A fordítás alapjául szolgáló mű:
John Keane: *The Shortest History of Democracy*

Copyright © 2022
John Keane asserts his right to be known
as the author of this work
Originally published in the English language in 2021
by Black Inc., an imprint of Schwartz Books
This edition published by arrangement with Black Inc.

Hungarian translation © Bartók Imre, 2022
Minden jog fenntartva.

A fordítást szakmailag lektorálta: Böcskei Balázs

Kiadta az Athenaeum Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
www.athenaeum.hu
www.facebook.com/athenaeumkiado

ISBN 978 963 543 190 8

Felelős kiadó: Dian Viktória
Felelős szerkesztő: Besze Barbara
Szerkesztette: Hradeczky Moni
Műszaki vezető: Drótos Szilvia
Borítóterv: Thomas Dorrington (Extinction
Rebellion Cambridge) fotója alapján Földi Andrea
Nyomdai előkészítés: Kiss Barnabás

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

SOMOGYI KÖNYVTÁR
970420
1881
345
SZEGED 22
320
K29

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000771548

C. B. Macpherson (1911–1987) tanár,
a szavak szerény mestere és elkötelezett
demokrata emlékének

A fordítás alapjául szolgáló mű:
John Keane: *The Shortest History of Democracy*

Copyright © 2022
John Keane asserts his right to be known
as the author of this work
Originally published in the English language in 2021
by Black Inc., an imprint of Schwartz Books
This edition published by arrangement with Black Inc.

Hungarian translation © Bartók Imre, 2022
Minden jog fenntartva.

A fordítást szakmailag lektorálta: Böcskei Balázs

Kiadta az Athenaeum Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
www.athenaeum.hu
www.facebook.com/athenaeumkiado

ISBN 978 963 543 190 8

Felelős kiadó: Dian Viktória
Felelős szerkesztő: Besze Barbara
Szerkesztette: Hradeczky Moni
Műszaki vezető: Drótos Szilvia
Borítóterv: Thomas Dorrington (Extinction
Rebellion Cambridge) fotója alapján Földi Andrea
Nyomdai előkészítés: Kiss Barnabás

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

SOMOGYI KÖNYVTÁR
970420
1881
345 SZEGED 22
320
K20

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000771548

C. B. Macpherson (1911–1987) tanár,
a szavak szerény mestere és elkötelezett
demokrata emlékének

A RÉSZVÉTELI DEMOKRÁCIA KORA

Kr. e. 2500	az első népgyűlések Szíria-Mezopotámiában
Kr. e. 1500	megjelennek az első, gyülekezetek által irányított köztársaságok az indiai szubkontinensen
Kr. e. 1450	a mükénéi kultúrához tartozó tárgyi leleteken felbukkannak a *damosz* és *damokoi* szavak
Kr. e. 1100	létrejönnek a föníciai népgyűlések
Kr. e. 650–600	a görög népgyűlések szárba szökésének időszaka
Kr. e. 507	az athéni demokratikus átmenet kezdete
Kr. e. 460–370	Démokritosz, a nevető demokrata
Kr. e. 336	Demokratia, a demokrácia istennője megjelenik egy márványból faragott athéni törvénytáblán
Kr. e. 260	a makedón csapatok eltiporják az athéni demokráciát

A KÉPVISELETI DEMOKRÁCIA KORA

Kr. u. 600 körül	az iszlám, egyúttal a *vakíl* hagyományának (mások jogi, kereskedelmi és vallási képviseletének intézménye) születés
930	a Feröer-szigeteken és Izlandon létrejönnek az első helyi népgyűlések
1188	Spanyolország északi térségeiben megalapítják az első parlamenteket
1215	a szabadságjogokat biztosító Magna Carta aláírása
1414–1418	a konstanzi zsinat, ahol a püspökök *közösen választanak pápát*
1600	The Divine Covenants – skót presbiteriánus mozgalom a zsarnokság ellen
1644	megjelenik John Milton *Areopagitica* című műve a sajtószabadság védelme
1649	I. Károly király nyilvános kivégzése a rövid életű angliai köztársaság kezdete
1765	D'Argenson márki az „igazi" demokráciát képviseletként határozza meg
1776	az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat megszületése az önálló köztársaság létrejötte
1789	a francia forradalom XVI. Lajos kivégzése

1791	Thomas Paine rendkívüli népszerűségnek örvendő *Az ember jogai* című művének megjelenése
1820-as évek	a többpártrendszer megjelenése a *caudillók* (katonai és politikai vezetők) megjelenése Latin-Amerikában
1835–1840	Alexis de Tocqueville klasszikus, kétkötetes *Az amerikai demokrácia* című művének megjelenése
1835–1840	az anonim és titkos választás bevezetése
1890-es évek	a nők is szavazati jogot kapnak Új-Zélandon, Dél-Ausztráliában, Coloradóban, Utah-ban, Idahóban, illetve Kanada bizonyos részein
1900	Uruguay korai jóléti államreformjai
1920–1939	a képviseleti demokrácia elpusztítása a lila zsarnokság, a katonai diktatúra és a totalitarizmus által
1939	a második világháború kezdete

AZ ELLENŐRZŐ DEMOKRÁCIA KORA

1945	az Egyesült Nemzetek Szövetségének létrejötte Reinhold Niebuhr *The Children of Light and the Children of Darkness* (A fény és a sötétség gyermekei) című művének megjelenése
1948	*Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*nak elfogadása
1950-es évek	az új indiai alkotmány (1950. január 26.) és az első demokratikus választás (1951 októberétől 1952 februárjáig)
1960-as évek	polgárjogi hálózatok, ülősztrájkok és közösségi iskolák a feminizmus újjáéledése, a kisebbségek jogai melletti és egyéb szociális mozgalmak
1972	Ausztráliában és Új-Zélandon megjelennek az első zöldpártok
1974	szegfűs forradalom Portugáliában
1989	bársonyos forradalom Közép-Kelet-Európában a Szovjetunió összeomlása
1990-es évek	Nelson Mandela kiszabadul a börtönből (1990. február 11.), az apartheid vége (1994. április 27.) a liberális demokrácia globális diadalának ünnepe
2000-es évek	populista előretörés Brazíliában, Olaszországban, Lengyelországban, Mexikóban és más országokban új zsarnoki rezsimek megerősödése Kínában, Oroszországban, Törökországban és Szaúd-Arábiában
2020	koronavírus-járvány a svéd V-Dem Institute jelentést tesz közzé a demokrácia globális támogatottságának számottevő csökkenéséről

BEVEZETÉS

Milliók teszik fel manapság az egyre kínzóbbá váló kérdést: mi történik a demokráciával, azzal a politikai rendszerrel, egyúttal életmóddal, amelyről egészen mostanáig azt lehetett hallani, hogy az egész világon győzelmet aratott? Miért pedzegetik egyre többen, hogy a demokrácia visszaszorulóban van, sőt esetlegesen a kihalás fenyegeti? Valóban el kell ismernünk, hogy az emberek nem ok nélkül aggódnak a demokrácia sorsa miatt.

Három évtizeddel ezelőtt még úgy tűnhetett, hogy a demokrácia intézménye szent és sérthetetlen. A nép valódi hatalommal rendelkezett. A nyilvánosság önkénnyel szemben kifejtett ellenállása számos esetben alapvetően más irányba terelte a történelmet. Katonai diktatúrák omlottak össze, és sikeresen lebontották az apartheidet. Bársonyos, majd tulipános, őszirózsás és narancsos forradalmakra került sor. Politikai haszonlesőket tartóztattak le és fogtak perbe, akiket nemritkán fogságban ért a halál, de az is előfordult, hogy helyben kivégezték őket.

Csakhogy manapság már zavarosabban fest az összkép. Fehéroroszországban, Bolíviában, Mianmarban, Hongkongban és másutt a békésen tiltakozó állampolgároknak ismét letartóztatásokkal, bebörtönzéssel, bántalmazással és akár halálos ítélettel kell szembenézniük. A demokraták másutt is mintha védekezésbe kényszerültek volna. A nyilvánosságban eluralkodott a meggyőződés, hogy a világ tel-

jességgel kifordult önmagából, és az egyébként hagyományosan kiemelt jelentőséggel bíró demokratikus államok, mint amilyen India, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Dél-Afrika vagy Brazília, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségeknek, a lakosság elégedetlenségének és a kormányzati intézmények nehézkességének vagy éppen teljes csődjének köszönhetően máris a szakadék szélén táncolnak.

Egyre többen aggódnak amiatt, hogy a demokráciát alássa a demagóg vezetők iránti fanatikus támogatás, netán a megfigyelési kapitalizmus, a pandémia, Kína felemelkedése, vagy az olyan, Putyinhoz hasonló zsarnokok színre lépése, akik a demokrácia nyelvét beszélik ugyan, ám szemernyit sem törődnek annak alapvető eszméivel. Mindeközben a témáról folyó diskurzus többnyire a kedélyeskedés és az óvatos szkepticizmus medrében csordogál: sokan mondják, hogy a demokrácia bajairól és esetlegesen bekövetkező haláláról való beszéd nem több, mint melodráma – felfűtött sopánkodás olyasmi miatt, amiről pillanatokon belül ki fog derülni, hogy csupán átmeneti időszak, és nem jelent egyebet strukturális átrendeződésnél.

A demokrácia legrövidebb történetét is ezek a súlyos kérdések és kétségek inspirálták, amelyekre a könyv összetett választ igyekszik adni: miközben gyakorlatilag a bolygó összes létező demokráciája az 1930-as évek óta tapasztalt legsúlyosabb válságát éli, továbbra sem állíthatjuk, hogy a korábbi sötét időszak ismétlődne meg a szemünk láttára. Kétségkívül igaz, hogy a gazdasági folyamatok és a geopolitikai erők ismét előnybe kerültek a demokrácia szellemiségével szemben. A világot 2020 elején térdre kényszerítő járvány is sokat rontott a helyzeten, ahogyan egy évszázaddal korábban a spanyolnátha is tette. A régi mondás, miszerint a hétköznapi emberek semmit sem érnek, és a demokrácia csupán álca, amit a gazdagok találtak fel a maguk érdekeit szem előtt tartva, részben igaznak

tekinthető, ahogyan azt sem tagadhatjuk, hogy egyre inkább teret nyernek a keménykezű intézkedések, és széles körben elterjedt a kiábrándult állampolgárok megfigyelése. Az Egyesült Államok fokozatos hanyatlása, a korábbinál jóval magabiztosabb Kína újbóli megjelenése a világpolitika színpadán, továbbá a Szovjetunió és az arab térség egykori zsarnokságai helyén maradt zűrzavar mellett aligha mondhatjuk, hogy békés és megnyugtató időket élnénk. Ennek ellenére a kor, amelyben élnünk adatott, éppen azért olyan zavarba ejtő és aggasztó, mert olyannyira különbözik a korábbiaktól.

Egy reménykeltő történet

Ahhoz, hogy megértsük korunk sajátosságait, először is komolyan kell vennünk és alaposabban meg kell értenünk a múltunkat. De miért van erre egyáltalán szükség? Miért, hogy az elmúlt dolgokra való emlékezés nem egyszerűen a hasznunkra válhat, de egyenesen létfontosságú ahhoz, hogy hitelesen újragondoljuk a demokrácia sorsát a 21. század aggasztó éveiben? A legkézenfekvőbb válasz szerint a történelem jelentősége elsősorban abban áll, hogy amennyiben nem tudunk tisztába kerülni a múltunkkal, úgy óhatatlanul félreértjük a jelenünket. Elvétjük a lényeges dolgokat, és képtelenek vagyunk azokat a saját helyükön kezelni. Ezzel szemben, ha a múlt felé fordulunk, bölcsebbé válhatunk, és azokat a kihívásokat és nehézségeket is könnyebben tudjuk majd értelmezni, amelyekkel a jelen szembesít bennünket.

De van itt még valami. Ez a karcsú kötet nem titkoltan azt a célt is maga elé tűzi, hogy az olvasóban csodálatot ébresszen a demokrácia iránt. Nem az elmúlt idők iránti nosztalgiáról, csupán önmagukért való történeti érdekességek számbavételéről van szó tehát, hanem egyfajta odüsz-

szeiáról, amely során számos váratlan fordulat vár ránk – a demokrácia születésének, felnövekvésének és olykor csúfos bevégződésének története tele van lenyűgöző pillanatokkal. A könyv végigköveti a demokrácia történetét meghatározó hosszú folytonosságokat, a fokozatos átalakulásokat, a zűrzavaros eseményeket és a hirtelen változásokat. Tekintettel leszünk a múltban bekövetkezett drámákra és kudarcokra, amikor a demokrácia intézménye megsemmisítő csapást szenvedett el, vagy éppen *democídiumot* követett el. Kitérünk majd néhány talányos kérdésre is – például hogy jellemzően miért női alakban személyesítették meg a demokráciát –, és ezzel kapcsolatban alighanem néhány meglepő válasszal is tudunk majd szolgálni. Mindeközben néhány ortodox elképzelés valóságtartalmának is alaposabban utánajárunk.

A történelem olykor be tud csapni bennünket. A könyv ennek szellemében búcsút int az ismert közhelynek, hogy a demokrácia az ókori Athénban született volna meg, ahogyan annak az elfogult, széles körben elterjedt meggyőződésnek is, miszerint a korai iszlám az égvilágon semmit sem tett volna hozzá a demokrácia intézményeinek szellemiségéhez. A demokrácia világtörténetének tételéből indulok ki, vitatva többek közt Samuel P. Huntington nagy hatású, de korlátozott érvényességgel bíró tételét, miszerint nemzedékünk legfontosabb politikai fejleménye az olyan, amerikai típusú liberális demokráciák „harmadik hullámának" megjelenése, amelyeket elsősorban az 1970-es évek dél-európai eseményei hívtak életre. A könyv emellett bemutatja, hogy a demokrácia miért sokkal több az időszakos „szabad és tisztességes" választásoknál – mint Huntington véli –, és miért lehetséges, hogy az 1945 után létrejövő ellenőrző demokrácia új típusa ennek az intézménynek jóval következetesebb formáját testesíti meg, mint a korábbiak – és teszi azt mind a mai napig.

Egyvalamit mindenesetre nem kíván nyújtani ez a könyv, mégpedig katasztrófák komor történetét. Azzal, hogy tekintettel vagyunk a demokrácia kudarcaira, nem a kétkedőknek és a zsarnokoknak kívánunk muníciót szolgáltatni, és nem is azt szeretnénk sugallni, hogy a demokrácia esetében a bukás szükségszerű. Alapvetően egyetértek a francia klasszicista tudós, Nicole Loraux tételével: a demokrácia történetét elsősorban annak ellenségei írták meg, mint azt például a görög történész és katonai vezető Thuküdidész (Kr. e. 460–400) vagy éppen a firenzei diplomata és politikai gondolkodó Niccolò Machiavelli (1469–1527) esetében láthatjuk. Ez a könyv az említettekkel szemben a demokrácia mellett foglal állást, ugyanakkor nagyon is igyekszik tekintettel lenni a témát övező illúziókra és előítéletekre, és ellentartani annak a veszélynek, hogy a történelemből egy nagyszabású szemfényvesztést teremtsen, amelyet az élők szembefordíthatnak a holtakkal. A demokráciának azonban nincs szüksége emlékezet-rendőrségre. Ez a rövid könyvecske természetesen nem gondolja magáról, hogy kimondhatná a végső szót a témában, mégpedig éppen azért, mert alaposan szembenéz annak múltjával, ahogyan azt sem gondolja, hogy előre megjósolhatná annak eljövendő sorsát. Az alább következő oldalakat sem bolondos derűlátás, sem pedig dogmatikus pesszimizmus nem járja át – azt azonban megengedik maguknak, hogy megőrizzenek valamit a demokráciát övező reményekből.

A demokrácia melletti dacos elköteleződés, amely meghatározza ezt a kis könyvet, elsősorban az elhunytak emlékéből meríti erejét.

A könyv megírása során számos olyan, részben már elfelejtett figura is inspirációt jelentett számomra, akik egykor a demokrácia asztalánál falatoztak, italoztak, nevettek, sóhajtoztak, sírtak, sőt meg is haltak érte. Olyan, akár a távoli múltban élő személyek, akiknek a szavai és a tettei máig

A 2020. novemberi amerikai választások előtt az ázsiai-amerikai művész, Amanda Phingbodhipakkiya (1992–) a MoveOn nevű civil érdekvédő szervezettel karöltve olyan posztereket készített, amelyek az álhírek és a dezinformáció veszélyeire hívták fel a figyelmet, egyúttal szavazásra biztatták a kiábrándult választópolgárokat, és arra emlékeztették őket, hogy továbbra is érdemes harcolni azért, hogy ne csorbulhasson a választójoguk

emlékeztetnek rá bennünket, hogy a demokrácia, amennyiben helyesen és alaposan fogtuk fel a lényegét, továbbra is az emberiség leghatékonyabb eszköze arra, hogy elejét vegye a hatalommal történő aljas visszaéléseknek. A könyv számos régi intézmény és eszme homályba vesző eredetére, egyúttal a kortárs világban betöltött jelentőségére is kitér, többek közt tárgyalja a népgyűlések általi kormányzás intézményét, a nők, a munkások és a felszabadított rabszolgák szavazati jogának kérdését, illetve a titkos szavazás, az esküdtszéki bíráskodás és a parlamenti képviselet problémáját. Bizonyára azok is találnak valami érdekeset ezeken az oldalakon, akiket elsősorban a politikai pártok, az időszakos választások, a népszavazások, a független bírói testületek, az igazságügyi bizottságok, a civil társadalom és az olyasféle polgárjogok foglalkoztatnak, mint amilyen például a sajtószabadság – ahogyan azok is, akik érdeklődéssel fordulnak a demokrácia változó és gyakran erősen vitatott jelentése, illetve az azzal kapcsolatos, egymásnak ellentmondó érvek kakofóniája felé, amelyek szerint a demokrácia jó vagy éppen rossz dolog, nem is beszélve arról a figyelemre méltó tulajdonságáról, hogy lehetőséget ad az embereknek arra, hogy miután valami ostobaságot csináltak, mégis meggondolhassák magukat. Ezek mellett természetesen még számos szórakoztató mozzanatra is kitérünk, amelyek jól jönnek a választási eredményváró bulikon.

A demokráciára vonatkozó legszórakoztatóbb megállapítások közé tartozik az a Hitler propagandaminiszterének, Joseph Goebbelsnek tulajdonított megállapítás, miszerint a demokrácia maga adja ellenségei kezébe önmaga elpusztításának eszközét – és, tehetnénk hozzá, emellett azokat az eszközöket is megteremti, amelyekkel még az emlékét is eltörölhetik a föld színéről. De vegyük egy pillanatra komolyan ezt a kellemetlen fasiszta tréfát. Számos példa volt rá a múltban, hogy a demokráciák olykor meginogtak, olykor meg is buktak, és ilyenkor az is előfordult, hogy többé már nem is tudtak újra erőre kapni. A jelen könyv ennyiben figyelmeztetés is kíván lenni, hozzátéve, hogy a történettudomány nem egyszerűen a múlt elbeszélését jelenti, amelynek során a demokrácia ellenségeinek oldalára állhatnánk. A könyv tehát nem sírfelirat, és nem is egy szomorú, prózában jegyzett és lábjegyzetekkel ellátott gyászmise kíván lenni. Hogy a 18. századi Voltaire-t (1694–1778) parafrazeáljam, mindez nem a selyempapucsok

surrogása az emeletről és a facipők kopogó hangja lentről. Ahelyett, hogy a különböző katasztrófákat igyekezne leltárazni, a jelen könyv éppenséggel azt igyekszik megmutatni, hogy a történelem, illetve a történettudomány nagyon is állhat a gyengék és esélytelenek oldalára. A történettudomány nem gyászjelentés, és nagyon is képes lehet arra, hogy rányissa a szemünket a demokráciának nevezett, felettébb értékes találmányunkra, amelyet többnyire csak nagy nehézségek árán lehet felépíteni, ám ellenségei annál könnyebben elpusztíthatják – legyenek azok akár a gondolatnélküliség vagy a lusta cselekvésképtelenség.

A titanizmus ellen

Habár a demokrácia nem rendelkezik olyasféle beépített garanciával, ami biztosítaná túlélését, azért gyakran közreműködött a politikai és társadalmi változások mellett. Ezzel el is jutunk egy zavarba ejtő megállapításhoz, amelynek messzire vezető következményei vannak. A demokrácia hívei nem csupán megváltoztatták a történelem folyását – például azzal, hogy pellengérre állítottak és megdöntöttek királyokat, zsarnokokat vagy éppen korrupt államokat és egész birodalmakat, amelyeket kegyetlen vagy ostoba uralkodók vezettek. Ennél többről van szó, ugyanis joggal mondhatjuk – és ebben rejlik a paradoxon –, hogy maga a demokrácia az, ami egyáltalán lehetővé tette a történelem létrejöttét. Ha a fogalmat egyszerűen a nép önrendelkezéseként, önmaga irányításaként értjük, akkor a demokrácia születésével egy mind a mai napig meglehetősen radikálisnak ható mozzanat is együtt járt, nevezetesen az, hogy az embereknek módjuk nyílt olyan intézmények létrehozására, amelyek lehetővé tették a számukra, hogy egyenlő felekként, közösen döntsenek a környezetüket és az életüket meghatározó kérdésekről. Ez első pillantásra magától értetődőnek tűnhet, de álljunk meg egy percre, és töprengjünk el a jelentőségén. Az elképzelés, hogy lélegző, pislogó, halandó teremtmények olyan fórumokat szervezhetnek maguknak, ahol a legkülönfélébb ügyeket is módjukban áll megvitatni a pénzügyektől a családokig, a törvénykezéstől a háborúkig, és hogy mindezt nem csupán megvitathatják, de a kérdéses esetekben a közös cselekvésről is határozhatnak – nos, a demokrácia ebben az értelemben igenis rendkívüli találmány, ugyanis ezzel jelent meg a történelemben az első *alakítható* kormányzati forma.

Az olyan politikai rendszerekkel ellentétben, mint amilyen a zsarnokság vagy a királyság, amelyek legitimációja és tartóssága kőbe vésett és megváltoztathatatlan szabályokon nyugszik, a demokrácia azért is kivételesnek tekintendő, mert megköveteli az emberektől annak belátását, hogy valójában minden emberi teljesítmény az idő és a hely futóhomokjára épül, és éppen ezért annak érdekében, hogy ne engedjék át magukat a királyok, uralkodók és zsarnokok kényének-kedvének, az állampolgárok számára elengedhetetlen, hogy nyitottan és rugalmasan létezzenek a világban. A demokrácia az esetlegesség barátja. Az olyan eszközök és intézkedések segítségével, mint amilyen például a szabad közgyűlés, a korrupcióellenes szervezetek vagy éppen az időszakos országgyűlési választások, a demokrácia a meghatározatlanság és eldöntetlenség elvei mellett száll síkra. Úgy is fogalmazhatunk, a demokrácia érzékennyé teszi az embereket arra, hogy a dolgok jelenlegi állása nem feltétlenül tükrözi az eljövendő állapotaikat. Demokratikus szemszögből a dolgok „lényegéről", a megváltoztathatatlan szokásokról és az elvileg vitán felül álló megállapodásokról való beszéd mindig is kétségesnek fog tűnni. A demokrácia eszméje arra ösztönzi az embereket, hogy ne veszítsék szem elől: a világ nem állandó, és a világot alkotó emberi viszo-

SOMOGYI KÖNYVTÁR
170420
1831

nyok és intézmények maguk is alakíthatóak. Ez az alapvető eszme olykor forradalmakhoz is elvezethet.

A demokrácia rendelkezik egyfajta *sauvage* (vad) minőséggel, ahogy a francia gondolkodó, Claude Lefort (1924–2010) előszeretettel fogalmazott. Megkérdőjelezi a bizonyosságokat, átlép a határok felett, és korántsem olyan egyszerű megszelídíteni. Azt kéri az emberektől, hogy lássanak át az istenekre hivatkozó szónoklatokon, az égtől kapott hatalomra felesküdő uralkodókon, sőt még magán az emberi természeten is, és hagyjanak fel azzal, hogy bármiféle veleszületett, a szellem, a vér, a bőrszín, a kaszt, az osztály, a hit, az életkor vagy a szexuális beállítódás felsőbbségét hirdető „természetes" kiválóságra hivatkozzanak. A demokrácia kétségbe vonja a mindenkori hatalmi struktúrákat.

Azzal, hogy az embereket annak felismerésére ösztönzi, hogy az életük mindenkor nyitott a változásra, a demokrácia a lehető legerőteljesebben hívja fel a figyelmet az egyik legáltalánosabb politikai kihívásra, nevezetesen arra, hogy miként akadályozható meg a kevesek uralma, a vagyonosok és a hatalmasok befolyása, akik hajlamosak úgy tenni, mintha a többiek felett álló halhatatlanokként egyenesen beleszülettek volna a szerepükbe. A demokrácia azzal oldja meg a titanizmus – az állítólagos óriások uralmának – ősrégi problémáját, hogy egy olyan politikai rend mellett kötelezi el magát, amelyben az, hogy kinek mikor és mennyi jut, tartósan és szükségszerűen nyitott kérdés marad. A demokrácia már a legkorábbi kezdeteitől fogva felismerte, hogy habár az emberek nem tekinthetőek önzetlen angyaloknak, arra azért mégiscsak alkalmasak, hogy megakadályozzanak másokat abban, hogy úgy viselkedjenek, mintha azok volnának. És íme, az érem másik oldala: mivel az emberek nem tekinthetőek szentnek, ezért aztán senkire sem lehet rábízni annak a feladatát, hogy ellenőrzés nélkül gyakorolja a hatalmát mások felett. A demokrácia, mint azt Lin Jü-tang

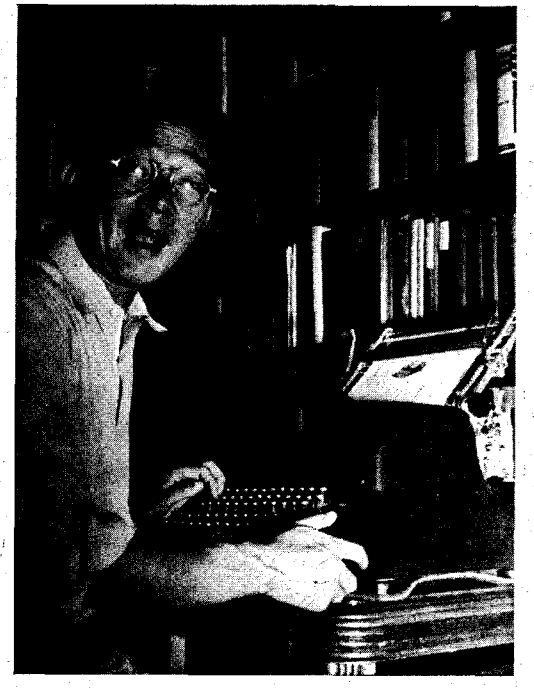

Lin Jü-tang kínai író találmányán, egy kínai írásjelekkel működő írógépen dolgozik. Lin Jü-tang szövegei gyakran állítottak görbe tükröt az 1930-as évek nacionalista kormányzatának propagandája és cenzúrája elé. Első, angol nyelven megjelent könyve, a *Mi, kínaiak* (*My Country and My People*, 1935) bestseller lett

(1895–1976) kínai író mondta egyszer, abból indul ki, hogy az emberek nagyobb valószínűséggel szélhámosok, mintsem őszinték és becsületesek, és „nem várhatjuk el, hogy az emberek jók legyenek, de lehetetlenné kell tennünk, hogy rosszak legyenek. Ez a törvényes filozófia erkölcsi alapja".*

* Lin Yutang: *My Country and My People.* William Heinemann, London–Toronto, 1948 (első kiadás: 1936), 198. Magyarul lásd Lin Jü-tang: *Mi, kínaiak.* Ford. Benedek Marcell. Európa, Budapest, 1991, 215.

A demokratikus kormányzati ideál lényege, hogy alázatos vezetők dolgoznak az alázatos állampolgárokért. Egyfajta népuralomról van szó tehát, amelynek szuverén hatalmát és jogköreit nem tulajdoníthatjuk ugyan képzelt isteneknek, a hagyomány harsogó fanfárjainak, autokratáknak vagy szakértőknek, de azt sem engedhetjük meg magunknak, hogy pusztán szellemi restségből hátat fordítsunk neki, és teljes mértékben másoknak adjuk át annak a lehetőségét, hogy helyettünk döntsenek közügyeinkről.

Meglepetések és titkok

Mivel a demokrácia annak felismerésére biztatja az embereket, hogy a világban semmi, még az úgynevezett emberi természet sem állandó, ezért a történetét nem meglepő módon számos olyan rendkívüli pillanat tarkítja, amikor bátor személyek, csoportok vagy szervezetek minden várakozásra és elvárásra fittyet hányva, olykor az esélytelenek nyugalmával szegültek szembe a status quóval, megdöntötték a felettük basáskodók uralmát, és fenekestül felforgatták maguk körül a világot. A demokrácia gyakran mutatkozott képesnek arra, hogy meglepje a valóságot, és ennyiben az e világi csodák oldalán áll. Királyok és zsarnokok letartóztatása és olykor nyilvános kivégzése, a felbőszült polgárok előre nem tervezett felkelése, váratlan szembeszegülés a katonai uralommal vagy éppen az idegborzoló parlamenti szavazások mind azon drámák közé tartoznak, amelyek sokszor a kortársakat is meglepetéssel töltötték el, a későbbi korok pedig nem szűnnek csodálkozni rajta, hogy mégis mi tette lehetővé ezeket az előre nem látható áttöréseket.

Komoly kihívás értelmezni és a helyére tenni a demokrácia diadalának drámai pillanatait. Ennek érdekében először búcsút kell intenünk néhány betonszilárdságúnak vélt elképzelésünknek. Érzékennyé kell válnunk azokra az eseményekre, amelyeket csak még különlegesebbé tesz az a körülmény, hogy a demokrácia gondosan őrzi saját legrégebbi és legféltettebb titkait az eljövendő nemzedékek kíváncsiságától.

Lássunk erre mindjárt egy példát, és nézzük meg közelebbről, miként is lehetséges, hogy a demokráciát már az ókorban és a modernitásban is nőalakban személyesítették meg. A 2019-es szudáni tüntetések során, amikor megdöntötték a szudáni diktátor, Omar el-Basír uralmát, a tömeg soraiban felbukkant egy fehér köpenyt viselő lány. Az illetőt Alaa Salah-nak hívják, és hamar ismertté vált táncáról, továbbá arról, hogy méltóságteljes és tisztességes viselkedésre szólította fel a társait. Amikor aztán 2019 nyarán Hongkongban a kínai fennhatósággal szembeni tüntetésekre került sor, Salah egy közösségi finanszírozásból készített, négyméteres szoborként bukkant fel ismét közöttük; a szoborhoz sisak, szemvédő és gázmaszk is tartozott, és pálcát és esernyőt tartott a kezében. A Tienanmen téren

Alaa Salah, a népfelkelés szimbóluma egy autó tetején, fehér „thoub"-ot viselve vezényeli a jelenlévőket, akik az elnök Omar el-Basír lemondását követelik (Kartúm, 2019. április)

történt 1989-es események idején a Képzőművészeti Akadémia diákjai a demokráciát szintén a szabadság lámpását hordozó nőalakként alkották újra.

Menjünk vissza az időben, és forduljunk az itáliai művészhez, a Perugiából származó Cesare Ripához (kb. 1555–1622), aki a demokráciát egy – a nép egységét jelképező – gránátalmát, illetve néhány tekergőző kígyót tartó parasztasszonyként ábrázolta. Hála a 20. századi régészeknek, ma már bizonyítékaink vannak rá, hogy létezett egy Demokratia nevezetű istennő, akinek Athén (egyébként egytől egyig férfi) polgárai hódoltak, és akire hivatkozva szembeszegültek a zsarnokokkal, illetve a saját törvényeik alapján megalkották a saját népgyűlésüket.

Ezzel együtt a demokráciával kapcsolatos tudásunk ebben a kontextusban meglehetősen korlátozott; az efféle ügyekben az idő korántsem halad kiszámítható, egyenes pályán. Azt mindenesetre tudjuk, hogy az athéniak által majdnem két évszázadon keresztül a kormányzati formájuk megnevezésére használt főnév – *demokratia* – nőnemű. Azt is tudjuk, hogy a demokratikus Athénnak az istenség személyében fontos védelmezője volt – egy istennő, aki nemet mondott a házasságra és az anyaságra, cserébe viszont olyan hatalom jutott neki osztályrészül, amellyel nagy hatást tudott gyakorolni a férfiak reményeire és félelmeire. Az athéniak nem álltak meg annál, hogy pusztán női fogalmak mentén gondolkodtak saját politikai berendezkedésükről, és magát a demokrácia intézményét is egy isteni tulajdonságokkal rendelkező asszonyhoz hasonlították. Demokratiát egyszerre félték és becsülték – természetfeletti figura volt, akinek hatalmában állt rendelkezni földi hódolói, vagyis Athén polgárainak élete felett. Az athéniak még egy csatahajókból álló flottát is elneveztek róla, azonkívül számos épületet és közteret díszítettek az istenség ábrázolásai.

DEMOCRATIE.

Cesare Ripa 1593-ban született *Iconologia* című – egy széles körben elterjedt, elsősorban szimbólumokkal és erkölcsökkel foglalkozó – munkájának az 1643-as francia kiadásában a demokráciát durva ruházatú parasztasszonyként ábrázolják. A demokrácia egészen a modern időkig egy veszélyesen idejétmúlt (görög) eszmeként jelent meg, amely kizárólag a faragatlan és mosdatlan tömegeknek való

Az agoraként ismert nyilvános köztér északnyugati sarkában, a domb árnyékában, amelyen egy máig fennmaradt templom áll, egy tekintélyes, oszlopokkal megerősített épületet találunk: ez az úgynevezett Zeusz-sztoa, avagy Eleutheriosz. A belső teret egykor gazdagon díszítették, és egy Euphranor névre hallgató korinthoszi művész a demokráciát és a népet ábrázoló festménye is megtalálható volt benne. Csak sejtéseink lehetnek arról, hogy pontosan miként kell elképzelnünk ezt a festményt, maga az alkotás ugyanis nem maradt fenn, ezzel együtt a tény, hogy egyáltalán létezett, már önmagában bizonyítja a demokrácia és a szent közötti bensőséges kapcsolatot, illetve azt, hogy milyen létfontosságú jelentőséget tulajdonítottak az athéniak a szóban forgó istenségnek.

Ugyanezt sugallja az ókori Athénból fennmaradt leghíresebb, Demokratiát ábrázoló alkotás: egy Kr. e. 336-ból származó szoborról van szó, amelyen az istennő a *démoszt* megtestesítő idős, szakállas férfit ékesíti fel és óvja. A régészeti leletek azt sugallják, hogy Demokratia istennőnek számos követője és híve volt, és a szentélyét is az agorán alakították ki. Amennyiben ez igaz, úgy léteznie kellett egy kőből emelt oltárnak, amely előtt a polgárok egy papnő segítségével hálaadó fohászokat rebeghettek, és áldozatokat – süteményeket, bort és mézet, esetleg egy leölt kecskét vagy bárányt – mutathattak be az istenségnek. Lehetséges, hogy *theoxeniá*ra is sor került, vagyis arra a szertartásra, amikor az elképzelt istennő egy pompás kanapén elnyúlva tiszteletbeli vendégként vesz részt a lakomán.

A papnőket, akik gondoskodtak róla, hogy mindenki kellő tisztelettel közelítsen az istennő felé, feltehetően előkelő athéni családokból jelölték ki erre a feladatra, de az is elképzelhető, hogy sorsolással vagy éppen az orákulum tanácsát követve választották ki őket. A papnő egy férfiak uralta világban nőként bírt kivételes hatalommal, és olyan rejtélyes autoritást tudhatott a magáénak, amelyet csakis súlyos büntetés terhe mellett lehetett megsérteni; ez lehetett kiközösítés vagy akár halál is. Cserébe a papnő segített megvédeni a demokratikus Athént a balszerencsétől.

Mindez nem maradt következmények nélkül. A népgyűlés nem megfelelő viselkedése esetén – például akkor, ha annak elöljárói ostoba döntéseket hoztak – a közösségnek komoly csapásokkal kellett számolnia: ilyen lehetett a gyenge olívatermés, a tengeri halak számának megfogyatkozása, vagy még súlyosabb esetben, mint a későbbiekben látni fogjuk, az úgynevezett *democídium:* a demokrácia önmegsemmisítése.

Első rész

RÉSZVÉTELI DEMOKRÁCIA

A demokráciatörténet első fejezetének középpontjában a népgyűlések megszületése áll. Ezek olyan nyilvános találkozók, ahol a polgárok szabadon vitatkozhattak egymással, egyetérthettek egymással, vagy ellentmondhattak a másiknak, és a saját kezükbe vehették a sorsukat, vagyis egyenlő felekként, külső nyomás, például törzsi vezetők, királyok vagy zsarnokok nélkül hozhatták meg a közösségük életével kapcsolatos döntéseiket. Ennek alapján joggal beszélhetünk a részvételi demokrácia* korszakáról.

A szóban forgó intézmény pontos eredetét homály övezi. Sokan az ókori Athénhoz kötik a demokrácia feltalálását, és meggyőződésük szerint minden az ókori Görögországban vette kezdetét.

Az elképzelés, miszerint a demokrácia Athén találmánya volna, a 19. századra megy vissza, és többek közt George Grote (1794–1871) brit bankár, tudós és politikus, egyúttal a University College London társalapítójának nevéhez fűződik. Ezek szerint hol volt, hol nem volt, volt egy parányi mediterrán városka, ahol az emberek egy szép

* A fordításban az *assembly democracyt* a legtöbb helyen a bevett kifejezéssel, *részvételi demokrácia*ként adtuk vissza. A megoldás mellé két megjegyzés kívánkozik: egyrészt az assembly ('közgyűlés', illetve 'népgyűlés') jelenségét és működését a szöveg ebben a fejezetben kimerítően tárgyalja, másrészt a részvételi demokrácia modern jelentéstartalmaira a későbbiekben még visszatér. – *A ford.*

napon feltaláltak egy új kormányzati formát. Ennek az új formának az *demokratia* nevet adták, amely a nép *(démosz)* önrendelkezését vagy uralmát, irányítását *(kratosz)* jelenti. Az új berendezkedésről az athéniak dicshimnuszokban és éves ünnepségeken, drámai előadásokban és a harctéren aratott győzelmeik során, továbbá a büszke, virágfüzéreket viselő polgárok havonta esedékes gyűlésein és felvonulásain is megemlékeztek. A szóbeszéd szerint olyannyira heves szenvedéllyel viseltettek önnön találmányuk iránt, hogy azt minden erejükkel, foggal-körömmel védelmezték, különösen olyankor, ha az ellenség már a torkuknak szegezte lándzsáit és kardjait. Az athéniak a zsenialitásukkal és halált megvető bátorságukkal rászolgáltak, hogy őket tekintsék a demokrácia feltalálóinak. Ők voltak azok, akik szárnyakat adtak neki, és ezzel gondoskodtak róla, hogy a távoli jövendőbe is elhozhassa üdvös jótéteményeit.

Keletről nyugatra

Az athéniak szerepéről szóló legenda még mindig élénken él a többség képzeletében, sőt tudósok, újságírók, politikusok és véleményvezérek is gyakran felelevenítik. A helyzet azonban az, hogy ez a legenda hamis.

Kezdjük talán magával a kifejezéssel. Nem tudjuk, hogy pontosan ki találta fel a „demokrácia" kifejezést, mindenesetre a Kr. e. 5. század közepén a *démosz* szó egyre gyakrabban tűnt fel különféle athéni feliratokon, illetve irodalmi művekben; elképzelhető, hogy már korábban is használatban volt, de az ezt megelőző időszakból csupán kevés tárgyi emlék maradt fenn, illetve a nagyjából a Kr. e. 460–430 között íródott szövegek is elvesztek. Antiphón (kb. Kr. e. 480–411), a retorika egyik úttörője *Az ékesszólásról* című munkájában említést tesz egy helyi szokásról, amely-

nek során áldozatot mutattak be Demokratia istennőnek. A történész Hérodotosz (kb. Kr. e. 484–425) is beszél az istenségről, akárcsak a katonai vezető és politikai pamfletek szerzőjeként ismert Xenophón (kb. Kr. e. 430–354) is, akinek egyáltalán nem nyerte el a tetszését, hogy a demokrácia meggyengíti az oligarchákat és az arisztokratákat. Aiszkhülosz *Oltalomkeresők* című tragédiájában is fontos rész foglalkozik a demokrácia kérdésével. A darabot először Kr. e. 463 környékén mutatták be, és attól kezdve az athéni közönség egyik kedvencének számított. A darab beszámol egy népgyűlésről, ahol „jobb kezét fellendítette mindahány, hogy reszketett az éther, úgy szavazta meg, szabad földjük hogy az nekünk lakást, s megóv elhurcolástól..."*

Eddig tehát egyszerűnek tűnik a történet. Ugyanakkor bizonyíték van rá, hogy a „d" betűs szó jóval régebbi, mint ahogyan azt az ókori Görögország rajongói gondolják. Ma már tudjuk, hogy a szó eredete a mükénéi civilizáció által használt lineáris B íráshoz, vagyis mintegy hét-tíz évszázaddal korábbra vezethető vissza. Ennek a késő bronzkori civilizációnak a központját az Athéntól délnyugatra fekvő, megerősített falakkal körbevett Mükénében találjuk – manapság ez Argolis narancs- és olívafákkal teli térsége. Mükéné a hadseregének köszönhetően több mint háromszáz éven keresztül gyakorolt ellenőrzést Görögország déli része, Kréta, a Kükládok, továbbá az Ázsia nyugati részén fekvő Anatólia délnyugati térsége felett. Nem tudjuk pontosan, hogy mikor és miként kezdték a mükénéiek a két szótagból álló *damosz* (vagy talán *damo*) szót azokra a politikai befolyás nélküli személyekre alkalmazni, akiknek egykor közös földjük volt, illetve mikortól használták a három szótagból álló *damokoi* szót, amelynek jelentése a *damosz* érdekében

* Aiszkhülosz: *Oltalomkeresők*. 607–610. Ford. Kerényi Grácia. In *Aiszkhülosz drámái*. Európa, Budapest, 1962. – *A ford.*

eljáró képviselő. Mindenesetre elképzelhető, hogy mindkét szónak, illetve a hozzájuk kapcsolódó számos további, mind a mai napig a demokráciával kapcsolatos kifejezésünknek is távolabb, keleten kell keresnünk a gyökereit – ott vannak például az ókori sumer írásos emlékek, amelyekben szó esik az úgynevezett *dumu*ról; a szó egy adott helyen élők közösségére utal, akik rokoni viszonyban állnak egymással, és közös érdekek vezérlik őket.

A régészek egy további felfedezést is tettek, amely szintén ellentmond az athéni eredet legendájának. A részvételen alapuló demokrácia első modelljei azokban a térségekben jelentek meg először, amelyek földrajzilag megfeleltethetőek a mai Szíriával, Irakkal és Iránnal. Az önrendelkezést mint kormányzati formát később, nagyjából Kr. e. 1500 körül keleti irányba, vagyis az indai szubkontinensre is exportálták, és itt jöttek létre az első ilyen típusú köztársaságok is. Ahogy látni fogjuk, a népgyűlések intézménye ezzel párhuzamosan nyugati irányba is elterjedt, és az olyan föníciai városokban is megjelent, mint Büblosz és Szidón, majd innen eljutott Athénba, amelynek polgárai aztán a Kr. e. 5. században nem kevés büszkeséggel jelentették ki, hogy az ő kivételes és egyedi találmányukról van szó, amely egyúttal a nyugat felsőbbségét is jelképezi a politikai értelemben alantas és „barbár" kelettel szemben.

A hozzáférhető bizonyítékok tanúsága alapján ennek az időszaknak a kezdetei nagyjából Kr. e. 2500-ra tehetőek. A népgyűlések intézménye abban a térségben bontakozott ki, amit ma többnyire Közel-Keletként emlegetünk. Elsősorban a Tigris és az Eufrátesz, illetve a mellékfolyóik által a sivatag dombjaiból és hegyeiből kivájt roppant medencékről és torkolatokról van szó, ahol az emberiség történelmének legősibb városai is megjelentek.

Az olyan ókori szír-mezopotámiai településeken, mint Larsza, Mári, Nabada, Nippur, Tuttul, Ur, Babilon vagy

Uruk, ma már többnyire alig találni mást, mint kopár, szélfútta, szürkésbarna földet. Azonban Kr. e. 3200 körül ezek a városok a korabeli kultúra és kereskedelem központjának számítottak. Pompás templomaik, a többnyire roppant kőteraszokon vagy óriási, napon szárított vályogtéglákból emelt mesterséges hegyeken felépített nagyszerű zikkuratok láttán alighanem bármelyik utazónak leesett volna az álla.

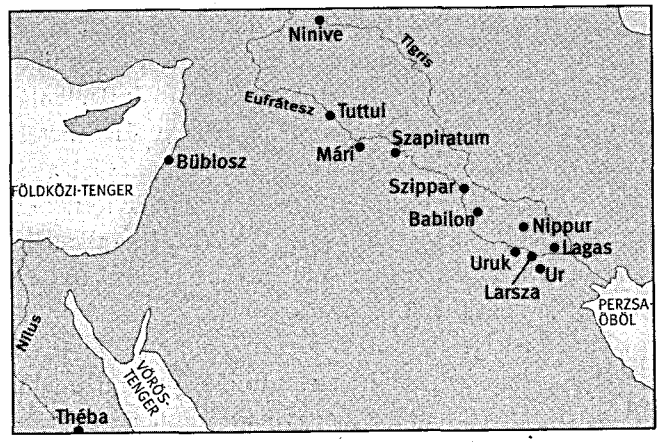

Kr. e. 3200–1000 között Szíria-Mezopotámia gazdag termőtalajra épített és bőséges vízellátással rendelkező városai váltak az önrendelkezés elvén működő népgyűlések bölcsőivé

Ezek a városok, amelyeket jellemzően egy öntözött területen alakítottak ki, ahol a föld értékesnek számított, sikeresen lefölözték a kirívóan magas helyi mezőgazdasági termelést. Gondjuk volt rá, hogy kezükben tartsák a földművelést, további fejlesztéseket vigyenek véghez, egyúttal létrehozzanak egyfajta adminisztrációt – ez utóbbi keretei között született meg a szokás, hogy az írnokok – egy ék alakú tollal – ékírásos szövegeket körmöltek agyagtáblákba, amelyek nagyban segítették az olyan nyersanyagokkal

történő távolsági kereskedelmet, mint amilyen a réz vagy az ezüst.

A városok kiterjedése eltérő lehetett, de nagyjából 40 és 400 hektár közé esett; ezek a települések olyan zsúfoltnak számítottak, amihez hasonlóra korábban még nem volt példa. A működésük Szíria-Mezopotámia történelmének minden aspektusán, így a kormányzati formákon is rajta hagyta a nyomát. A közvélekedés szerint ebben az időszakban királyok uralkodtak ezen a vidéken, ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az állandó konfliktusok és feszültségük – hogy pontosan ki mennyit, mikor és miből kaphat – nagyban meghatározták, hogy a földtulajdonlás és a kereskedelem kérdéseiben mennyi befolyása lehetett a királynak. Valójában – szemben azzal, amit később a saját sztereotípiáiktól megvezetett történetírók állítottak – a korszak királyai nem tekinthetőek abszolutista uralkodóknak. A régészeti leletek szerint már kétezer évvel azelőtt, hogy az athéni polgárok első ízben kísérleteztek volna a saját demokráciájukkal, a szír-mezopotámiai királyok kezét nagyban megkötötte az alulról, vagyis a nép felől érkező nyomás, amelyet a „népgyűlésnek" elkeresztelt intézmények hálózatán keresztül fejtettek ki. Sumer nyelven a népgyűlést *ukkin*nak, akkádul pedig *puhru*nak hívták.

A felismerést, miszerint a népgyűlések elsősorban a királyi hatalom egyfajta ellensúlyaként jöttek létre, a dán történész Thorkild Jacobsennek (1904–1993) köszönhetjük. Ő volt az, aki elsőként azonosította az általa „primitív demokráciának" nevezett intézményt Szíria-Mezopotámia-szerte, elsősorban a második évezred elejének Babilóniájában és Asszíriájában. Jacobsen sokszor emlegette, hogy az itt élők számára a térség egyfajta, az istenek tulajdonában és irányítása alatt álló politikai nemzetközösségnek tűnhetett, márpedig az istenekről mindenki úgy tartotta, hogy rendszeresen összejönnek egymással, hogy megbeszéléseket tartsanak – ehhez a szokáshoz csatlakoztak az emberek is, akik az égieket utánozva megalakították a saját népgyűléseiket.

Hitelesnek tekinthetjük-e Jacobsen „primitív demokráciákról" alkotott teóriáját? Tény, hogy az elgondolással kapcsolatban több kétség is felmerül. A „primitív" szóban rejlő teleológia – vagyis annak tételezése, hogy amivel itt találkozunk, abban egyfajta történelmi célszerűség rejlik, vagyis a kezdeti állapotát tükrözi valaminek, ami majd csak utána következik – kényes kérdéseket vet fel a görög és a mezopotámiai világ közti kapcsolódásokat illetően. Ez a megfogalmazás feltételezi, hogy a demokrácia térben és időben mégoly távol eső megjelenési formái között meglévő alapvető habituális és gyakorlati különbségek ellenére létezik egy megszakítatlan, fokozatos fejlődés, amely egymáshoz kapcsolja a részvételi demokráciát és a modern képviseleti demokráciát – mintha Lagas, Mári és Babilon népei közvetlenül James Madison, Winston Churchill, Dzsaváharlál Nehru, Margaret Thatcher és Jacinda Ardern fivérei és nővérei volnának. Érdemes azt is fontolóra vennünk, hogy nem feszítjük-e szét túlságosan is a demokrácia szó kereteit. Ha az olyan fogalmakat, mint amilyen a „primitív demokrácia" (vagy a „protodemokrácia", amelyet Jacobsennel nagyjából egy időben vezetett be a lengyel-amerikai antropológus Bronisław Malinowski) túlságosan szabadon használjuk, akkor könnyen abba a csapdába eshetünk, hogy bizonyos társadalmakat pusztán azért azonosítunk demokráciaként, mert történetesen nem rendelkeztek központosított intézményekkel, illetve nem volt jellemző rájuk a hatalom monopolizációja, vagy egyszerűen azért, mert tiltják az erőszakos elnyomást. A helyzetet nem könnyíti, hogy a lineáris B írásra visszanyúló „demokrácia" szót anakronisztikusan használjuk. Ezenkívül van egy kevésbé magától értetődő, de annál súlyo-

sabb probléma is: azzal, hogy „primitívnek" bélyegezzük a szíriai-mezopotámiai népgyűléseket, azt kockáztatjuk, hogy elvétjük azok *eredetiségét.*

Jacobsen munkássága ezzel együtt továbbra is nagy jelentőséggel bír, hiszen ő emlékeztetett bennünket először arra, hogy a szíria-mezopotámiai térségben megjelenő ókori népgyűlések azok a fosszíliák, amelyek az athéni és a többi görög demokrácia, illetve a későbbi föníciai világ romjai között rejlenek. Szíria-Mezopotámia jóval korábbi intézményei arra sarkallnak bennünket, hogy újragondoljuk a demokrácia intézményének eredetét. A segítségükkel megérthetjük, hogy a görög típusú demokráciának valójában keleti gyökerei vannak, és a mai kor demokráciái éppen azoknak a népeknek köszönhetnek rengeteget, akiket a történelem döntő részében a demokráciára eleve alkalmatlanként írtak le. *Ex oriente lux:* a részvételen alapuló demokrácia lámpását először Keleten, nem pedig Nyugaton gyújtották meg.

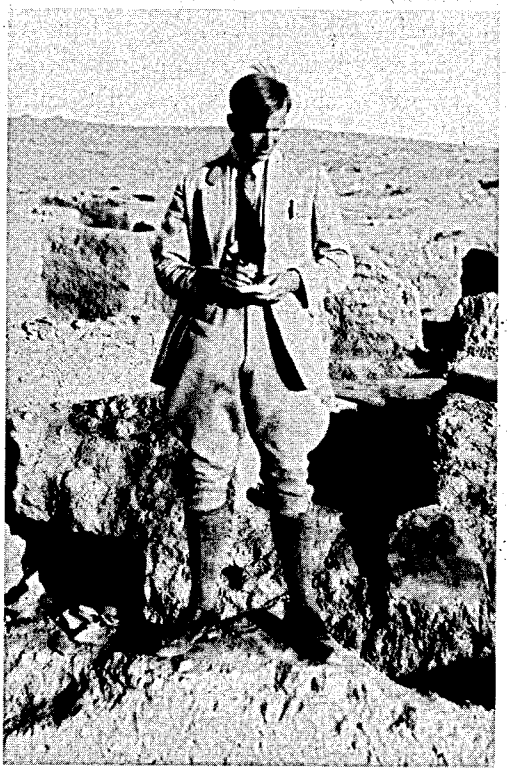

Thorkild Jacobsen Irakban, a sumer Tell Asmar romjai feltárásának munkálatai közben (kb. 1931–1932)

Az istenek utánzása

De hogyan is kell elképzelnünk ezeket a népgyűléseket? Miként működtek a gyakorlatban? Ezen a ponton olyasmibe ütközünk, ami alighanem egyszerre lenyűgöző és zavarba ejtő a modern kor embere számára. A korai népgyűlések polgárait ugyanis azok a mítoszok határozták meg, amelyek jelentést és elevenséget kölcsönöztek a hétköznapjaiknak.

Szíria-Mezopotámia lakói számára – akárcsak kétezer évvel később az ókori görögök számára – a kozmosz egy viszályoktól sújtott világteret jelentett, amelyben egyéni tulajdonságokkal felruházott, roppant erők csaptak össze egymással. Ezek az istenségek az ősidő vizenyős káoszából emelkedtek ki, és az ember jobban tette, ha tartott tőlük, minthogy gyakorlatilag mindenre hatással tudtak lenni: a hegyekre, a völgyekre, a kövekre, a csillagokra, a növényekre, az állatokra és magukra az emberekre is. Szeszélyességük gondoskodott róla, hogy a földeket időről időre viharok tépázzák meg, amelyek özönvízszerű esőzést hoztak magukkal. Ilyenkor a sár miatt az utak is járhatatlanná váltak. A vidék folyói kiszámíthatatlanul megáradhattak a parancsukra, elöntve a gátakat, és tönkretéve a termést. A pusztító erejű szelek az istenségek egyetlen legyintésére egész városokat terítettek be homokkal, fojtogató leplet borítva az emberekre.

Az egész világ mozgásban volt, ezzel együtt az istenek fontos győzelmet arattak a káosz erői felett, és keményen dolgoztak azért, hogy dinamikus rendet teremtsenek a világban. Az így létrejövő egyensúlyi állapot nagyrészt az istenek egymással folytatott tárgyalásainak volt köszönhető – egyfajta mennyei tanácsról volt szó, amelynek során az égiek számos fontos kérdésben jutottak döntésre, és jelentős, eljövendő eseményekről – úgy is mondhatjuk: a végzetről – határoztak.

Becslések szerint mintegy ötven istenről és istennőről beszélhetünk, a lényegi döntést azonban egy hét főből álló belső kör hozta meg. Közülük is Anu, az ég istene bírt a legnagyobb befolyással, aki viharok hátán lovagolt, és „a nagy istenek rendezett gyűlését" is összehívta. A helyiek meggyőződése szerint ezeknek az isteneknek módjukban állt képességeik egy részét átruházni az emberekre, ráadásul nem volt elképzelhetetlen, hogy valaki a bizalmukba férkőzzön. Szíria-Mezopotámiában az önmegvalósítást az jelentette, ha az ember jó viszonyba került valamelyik istennel, így aztán az is érthető, hogy sokan leveleket írtak az égieknek, azonkívül a tiszteletükre rendezett fesztiválok és körmenetek is igencsak népszerűek voltak. Minden otthonban külön házi szentélyt alakítottak ki a hajlék választott istenségének, aki előtt nap nap után leróták a tiszteletüket, és áldozatokat mutattak be. Az eljárás, melynek során az istenek önrendelkezését utánozták, elvileg hasonló hatással bírt: a szónoklás művészetének és a közös döntéshozatal gyakorlatának ápolásával, a közös viták, megbeszélések és kompromisszumok révén az önrendelkezés földi tudományai is szárba szökhettek. Vagyis kijelenthető, hogy Szíria-Mezopotámiában az a hagyomány, hogy az emberek összegyűlnek, és közösen vitatják meg a dolgaikat, illetve közösen határoznak a mindannyiukat érintő döntések felől, pogány és politeista gyökerekkel bírt. Amikor a különböző

foglalkozású vagy társadalmi hátterű személyek összegyűltek, hogy együtt megvitassanak valamit, akkor mindannyian azt élték át, hogy az istenek világának válnak részeseivé, és az égiek jóindulatára bízták magukat.

Anu, vagy sumer nyelven An, az ég megszemélyesítése, egyúttal az összes mezopotámiai istenség és démon őse, továbbá a többi isten és földi uralkodó hatalmának legfőbb forrása. Legalább egy szöveget ismerünk, amelyben úgy hivatkoznak rá, mint „akiben az egész univerzum benne foglaltatik"

Az efféle mitikus gondolkodással szemben táplált keresztény, illetve modern kori előítéletek gondoskodtak róla, hogy a demokrácia történetét taglaló munkák lényegében egyáltalán nem vették figyelembe Szíria-Mezopotámia ősi népgyűléseit, és képtelenek voltak felismerni azok világtörténelmi jelentőségét. Ugyanakkor ebben a mulasztásban valami más, éspedig az írásbeliség politikai gazdaságtana is szerepet játszott. Az írás ugyanis először az egyre bonyo-

lultabbá váló adminisztráció miatt alakulhatott ki, amely nélkülözhetetlen volt a városok és a templomok gazdaságának gyarapodásához és kiterjesztéséhez. A rendelkezésünkre álló tárgyi bizonyítékok alapján feltételezhető, hogy amíg az írás jelentős mennyiségű szöveg születését tette lehetővé Szíria-Mezopotámiában, addig maga az írásbeliség az elit kiváltságának számított. Az írásos feljegyzések döntő része a kereskedelem könyvelésével, illetve az olyan közintézmények adminisztrációjával volt kapcsolatos, mint amilyenek a templomok és a paloták – egyrészt tehát kormányzati, másrészt a vagyonosok fennhatósága alatt álló intézményekről van szó. Mindebből az következett, hogy a népgyűlések intézménye a későbbi korok számára gyakorlatilag láthatatlanná vált. Ezt a hatást paradox módon éppen a népgyűlések jelentősége is megerősítette, ugyanis amíg az olyan központosított hivatalok, mint például a palota, monopolizálták a gazdasági és adminisztratív könyvelést, addig a népgyűlések decentralizált politikájáról nem maradtak fenn számottevő feljegyzések – vagy legalábbis nem igazán vannak ilyen régészeti leleteink.

A népgyűléseket megnevező régi sumer és akkád fogalom, az *ukkin* és a *puhru* a tudomány mai álláspontja szerint egyszerre utal az emberek informális találkozójára és magára a döntéshozó testületre. Ezen népgyűlések némelyike nem a városokban, hanem vidéken szerveződött. A második évezredben például a Mezopotámia északnyugati térségében élő, sátorlakó pásztorok gyakran tartottak tanácskozást, hogy megvitassák a közös ügyeiket. A városi gyűléseken gyakran került sor különféle jogviták elrendezésére. A népgyűléseknek még az is jogukban állt, hogy olykor az uralkodó tyúkszemére lépjenek – legalábbis ezt igazolja a *Tanács a hercegnek* címet viselő, agyagtáblára írt szöveg, amelyet a világ legrégebbi könyvtárában, a mai Irak területén lévő Ninivében találtak meg.

A *Tanács a hercegnek* szövegét Kr. e. 700–650 körül másolhatták át az eredetiből, majd Asszúrbanapli könyvtárában helyezték el mintegy harmincezer kőbe vésett szöveg mellett, amelyeket az ősi asszír városban, Ninivében tártak fel az 1840-es években

A Kr. e. második évezred vége felé, Babilonban lejegyzett iromány arra figyelmezteti a királyokat, hogy az istenek és az istennők nem nézik jó szemmel, ha földi helytartóik korlátozni igyekeznek a városban és a vidéken élők szabadságát. Ha egy kapzsi herceg „elveszi a babiloni polgárok ezüstjét, és azt a saját ládáiba teszi", vagy netán „fülébe jut a babiloniak valamelyik jogvitája, ám nem fordít rá kellő figyelmet", akkor számíthat rá, hogy Marduk,

a mennyek és a földek ura „rákiildi majd rosszakaróit, és ellenségeinek juttatja birtokát és vagyonát". A szöveg hasonló büntetéseket helyezett kilátásba azok számára, akik nem fogadták meg a jó tanácsot, kellő jogalap nélkül ítéltek el vagy börtönöztek be állampolgárokat, illetve erőszakkal igyekeztek rávenni polgárokat, hogy a földeken vagy a templomokban dolgozzanak. Emlékeztette rá az akkori és az eljövendő hercegeket, hogy Babilon, Nippur és Szippar népgyűlései, amelyek az égiek áldását élvezik, sérthetetlennek minősülnek a zsarnoki vagy önkényes uralommal szemben: „Anu, Enlil és Ea, a magasságos istenek, akik a mennyekben és a földekben lakoznak, a gyűlésekben megerősítették ezeknek az embereknek a szabadságát az efféle befolyásoktól."*

A szkeptikusokban érthető módon felmerülhet a következő kérdés: ne lettek volna a szóban forgó népgyűlések éppenséggel nagyon is hasznos politikai eszközök a hatalmasságok kezében, és ne használhatták volna azokat arra, hogy jobban megismerjék alattvalóik világát, amelytől máskülönben a társadalmi távolság okán olyannyira el voltak választva? És ne lehetett volna a népgyűléseket arra használni, hogy a hercegek a saját politikájuk mellett mozgósítsák a polgárokat, és így több esélyük legyen azok elfogadtatására?

Tény, hogy ezek a népgyűlések fontos közvetítőként működtek a vezetők és az alattvalók között az olyan kisebb közösségekben, ahol az uralkodóknak egyébként is lehetetlen lett volna elkerülniük az elvegyülést az alattvalóikkal. Csakhogy a több mint egy évezreddel később kibontakozó görög demokráciákhoz hasonlóan Szíria-Mezopotámia népgyűléseiről is elmondható, hogy mindemellett a közös

* A szöveg fordításához lásd W. G. Lambert: *Babylonian Wisdom Literature.* Oxford, London, 1960, 112–115.

tanulás fórumai is voltak, ahol a résztvevőknek lehetőségük nyílt rá, hogy megkérdőjelezzék a hatalom intézkedéseit, egyúttal gyakorolhassák annak tudományát és művészetét, amit később politikának fognak hívni (vagyis azt, hogy nyilvánosság előtt hozunk döntéseket azt illetően, hogy ki mennyit, mikor és miként kapjon a közös javakból). Ezek a népgyűlések a vidéken és a városokban egyaránt alapvető hatással voltak az emberek életére, és a találkozókon a víz és a földek elosztásától az adózás és a közbiztonság kérdéséig a legkülönfélébb ügyeket tárgyalták meg. Idővel a városok nagyobb templomaiban is megjelentek az efféle népgyűlések. Ezek a templomok, különösen a Kr. e. első évezredben, nem csupán az imádság és az áhítat, hanem a közügyek megvitatásának helyszínei is voltak, ahol a résztvevők szembeszegülhettek a kormányzati hatalom önkényes túlkapásaival. Ugyanez volt érvényes a városban működő helyi népgyűlésekre is: minden kerületnek megvolt a maga lakossági fóruma, amely egyfajta bíróságként is működött, ahol meghallgathatták a szomszédok közti jogvitákat, és ítéletet hirdethettek az ügyükben.

Az a körülmény, hogy Szíria-Mezopotámia ókori népgyűlései több központtal működtek, gondoskodott róla, hogy ezek az intézmények nem válhattak minden további nélkül a helyi vezetők, templomok, vagyonos társadalmi rétegek vagy erőskezű birodalmi uralkodók eszközeivé. Ezek a népgyűlések ugyanis a saját érvényükön váltak önmagukban is hathatós politikai erővé. De vajon menynyire volt integratív a működésük? Az kijelenthető, hogy a találkozók némelyike igazán nagy létszám mellett zajlott. Maguk a népgyűlések nem voltak kifejezetten szekuláris események, amihez persze hozzá kell tenni, hogy a szent és a profán különválasztása nem sokat jelentett volna a térség lakói számára, ahogy később a görögök számára sem. Általában a város öregei látták el a gyűlések lebonyo-

lítóinak szerepét. Habár sem pró, sem kontra nincsenek rá egyértelmű bizonyítékok, kevéssé valószínű, hogy nők is rendszeresen részt vettek volna ezeken az alkalmakon, ahogy a rabszolgáknak és a gyerekeknek sem volt beleszólásuk a közügyek intézésébe. Ugyanakkor fennmaradt egy írásos bizonyíték, amely szerint Kanesh kereskedővárosában egy ízben egy háztartásbeli rabszolga is részt vett a helyi népgyűlésen. A régi babiloni időszakban (kb. Kr. e. 1700) az is előfordult, hogy egy népgyűlésen az összes lakó, vagyis foglalkozásra való tekintet nélkül a város minden férfija és asszonya részt vett – erre az Eufráteszen emelt egyik helyőrségben, Haradumban került sor, amelynek polgármesterét, Habaszanut az adófizetők pénzének elsikkasztásával vádolták meg.* Másutt fazekasokat, kertészeket, madárfogókat és a helyi templom szolgálatában álló katonákat is találunk azon „közemberek" között, akik rendszeresen részt vettek a találkozókon. Voltak olyan népgyűlések is, amelyeket kifejezetten egy adott mesterség képviselőinek, például a kereskedőknek hirdettek meg. Arra vonatkozóan is rendelkezünk bizonyítékkal, hogy az athéni demokrácia virágkorával egy időben még a külföldiek is önrendelkező szervezetekbe tömörültek – a Kr. e. 5. századi Babilóniában többek közt az egyiptomiak és más bevándorlók is népgyűléseket alakítottak ki. Athén nem büszkélkedhetett ehhez hasonlóval.

* Lásd Francis Joannès: Haradum et le pays de Suhum. *Archéologie*, 205, 1985. szeptember, 58.: „Concerning the silver, which Habasanu during his tenure as mayor had made the town pay, the entire town assembled and spoke in these terms to Habasanu: »Of the silver which you made us pay, a great amount has stayed in your house, as well as the sheep which we gave on top as voluntary gifts.«" [Az ezüst ügyében, amelyet Habasanu utasítására az egész városnak meg kellett fizetnie, a polgárok összegyűltek, és a következő feltételeket közölték Habasanuval: „Az ezüstből, amelyet megfizettettél velünk, sok marad a te házadban, ahogyan a bárányból is, amelyet önként ajándékoztunk neked."]

Büblosz és a papirusztekercs

Ezek a korai népgyűlések földrajzi értelemben véve meglehetősen virulensnek bizonyultak. Először kelet felé, a jelenleg indiai szubkontinensként ismert térségben terjedtek el, ahol nem sokkal Kr. e. 1500 után, az úgynevezett korai védikus periódusban – mintegy ezer évvel az athéni demokrácia megszületése előtt – már gyakoriak voltak a népgyűlések által vezetett köztársaságok.* A folyami közlekedésnek és a karavánutaknak köszönhetően, amelyek alapvetően meghatározták az olyan szír-mezopotámiai városok életét, mint Mári, Tuttul és Nabada, a közügyek közösségi megvitatásának és intézésének hagyománya nyugatra, a Földközi-tenger térségébe vándorolt, amelynek partvidéke a föníciai „tengeri népek" fennhatósága alatt állt, egyúttal eljutott görög barátainkhoz is, akik nem kevés pimaszsággal kijelentették, hogy őket illeti a népgyűlés intézményének feltalálásáért járó elismerés, és hogy ebbéli igényüket nyomatékosítsák, még új nevet is adtak neki: ez a név pedig nem más, mint a demokrácia.

A 19. században a régészek Egyiptomban rábukkantak egy kivételes papirusztekercsre, amely csodával határos mó-

* A szóban forgó köztársaságok, az úgynevezett *ganádhin* – amelyek közgyűléseit minden jel szerint harcos arisztokraták *(ksatrijá)* határozták meg, de szertartásvezetők *(bráhmanák)* és kereskedők *(vaisjá)* is voltak a soraikban, noha munkásokat *(súdrák)* nem találunk köztük – részletesebb elemzéséhez lásd Jonathan Mark Kenoyer: Early City-States in South Asia: Comparing the Harappan Phase and Early Historic Period. In Deborah L. Nichols–Thomas H. Charlton (szerk.): *The Archaeology of City-States: Cross-Cultural Approaches.* Smithsonian Institution Press, Washington–London, 1997, 51–70; Ananat S. Altekar: *State and Government in Ancient India.* Motilal Banarsidass, Delhi, 1958; Jagdish Sharma: *Republics in Ancient India: c. 1500 BC–500 BC.* E. J. Brill, Leiden, 1968; továbbá Romila Thapar: States and Cities of the Indo-Gangetic Plain c. 600–300 BC. In *Early India: From the Origins to AD 1300.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 2002, 137–173.

don épségben maradt a sivatag homokja alatt. Ez a tekercs fontos adalékokkal szolgál arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen szerepük is volt a föníciaiaknak a népgyűlés intézményének áthagyományozásában. A szövegből egy Venamon nevezetű thébai diplomata kálváriájával ismerkedhetünk meg. Venamon Kr. e. 1100 körül hajózott el a virágzó föníciai kikötővárosba, az Athéntól mintegy 700 kilométerre fekvő Bübloszba. A követ azzal a feladattal érkezett, hogy szerezzen be a helyi kereskedőktől a környékbeli hegyeken termő, jó minőségű cédrusfából. Az üzlet nem tűnt túlságosan bonyolultnak: a helyi herceg engedélyével a rabszolgák felpakolják a cédrust a hajóra, amely ezután a Földközi-tenger keleti csücskéből útnak indul, hogy aztán Thébában kitegye a rakományát, ahol az egyiptomi mesterek a fából dereglyéket ácsolnak, amelyek Ámon, a termékenység istenének és a fáraók pártfogójának nagyobb dicsőségére csatlakozhatnak XI. Ramszesz (kb. Kr. e. 1100–1070) szent flottájához.

A kifizetéssel kapcsolatos huzavonák, illetve a téli havazás okozta késedelmek miatt a fát végül is nem rabszolgák, hanem háromszáz ökör vontatta fel a bübloszi kikötőben veszteglő hajóra. Ez még nem jelentett volna különösebb problémát, ám alig néhány órával vitorlabontás előtt a szeszélyes istenek ismét keresztbe tettek. Szegény Venamon és a legénysége egyszer csak tizenegy ellenséges hajó gyűrűjében találta magát, amelyeket a szomszédos zakar nép küldött a térségbe. A zakarok az üzlet feletti felháborodásukban azt követelték, hogy a helyi hatóságok tartóztassák le a diplomatát. Addigra már nagyszámú, izgatott tömeg gyűlt össze a félhold alakú kikötőben. Egy küldönc üzenetet vitt a helyi herceghez, Zakar-Baálhoz, amelyben értesítette a történtekről, és arra kérte, hogy mielőbb segítsen a válság megoldásában. Senki sem tudta, hogy mit kéne tenni. Venamon és a legénysége ekkor már az életükért aggódtak.

A herceg nemsokára megérkezett a kikötőbe. Hogy lehűtse a kedélyeket, először is több kancsó borral ajándékozta meg a társaságot, aztán meghagyta, hogy süssenek meg nyárson egy birkát, továbbá odarendelt egy énekesnőt, aki a dalaival némiképp emelni tudta a hangulatot. A herceg közölte Venamonnal, hogy szeretne igazságot tenni a vitában, majd közölte, hogy az éjszaka folyamán döntésre fog jutni. „Amikor eljött a reggel – így a szöveg – Zakar-Baál odahívta *mw-'dwt*-ját, megállt a köreikben, és azt mondta a zakaroknak: »Miért jöttetek ide?«"*

A dokumentum szerint ezután Venamont és az embereit biztonságban kikísérték a kikötőből, majd az erős szelek kellő előnyt adtak a számukra a zakar kalózokkal szemben. A Bübloszban történt további események homályba vesznek, de mindez talán nem is olyan fontos már, a lényeg ugyanis ebben a különös kis szócskában – *mw-'dwt* – rejlik. Néhány régész ezt a hímnemű főnevet vagy átiratban hagyja – 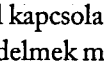 –, vagy pedig félrevezető módon „testőrként" fordítja. Valójában egy régi szemita kifejezésről van szó, amelynek eredeti jelentése 'közgyűlés' vagy 'tanács' (héberül *móéd*), és a Biblia számos pontján, többek közt a Számok könyvében is előkerül, ahol „a közösségek vezetőiről", illetve „a nép elöljáróiról" (Szám 16:2) van szó, akik kétszázötvenen „csődültek össze". Ugyanez a szó található a Kivonulás könyvében (Kiv 27:20–21) is, ahol Mózes meghagyja az izraelitáknak, hogy „hozzanak zúzott bogyóból készült tiszta olajat a mécsekbe, hogy a mécsek állandóan égjenek [...] a bizonyság sátorában".

* Venamon beszámolójának fordításához lásd James Henry Breasted: *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest*. University of Chicago Press, Chicago, 1906, IV. §§ 557 ff.

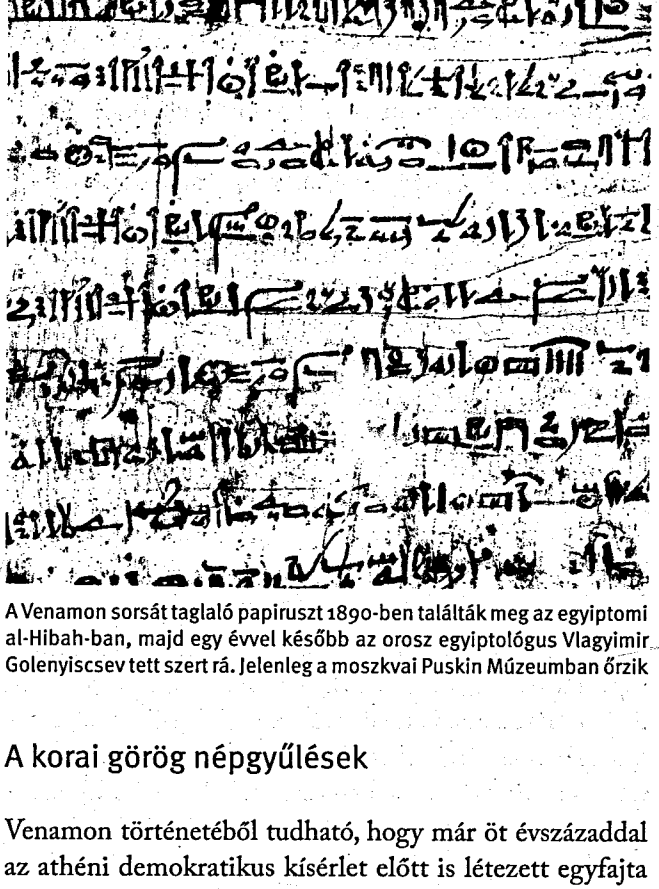

A Venamon sorsát taglaló papiruszt 1890-ben találták meg az egyiptomi al-Hibah-ban, majd egy évvel később az orosz egyiptológus Vlagyimir Golenyiscsev tett szert rá. Jelenleg a moszkvai Puskin Múzeumban őrzik

A korai görög népgyűlések

Venamon történetéből tudható, hogy már öt évszázaddal az athéni demokratikus kísérlet előtt is létezett egyfajta önrendelkező kormányzati forma. A diplomata kiküldetésének idején Büblosz – a várost később Gebálnak, jelenleg pedig arabul Jbeilnek hívják, és a meglehetősen zűrzavaros Libanonban található – egy parányi, de virágzó tengerparti városállamnak számított. A jó hírét az antik világban nem csupán a faanyagnak és a papírnak köszönhette – utóbbihoz több kiemelt jelentőségű szó is fűződik, például a *biblíon* (könyvecske), a Biblia (*büblosz:* papirusz, tekercs), illetve a

bibliográfia –, hanem a népgyűlés elvén működő kormányzati formájának is. A települést még a Bibliában is említik, amelyben úgy beszélnek a térségről, mint ahol megvalósulhatott a szabad kereskedelem. „A tenger szívében van birodalmad" – kezdődik egy ismert passzus, ahol nem csupán az Izrael földjéről származó, kivételesen értékesnek számító gabonáról, mézről, olajról és balzsamról, továbbá a Libanon ősi cédrusfáiból (vagy ciprusfáiból) ácsolt, remekbe szabott árbócrudakról van szó, de a szerző még a helyi népgyűléseket is említi: „Ott voltak Gebál vénei és mesterei, hogy kijavítsák a sérüléseket [...]" (Ezékiel 27:4–9).

Venamon történetéből ugyanakkor egy általánosabb tanulságot is levonhatunk: a föníciaiaknak hála, a demokratikus népgyűlések szerte a Mediterráneumban, lényegében az összes görög nyelvű városállamban gyökeret tudtak ereszteni. Ezek a népgyűlések eredetileg Athéntól függetlenül működtek, és bizonyosan jelen voltak már a Kr. e. 6. század utolsó évtizede előtt is, amikor a város polgárai hozzáláttak a saját demokratikus berendezkedésük kialakításához. A korai népgyűlésekkel kapcsolatos bizonyítékokat ugyanakkor erőteljesen megtépázta az idő, ráadásul a régészek a fennmaradó szövegemlékekkel sem bántak akkora óvatossággal, mint azokkal, amelyeket Athénban tártak fel. A helyzetet nagyban megnehezítette az ügyben eljáró múzeumok alulfinanszírozottsága, illetve a régészeti leletek magángyűjteményekbe történő kiárusítása. Ezzel együtt megbízható dokumentumaink vannak a szóban forgó népgyűlések működéséről: ilyen például az a vörös vulkáni kőzetre vésett szöveg, amelyben a *démosz*t emlegetik – a leletre Híosz szigetének déli részén bukkantak, és nagyjából Kr. e. 575–550-ből származik; de említhető még egy kis szürke palatábla a dréroszi Apollón Delphiniosz-templomból, Kr. e. 650–600-ból. Ez utóbbi külön figyelmet érdemel, ugyanis könnyen lehet, hogy ez a legrégebbi fennmaradt görög

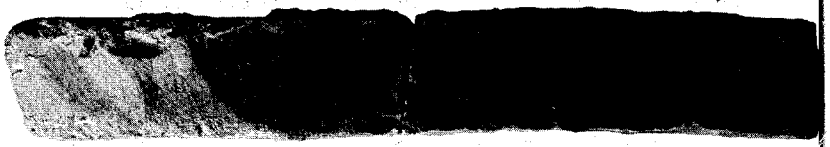

A kőbe vésett dréroszi törvénykönyvben a következők olvashatóak: „A város tehát döntött; ha egy ember egyszer *kozmosz* volt, ugyanaz az ember tíz esztendeig nem lehet újra *kozmosz*. Ha mégis úgy cselekszik, mintha *kozmosz* volna, akkor bármiféle magyarázatot is adjon cselekedetére, annak kétszeresét kell megfizetnie, továbbá elveszíti a jogát a közhivatalra, amíg csak él, és bármit is tesz ezután *kozmoszként*, annak nincs többé jelentősége. Az eskütevő legyen a *kozmosz* és a *damioi* és a városi húszak

törvény, továbbá ebben a szövegben található a *damioi* első említése – ez az a testület, amely dönteni hivatott a város polgárait érintő ügyekben.

Ma már tudjuk, hogy összesen mintegy kétszáz, a dréroszihoz és a híoszihoz hasonló városállam létezett. A korai *demokratiai*ra vonatkozó ismereteink – ahogy azokat egykor nevezték – összességében kevés jóval kecsegtetnek a mai demokráciák számára. Ezek a városállamok ugyanis majdnem mind megbuktak és elpusztultak vagy ellenséges hódítás, a gazdagok cselszövése, vagy esetleg egy erős akaratú zsarnok ármánykodásának következtében – természetesen ezek különböző kombinációira is találunk példát. A korai demokráciák balszerencséje emlékeztethet bennünket rá, hogy milyen törékenyek is valójában ezek a berendezkedések, és milyen könnyedén és milyen rövid idő alatt a feledés homályába veszhetnek.

Léteztek azonban olyanok is köztük, amelyek sikeresen fenn tudtak maradni, és ezek közül jó néhány több mint egy nemzedékkel megelőzi az athéni demokráciát. Az ilyen, kellőképpen ellenálló népgyűlések arra taníthatnak bennünket, hogy alaposabban fontolóra vegyük, milyen sokféle alakban fordulhatnak elő a demokráciák, és miként tudnak megbirkózni a kihívásokkal, egyúttal azt is jelzik, hogy milyen hihetetlenül változatosak lehetnek a szóban forgó népgyűlések.

Vegyük például Híosz virágzó szigetét, amely alig néhány kilométerre fekszik Ázsia partjaitól, és ahol Kr. e. 575–550 között első ízben hoztak létre egyfajta tengeri demokráciát. A helyi politika alapját a jelentős rabszolgaállomány képezte, amely a szigeten folytatott bortermelésről gondoskodott. A rabszolgák által megtermelt bort az elit különféle árukra tudta váltani a kereskedelmi partnereivel. A vagyonos földbirtokosok komoly politikai befolyással bírtak, és elképzelhető, hogy az akaratukat az elöljárókból álló tanácsra, a szigetlakók által *bulé démosziénak* nevezett testületre is rá akarták kényszeríteni – legalábbis erre utal a köztéren felállított kőtábla, amely nap mint nap emlékeztette az arisztokrácia tagjait a megfelelő viselkedésre,

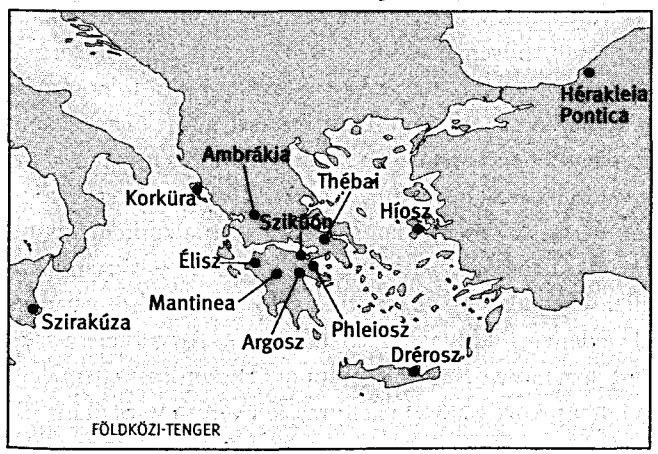

Az Kr. e. 7. században megjelenő ókori görög demokráciák között egyaránt találunk olyan városállamokat, amelyek a kontinensen, és olyanokat, amelyek a szigeteken jöttek létre

egyúttal arra, hogy a közügyekről való végső döntés joga a *démosz* kezében van.

A görög demokrácia egyik legrégebbi és legizgalmasabb példájával a korinthosziak által alapított Ambrákia városállamban találkozhatunk. A gyarmatot valamikor Kr. e. 650–625 között alapították néhány kilométerre a tengerparttól egy hajózható folyó kanyarulatánál, egy termékeny, erdős területen.

Az itt működő, önrendelkezésen alapuló népgyűlés Kr. e. 580-ig vezethető vissza, vagyis mintegy hetven évvel megelőzi az athéni demokrácia születését. Ambrákia esetében is érvényes a szabály, miszerint a demokratikus államok ritkán születnek demokratikus körülmények között – az első népgyűlés eredetileg itt is egy Periandrosz névre hallgató erőskezű zsarnok elleni lázadásként jött létre. Periandrosz minden jel szerint széles körben kivívta alattvalói megvetését, miután szárnyra kapott a szóbeszéd, hogy egy elhúzódó italozást követően megkérdezte ifjú férfi szeretőjét, sikerült-e már teherbe esnie. Ma már aligha mérhetjük fel pontosan, milyen felzúdulást okozhatott az efféle megjegyzés egy olyan társadalomban, amely egyfelől toleránsnak mutatkozott a férfi homoszexualitással, másfelől annál ambivalensebben viszonyult a nőkhöz. A sértés mindenesetre olyan súlyosnak bizonyult, hogy Periandrosz szeretője rögtön összeesküvést kezdett szervezni az uralkodó megdöntésére. Koalíciót hozott létre a helyi *démosz* és Periandrosz ellenségei között – az utóbbiak valószínűleg elsősorban az elégedetlen földtulajdonosokból álltak. Arisztotelész szerint „a démosz összeállt a türannosz Periandrosz ellenfeleivel, hogy közös erővel elkergessék a városból, és utána ők maguk vegyék át a hatalmat".*

* Arisztotelész: *Politika.* 1304a 31–3; 1303a 22–4 és 1311a 39. Ford. Szabó Miklós. Gondolat, Budapest, 1969.

A görög világban többször előfordult, hogy a kormányt történetesen a legszegényebb sorból származó férfiak irányították – így volt ez a máskülönben virágzó szicíliai városban, Szirakúzában is, ahol a demokrácia Kr. e. 491-ben, a helyi földbirtokosok, az úgynevezett *hoi gamoroi* elleni felkelés után bontakozott ki. Szirakúza példáját aztán lényegében az összes többi szicíliai város is követte; a türannisz, az oligarchia és a monarchia, a korszak három legjellemzőbb politikai berendezkedése a Kr. e. 5. század során szinte mindenütt vereséget szenvedett. Kr. e. 460-ra a népuralom elve még Itália déli városainak egy részét, a sarló alakú Korkürát (mai nevén Korfu), illetve a peloponnészoszi szárazföldet is elérte. Az utóbbi egyik városállamából, Éliszből fennmaradt egy figyelemre méltó felirat, amely eredetileg egy feltehetően hosszabb, a Kr. e. 5. század korai éveiben szövegezett törvény végét alkotta. A felirat szerint Élisz írásos törvényeit nem a bírósági ítélet *(dika),* hanem egyedül a nyilvánosság előtt működő, „mindenki részvételével zajló gyűlés" *(démosz plethüon)* írhatja felül.

Egy ideig a szomszédos Mantinea is eleven, földművelő demokráciaként működött, amelyet a kisebb földbirtokosok osztálya, az úgynevezett *démosz ho georgikosz* irányított – Arisztotelész felfogása szerint ez a társadalmi csoport alkotja a legjobb és legrégebbi típusú demokrácia gerincét. Mantineában, ahogy feltehetően a görög világ mintegy száz további városállamában, a részvételi demokrácia eleddig ismeretlen gyógyírt jelentett a türannisz és a hatalommal való visszaélések okozta bajokra – az önrendelkezésen alapuló új berendezkedést aztán szerte a régióban, ismeretes módon Athénban is bevezették, ahol a Kr. e. 5. század folyamán megszilárdult a demokrácia azon formája, amely már a felnőtt férfi állampolgárok alkotta népgyűlés általi kormányzást jelentette.

Az athéni demokrácia felemelkedése

De milyen is volt az élet Athénban, amelyet egykor a részvételen alapuló demokrácia bölcsőjének tekintettek? Kr. e. 507, vagyis a demokratikus átmenet kezdete körül a város lakossága mintegy harmincezer főt tett ki, ideértve a férfiakat, rabszolgákat, nőket és gyerekeket is. Ahogy a demokrácia gyökeret eresztett, ez a szám hamarosan a duplájára emelkedett. A lakosságot *metoikosz*nak nevezett külföldi betelepülők, kereskedők és utazók dúsították fel; az utóbbiak évről évre megjelentek a kapui előtt, hogy végigjárják kacskaringós, különös utcáikat, és felfedezzék maguknak a várost, amely lakói hite szerint az istenek áldását viselte magán.

A népgyűléseknek a *Pnüksz*, a város melletti dombon található, edény alakú, szabadtéri amfiteátrum adott helyet. Az athéni polgároknak ugyanakkor egy másik nyilvános helyszín is a rendelkezésükre állt: az Akropolisz északnyugati lejtői alatt elterülő *agora*, vagyis a piactér. Ezt a közteret tekintették a rövid idő leforgása alatt a görög világ legerősebb városállamává váló Athén központjának. Athén büszkén hirdette önnön demokratikus berendezkedését, amin a helybeliek elsősorban a közügyek közösség általi megvitatását és intézését értették, vagyis annak alakításában nem csupán az előkelő családok (férfi) képviselői vesznek részt, de az ácsok, földművesek, hajókészítők, tengerészek, vargák, fűszerkereskedők és kovácsok is. A demokráciát olyan kormányzati formának tekintették, amelyben az emberek egyenlő félként vehettek részt, és közös erővel igyekeztek szembeszegülni az idő múlása és a halál közeledte okozta természetes romlással. Azzal, hogy együttesen néztek szembe az emberi létezés törékenységével, a *Pnüksz* és az *agora* egyfajta menedékhellyé lett az athéniak számára. Annak élményét adták meg nekik, amit az athéniak *aidósz*nak hívtak; a kifejezést nagyjából jó közérzetként és kölcsönös tiszteletként fordíthatjuk. Ezek a közterek tehát egyfajta közös valóságtapasztalattal ajándékozták meg a polgárokat, amelyet nap nap után egymás előtt is megerősíthettek. Erre utalt a „síró filozófus", Hérakleitosz is (kb. Kr. e. 540–480), amikor azt írta, hogy a virrasztásban közös az emberek világa, míg azok, akik hátat fordítanak a közügyeknek, és kizárólag a saját érdekeik szerint cselekszenek, lényegében mély álmot alszanak.

Mindazonáltal az athéni demokrácia semmilyen modern európai értelemben nem lett volna szekulárisnak nevezhető. A „deliberatív demokrácia", illetve az állampolgárok alkotta népgyűlések mai szószólói gyakran állítják, hogy az elképzeléseik hűek maradnak az athéni demokrácia alapítóinak szelleméhez, ehhez azonban teljességgel meg kell feledkezniük az athéni demokrácia ethoszáról, amelyben olyan szorosan összefonódott egymással a szent és a profán, hogy a vallás és a politika különválasztásának követelését még csak értelmezni sem tudták volna.

Ugyanakkor az is igaz, hogy ebben a demokráciában az eltérő hitűek is megtalálhatták a helyüket. Kr. e. 440 körül

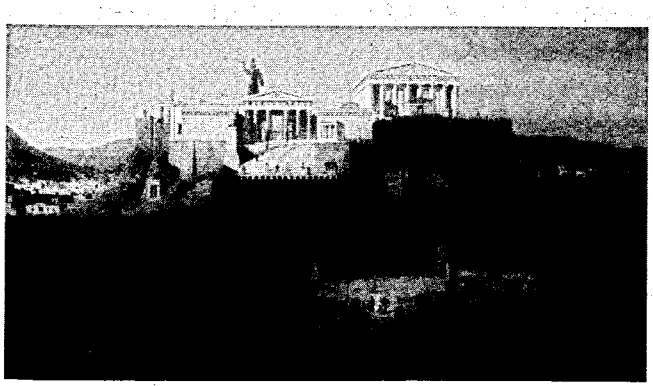

Az athéni Akropolisz, a demokratikus Athén idealizált ábrázolása annak tetőpontján. A festmény tehetős és tanult polgárok gyülekezését ábrázolja az agorán, a Parthenon és az Akropolisz alatt (utóbbin Athéné istennő kolosszális szobra látható)

az első szofista, az Abdérából származó Prótagorasz (Kr. e. 481–411) tudatta az athéniakkal, hogy az ember minden dolgok mértéke – a minden dolgok közé értve az istenségeket, akikről ezek szerint elképzelhető, hogy csupán az emberi képzeletben élnek. Lehetséges, hogy a hallgatósága közül többen is egyetértettek Prótagorasz kijelentésével, netán csendben morfondíroztak rajta tovább. Ezzel együtt az athéni demokráciát továbbra is a természetfölötti perspektívából szemlélték. Az athéniak már zsenge koruktól fogva, a vallási kultuszokon és a háztartásokban folytatott szertartásokon keresztül megtanulták, hogy az életük minden mozzanata szorosan összefügg egy istenek és istennők lakta politeista univerzummal – ugyanakkor éppen ezeknek az istenségeknek a közössége kölcsönözhetett szentnek tekintett zsinórmértéket a földi demokráciáknak is.

Miként Szíria-Mezopotámia esetében, úgy az athéni polgárok kapcsán is elmondható, hogy komoly reményekkel fordultak az istenségeik felé, egyúttal félték is őket. Szókratész Kr. e. 399-ben bekövetkezett nyilvános perbe fogására és halálos ítéletére is amiatt került sor, mert – legalábbis vádlói szerint – hamis isteneket hozott a városba, és a vallási előírásokra fittyet hányva igyekezett megrontani az ifjúságot; az eset világosan megmutatja, hogy az istenekkel szemben elvárt tisztelet kinyilvánításának elmulasztása súlyos következményeket vont maga után. A papok és az öregek előszeretettel emlékeztették a polgárokat egy eredetileg Homérosztól származó történetre, amely szerint Zeusz, a szabadság istene otthonának bejáratában két nagy üst állt; ezekből aztán némelyekre átkot, másokra áldást szórt, illetve a többségre egy keveset ebből is, és egy keveset abból is. Az ilyen és ehhez hasonló történetek élénken foglalkoztatták a városállam lakóinak képzeletét.

Előfordulhat, hogy mi magunk már csupán lenézéssel tudunk közelíteni a szentséggel szemben táplált efféle,

mélyen átélt érzületre. Athén polgárainak többsége azonban őszintén hitt benne, hogy amennyiben nem viselkednek a színük előtt megfelelően, úgy az olyan istenek, mint Zeusz, megbüntetik őket, például gondoskodnak a rossz termésről, vagy elpusztítják a tölgyfákat.

Az athéniak istenfélelmének ugyanakkor volt egy másik oldala is, minthogy úgy vélték, az égiek egyfajta ugródeszkát helyeztek a halandók elé. Útmutatást adtak nekik, védelmet biztosítottak a számukra, és, amennyiben kellőképpen alázatosnak mutatkoztak, értelmet és célt kölcsönöztek az életüknek. Másképpen megfogalmazva: az istenek segítettek az athéniaknak abban, hogy szembenézzenek az élet esetlegességeivel és törékenységével. A létezésük ugyanis nem csupán a természeti katasztrófákat és további, máskülönben megmagyarázhatatlan eseményeket – például az aszályokat vagy a járványokat – tették értelmezhetővé, de akkor is jó szolgálatot tettek, amikor a kényes helyzetekben megfontolt döntést kellett találni a problémákra. Sőt, már abból a szempontból is létfontosságúnak bizonyultak, hogy az athéniak egyáltalán afelől határozni tudjanak, hogy melyek számítanak a legfontosabb problémáknak. A divináció, vagyis az istenekkel és az istennőkkel a női orákulumokon (az istenek üzeneteit közvetítő jósnőkön) keresztül folytatott konzultáció a polgárokat a halandóságukra és az alázat fontosságára is emlékeztette. Az istenek rendszeresen figyelmeztették az athéniakat annak szükségére, hogy békés eszközökkel forduljanak azokhoz, akik esetleg szeszélyes vagy veszedelmes terveket dédelgetnek, hogy tárgyalások útján jussanak velük egyezségre, és a kölcsönös bizalom és tisztelet talaján állva hozzák meg a közösséget érintő döntéseiket. Ugyanakkor a divináció egyfajta fékként és egyensúlyként is működött az olyan vezetők esetében, akik esetleg túl okosnak vélték magukat, vagy túl makacsok voltak ahhoz, hogy másokra is tekintettel legyenek. Röviden:

ez a módszer nagyban hozzájárult a hatalmasságok rövid pórázon tartásához.

Athénban figyelemre méltó párhuzamok figyelhetőek meg a divináció módszerei és a demokrácia között. A városállamban számos isten és istennő „működött", nem voltak azonban egyértelmű kinyilatkoztatások, szent könyvek, hivatalos hittételek. Az istenségek ráadásul maguk is állandóan perlekedtek, konspiráltak, hol erre, hol pedig arra az oldalra álltak, de nem zárkóztak el az elől, hogy meggyőzzék őket, vagyis az embereknek elvileg lehetőségükben állt kockázni velük. És éppúgy, ahogy az istenségek is megközelíthetőek voltak, tárgyalni lehetett velük, és tanácsot lehetett kérni tőlük, ugyanúgy a demokrácia is annak gyakorlatát jelentette, hogy a polgárok egymás jogait kölcsönösen tiszteletben tartva összegyűltek a nyilvánosság előtt, és egyenlő felekként igyekeztek döntésre jutni a hétköznapjaik vitás kérdéseit illetően, miközben egy általánosabb létbizonytalansággal kellett szembenézniük. Az istenek és az emberek közti viszony persze egyenlőtlen volt, elvégre az előbbieknek hatalmában állt kizökkenteni vagy akár el is pusztítani az emberi életet, ugyanakkor éppen ez a hatalmi egyenlőtlenség tette szükségszerűvé, hogy az *agorán* gyülekező polgárok az isteni szokásokat utánozva igyekeztek leróni tiszteletüket az égiek előtt.

Gender, rabszolgaság és hatalom

Demokratia istennő kultusza is ebbe az összefüggésbe illeszkedik. Az athéni demokrácia témája elválaszthatatlan a társadalmi nemek, vagyis a gender kérdésétől. A demokrácia intézményét egy istennő védte ugyan, ugyanakkor a férfi polgárok többsége továbbra is magától értetődőnek tekintette az *agora* nyilvánosságának és a háztartás magánszférájának éles különválasztását – értelemszerűen az utóbbi volt az a helyszín, ahol az asszonyok teherbe estek, ahol elviselték a szülés irtózatos fájdalmait, ahol felnevelték a gyermekeiket, megismertették őket a történetekkel és a mítoszokkal, megtanították őket írni és olvasni, ahol takarítottak, főztek, és a szolgák segítségével egyéb napi teendőiket végezték. A jó polgárhoz szükségképpen fallosz is tartozott, ami egyúttal arra is emlékeztethet bennünket, hogy a demokrácia athéni változatában kezdettől fogva mély kapcsolat állt fenn a szóban forgó berendezkedés és a homoszexualitás között. Az athéni demokrácia lényegében fallokrácia volt. A férfiaknak megvoltak a maguk alárendeltjei, de egymás körében egyenlő félként voltak jelen, szervezeteket alakítottak, rengeteg időt töltöttek együtt a nyilvánosság színe előtt, és nagy örömmel töltötte el őket, ha felkészíthették a fiatal fiúkat a nyilvános életre. A férfiak ölelkeztek, kézen fogva jártak-keltek az utcán, és meg is csókolhatták egymást. A férfiúi érzelmek és szerelem kinyilvánítása összefüggött a testi szépség állhatatos keresésével, a gyönyörök hajszolásával, és az öregedéstől való félelemmel – mindez pedig a nők és a rabszolgák kárára történt.

Az athéni demokrácia egésze a rabszolgaságon alapult – ahogyan azt majd látni fogjuk, ez a tény nem kevés fejtörést okozott a későbbi korok demokratáinak. Mindenesetre Athénban ezek a viszonyok olyan mélyre nyúltak, és olyan magától értetődőnek számítottak, hogy egy külső megfigyelő könnyedén azt hihette volna, a demokrácia csupán ravasz ürügyet szolgáltat arra, hogy a kisebbség szolgaságban tartsa a többséget. Ugyanez a megfigyelő alighanem észrevehette volna, hogy az athéni demokráciában bizonyos polgárok gazdagabbak a többieknél, ami lehetőséget biztosít a számukra, hogy még több rabszolgát vásároljanak, akiket aztán a földeken, műhelyekben vagy bányákban dolgoztathatnak.

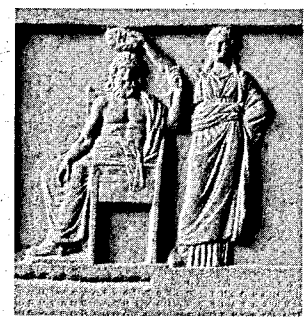

Demokratia istennő megkoronázza a megszemélyesített Démoszt, vagyis a népet. Az athéni dombormű kb. Kr. e. 336-ból származik

Ezért is volt lehetséges, hogy a demokrácia felvirágzása párhuzamosan valósuljon meg a rabszolgaság intézményének kiterjesztésével, és ezzel magyarázható, hogy a rabszolgák tulajdonlása miért jelenthette az állampolgársággal járó egyik legfontosabb előnyt.

Maga a rabszolgaság természetesen már a demokrácia előtt is létezett, és többféle szolgáról beszélhetünk, mindenesetre az, ha valaki állampolgár volt, egyértelműen azt jelentette, hogy egy fokozattal a szolga fölött van, akit vele ellentétben „csupán" emberi lénynek *(anthroposz)* tekintettek. A demokratikus Athénban nem voltak politikai pártok vagy szakszervezetek. A rabszolgák az állampolgárok tulajdonát képezték. Megvásárolhatták és eladhatták, átörökíthették és konfiskálhatták, megerőszakolhatták és megverhették őket, ahogy éppen a gazdáik kívánták. A gazdagabb háztartásokban a női rabszolgák takarítóként, szakácsként, varrónőként vagy éppen fodrászként, míg a férfiak inasként, házvezetőként, ajtónállóként és a fiúgyerekek gondozóiként tevékenykedtek. Voltak olyanok is, akik az uraik szórakoztatásáról gondoskodtak: férfi és női

táncosok és prostituáltak igyekeztek kielégíteni a polgárok testi vágyait, legyen szó olcsó bordélyházakról vagy azokról a fényűző palotákról, amelyekben a borgőzös lakomákat tartották.

A rabszolgamunkának nagy hasznát vették a márvány-, illetve az ólom- és az ezüstbányászat során – ezek mind együtt jártak a munkások gátlástalan kizsákmányolásával, egyúttal jelentős vagyonnal gyarapították a gazdákat (a Kr. e. 5. század egyik meghatározó katonai vezetője, Nikiasz állítólag ezer rabszolgával rendelkezett, akiket egy megbízható, Szosziasz névre hallgató trák rabszolga irányításával bányászként dolgoztatott). A rabszolgák az olyan speciális mesterségekben is nélkülözhetetlenek voltak, mint amilyen a lantkészítés vagy a cserzés, azonkívül ruhákat, fegyvereket, késeket, lámpásokat, fazekakat és további konyhai eszközöket is gyártottak. Ők építették és tartották karban az utakat, dolgoztak a központi pénzverdében, takarították az utcákat, sőt még az agorán és a bíróságokon tartott népgyűléseket felügyelő kidobóemberek is a rabszolgák közül kerültek ki. Az ő munkájukkal épültek fel a templomok, és valósultak meg az infrastrukturális fejlesztések – többek közt rabszolgák verejtékével épült fel az Akropolisz és az Athéntól egynapi járóföldre, nyugati irányban található eleuszisi szentély is.

Tekintettel arra, hogy milyen erőteljesen támaszkodott az athéni városállam a rabszolgák munkájára, figyelemre méltó, hogy a korszakból milyen kevés költemény, dráma vagy filozófiai szöveg tesz említést róluk. Elképzelhető, hogy a leggyakrabban idézett és Arisztotelésztől származó példa az athéni többség viszonylatában egyáltalán nem volt reprezentatív. Számos rabszolgatartót sújtott egyfajta demokratikus szorongás, ami vagy azért fogta el őket, mert olykor maguk is szégyenkeztek a rabszolgáik miatt, vagy pedig azért, mert saját tapasztalataikból tudták, hogy sem-

mi jóra nem vezetett, amikor állatként bántak az alárendeltjeikkel. A *hübrisz*t (gőgös túlkapást) tiltó híres athéni törvény érzékletesen mutatja be a kérdésben megmutatkozó kettősséget. A demokrácia előtti időkből származó törvény eredetileg arra szolgált, hogy a szegényebb állampolgárokat ne kezelhessék rabszolgaként, továbbá kifejezetten tiltotta az olyasféle indokolatlan erőszakot, amelynek egyetlen célja mások megalázása és kihasználása volt. A törvény azonban ennél is továbbment, és kimondta, hogy annak, aki meggyilkol egy rabszolgát, vezekelnie kell, és megtisztulási szertartáson kell részt vennie, hogy kibékítse az isteneket, ráadásul jogi következményekkel is szembe kell néznie – például, amennyiben valaki más rabszolgáját ölte meg, úgy az áldozat tulajdonosa emberölés vétkében vádat emelhet ellene. A szónokok gyakran idézték fel és vették védelmükbe ezt a törvényt, és az athéniak „nagylelkűségére" hivatkozva olykor arra is utaltak, hogy a szóban forgó jogi szabályozás lényegében *minden* típusú *hübrisz*t elítél Athén *minden* lakójával szemben.

Parrhészia a Pnüksz dombján

A nyomtatott sajtó, a tömegkommunikáció és az internet feltalálása előtt, amikor a híreket és a pletykákat még csak hintók, lovas küldöncök vagy a puszta utcai szóbeszéd juttathatta el a távolba, a szónoklás művészete igazi athéni specialitásnak számított. A városban elterjedt volt az írásbeliség, vagyis legalább a polgárok egy része tudott írni-olvasni, és ők, amennyiben szükséges volt, másoknak is felolvashatták az éppen terítékre kerülő közügyek szempontjából releváns szövegeket. A szónoklás művészetét, amelyről Athén olyannyira ismertté vált, elsősorban a *Pnüksz*ön gyakorolták, ahol az egész polgári testület – az

úgynevezett *ekklészia* – összejött, hogy döntésre jussanak a városállam életét meghatározó törvények ügyében. Ezek az összejövetelek nemritkán lármásnak bizonyultak. „Az állam telve van szabadsággal és szabad véleménynyilvánítással, és bárki azt teheti, amit akar", panaszkodott Platón (Kr. e. 427–347), a demokrácia ellensége, aki azt is megjegyezte, hogy a Pnüksz sziklafalai keltette visszhang „megkettőzi a gáncs és magasztalás zaját".*

A szónokok pódiuma a *Pnüksz*ön, ahol gyakran hosszúra nyúló beszédeket intéztek az összegyűltekhez. A háttérben az Akropolisz látható

Platón panaszai mindenesetre túlzónak tűnnek, főként azon bizonyítékok fényében, amelyek éppenséggel a polgárok önuralmáról tanúskodnak. Az athéniak nagyon is tisztában voltak az erőszakossá váló viták – az úgynevezett *sztászisz* – veszélyeivel, és nem kétséges, hogy a népgyűlésen nem tolerálták a fenyegetőzést és a nyílt erőszakot. Arról, hogy a gyűlés megfelelő mederben maradhasson, és mindenki tekintettel legyen annak szabályaira és szo-

* Platón: *Az állam*. 557 BCE és 492 BCE. Ford. Jánosy István.

kásaira, megfelelően képzett kikiáltók, továbbá íjászok és biztonsági erőkként tényked rabszolgák gondoskodtak. A földön vagy a csupasz köveken ücsörgő polgárok vagy a könyökükre, vagy az otthonról magukkal hozott párnákra támaszkodhattak, és elvárták egymástól a spontán, illetve az őszinte beszéd, az úgynevezett *parrhészia* tiszteletben tartását. Gyakran előfordult, hogy tréfákat engedtek meg maguknak a gazdagokkal szemben, ugyanakkor bárkit könnyen megbírságolhattak, amennyiben nem megfelelő viselkedést tanúsított. Sok szó esett a korrupcióról, és az emberek nem tolerálták a *hübrisz*nek nevezett, elvakult, gőgös viselkedést. A gyűlések a szatírától sem voltak mentesek: a szónokok az érveik kifejtése során előszeretettel éltek a humor eszközével. Nem volt ritka a harsány nevetés, és a polgároktól számos esetben az önirónia sem volt idegen. Előfordultak gyűlések, amelyek a leginkább Arisztophanész (Kr. e. 445–385) nagy népszerűségnek örvendő *A lovagok* című darabjának zárójelenetére emlékeztettek, ahol is a Démosz nevezetű öregembert egy rabszolga és egy utcai árus vegzálja.*

A népgyűlésen ugyanakkor alapvetően a józanság hangja érvényesült. A szónokok rendszeresen emlékeztették a jelenlévőket arra, hogy „egyenlő félként és társként" tekintsenek egymásra. Gyakran elhangzott, hogy a demokrácia különleges típusú kormányzati forma, amely minden állampolgár számára biztosítja az úgynevezett *iszonómiát* (törvény előtti egyenlőséget), a felszólalás lehetőségét, továbbá annak szabadságát, hogy „uralkodjon, és cserébe felette is uralkodjanak". A demokrácia szellemét a híres szónok és preszókratikus filozófus, Démokritosz (Kr. e. 460–370) foglalta össze a legpontosabban. Amennyiben megfelelően élnek a demokrácia biztosította eszközökkel, mondta Démokritosz, úgy ez az államforma nyújtja a leginkább hathatós védelmet az emberi kapzsiság és dőreség ellen; ha a demokrácia működik, akkor minden működik, ha viszont a demokrácia elbukik, akkor minden odavész. A demokrácia elsősorban azért tekinthető a legjobb államformának, mert biztosítja a nyílt és őszinte beszéd lehetőségét, és megnehezíti az ostobák és a törtetők dolgát. Az őszinte beszéd ösztönzően hat az egyenlőség szellemére, és megágyaz egymás kölcsönös megsegítésének, egyúttal a derű *(euthümia)* eszközével akadályokat emel az önző érdekek érvényesítése és a becsvágy elé. Démokritosz szerint a demokrácia, aminek működéséért tehát az őszinte beszéd *(parrhészia)* szavatol, arra is garanciát jelent, hogy a hivatalban lévők tévedéseire és vétkeire tovább emlékezzünk, mint a sikereikre és a jótéteményeikre.

Közvetlen demokrácia?

Az őszinte beszéd magasztalása az athéni népgyűlésben együtt járt a frakciókkal, különösen a politikai alapon szerveződő frakciókkal szembeni ellenérzésekkel. Az athéniak önmagában véve nem szívelték a többség uralmát, és helyette inkább a konszenzuális döntéshozatal mellett kötelezték el magukat. Még a szavazás intézményét *(diaphora)*

* A Kr. e. 424-ben született vitriolos szatírában egy ifjú arisztokratákból álló kóruș szerepel (ők a lovagok), akik az árus Agorakritosz mellé állnak abbéli igyekezetében, hogy átvegye az irányítást Démosz fölött annak jelenlegi felügyelője, a Paphlagonian névre hallgató rabszolgától. A két megveszekedett vetélytárs ennek érdekében nem győz eléggé hízelegni, és görög ajándékokkal elhalmozni választottját: annak érdekében, hogy irányíthassák, türannoszként és a világ egyedüli jogos uraként magasztalják Démoszt, és olyan különlegességekkel igyekeznek elcsábítani, mint például frissen csapdába ejtett nyulakkal vagy olcsó halakkal, amelyekkel a Pnüksz kemény kőüléseit párnázzák ki, hogy nagyobb kényelmet biztosíthassanak a számára. Démoszra láthatóan nagy hatást gyakorol ez a hízelgés: a darab nagy részében úgy áll előttünk, mint egy balga csavargó, akinek az ostobaságán csak abbéli meggyőződése tesz túl, hogy pontosan tudni véli, mit művel.

is némi gyanakvással szemlélték, az ugyanis eleve az egyetértés hiányáról és a kialakítandó politikával kapcsolatos nézetek megosztottságáról árulkodott. Az állampolgárok folyamatosan tartottak a polgárháborútól. Az athéni demokráciában nem voltak pártok, és a népgyűlés alapelve az volt, hogy a nyilvános vitán keresztül olyan, egyhangú döntésekre jussanak a közügyeket illetően, amelyek helyességét senki sem fogja megkérdőjelezni.

A nyilvánosság előtt rendezett népgyűlések kötelező érvényességébe vetett hitet később sokan a „közvetlen" vagy „tiszta" demokrácia legnagyobb erényének látták. Manapság a „deliberatív demokrácia" hívei, vagyis azok, akik azt állítják, hogy a demokrácia lényege az állampolgárok józanul lefolytatott vitáiban és közös mérlegelésében rejlik, gyakran utalnak az athéni példára, mint amely nem csupán a nép számára, de egyúttal a nép által is valósult meg – megítélésük szerint sokkal hangsúlyosabban és sokkal tartalmasabb módon, mint ahogyan az a mai államokban és civil szervezetekben megfigyelhető. Ez a felfogás a 18. századi genfi politikai gondolkodóhoz, Jean-Jacques Rousseau-hoz (1712–1778) köthető. Rousseau a következőképpen fogalmazott: „A görögöknél mindazt, amit a népnek végeznie kellett, önmaga végezte: állandóan gyűlésezett a köztéren. Enyhe éghajlat alatt élt, egyáltalán nem volt kapzsi; munkáját rabszolgák végezték; egyedüli gondja a szabadság volt."*

Ehhez persze nem árt eltekinteni a rabszolgaság intézményétől, a nők alárendelt szerepétől, az istenekkel kapcsolatos hiedelmektől, továbbá attól a ténytől, hogy Athént egyáltalán nem nevezhetjük a részvételi demokrácia

* Jean-Jacques Rousseau: *Du contrat social ou principes du droit politique.* Larousse, Paris, 1973 (első kiadás: 1762), 3. könyv, 15. fejezet, 168. Magyarul lásd Jean-Jacques Rousseau: *A társadalmi szerződés.* Ford., előszó és jegyzetek Mikó Imre. Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 2001, 145.

David Van Reybrouck, az *Against Elections* (2016 [*A választások ellen*, 2017]) című könyv szerzője és a deliberatív demokrácia egyik élharcosa 2011. november 11-én a G1000 lakossági fórumon figyeli Belgium első országos polgári közgyűlését

bölcsőjének. A közvetlen demokrácia rajongói gyakran elmulasztják észrevenni, hogy önmagában véve „a nép" a gyakorlatban egyáltalán nem képes a kormányzásra, hacsak nem választ magának képviselőket, amelyek a megbízásából eljárnak az érdekében. Éppen azért, mert nem lehet minden polgár egyszerre egy helyen, hogy megvitassanak egy sor fontos közügyet, a demokrácia megköveteli, hogy a politikai közösség küldötteket és képviselőket állítson. A feladatok specializációja azt is megmutatja, hogy „a nép" sosem tud egyhangú testületként fellépni. Elképzelhető, hogy egy ilyen csoportosulás úgy tekint magára, mint amelynek tagjai vállt vállnak vetve küzdenek a közös célokért, és nem szűnő figyelemmel vannak egymás iránt, mindenesetre az önrendelkezésre képes kormányzatnak szüksége van a maga képviselőire, akik viszont a nép nevében hozott döntéseikkel óhatatlanul feszültségeket fognak kelteni az állampolgárok körében.

A részvételen alapuló athéni demokrácia példája érzékletesen mutatja be a képviselet ezen elkerülhetetlen dinamikáit. A továbbiakban még alaposabban is kitérünk ezekre, egyelőre érjük be annyival, a „közvetlen" és a „részvételi" demokráciát övező minden dicshimnusz ellenére a valóságban több olyan közvetítő intézmény is létezett, amely problematikussá teszi, hogy Athént minden további nélkül a szuverén *démosz* irányítása alatt álló politikai rendszerként írjuk le. Az egyik ilyen intézmény egy jelentős hatalommal bíró testület, az *areiopagosz*, vagyis a köztiszteletben álló vének tanácsa volt – ezt nagyjából úgy kell elképzelni, mint a Lordok Házának (az Egyesült Királyság parlamentje felsőházának) Kr. e. 5. századi változatát.

Aztán nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a *démosz* nevében az athéniak számos esetben mások helyett is elvégezhettek bizonyos feladatokat. Minden polgár jogosult volt rá, hogy egy éven keresztül részt vegyen az ötszázak tanácsában. A tanácsot alkotó állampolgár-szenátorok nyilvánvalóan nem tekinthetőek modern értelemben vett parlamenti képviselőknek: felesküdtek rá, hogy hűségesen fogják szolgálni a *démoszt*, ugyanakkor nem állt hatalmukban önállóan törvényeket hozni. Inkább egyfajta irányító vagy felügyelő testületről volt szó, amelynek elsődleges feladata abban állt, hogy megszövegezze a törvénytervezeteket a népgyűlés számára. A tanács további funkciói idővel megváltoztak, de továbbra is az ő hatáskörükbe tartozott a flotta és a lovasság ellenőrzése, illetve a frissen kinevezett hivatalnokok átvilágítása – a *dokimasziá*nak nevezett eljárás során hoztak döntést arról, hogy az illető alkalmas-e egyáltalán az adott közhivatal ellátására. A tanács fogta perbe azokat az elöljárókat, akikkel szemben bűncselekmény gyanúja merült fel, továbbá együtt dolgozott azokkal a közjogi testületekkel, amelyek például a bányák bérbeadását vagy a konfiskált birtokok árverését intézték.

A tanács húzásos alapon és rotációs jelleggel egy ötven szenátorból álló, *prütanisz*nak nevezett kisebb, belső kört is megválasztott. A *prütanisz* tagjai a harmincadik évüket betöltött férfiak közül kerülhettek ki, akik külön fizetést kaptak a kormányzati adminisztráció napi ügyeinek intézéséért, illetve az állampolgárok között felmerülő vitás esetek rendezéséért. A tagság többnyire egy tizedévnyit (egy *prütaneiát*) dolgozott, és olykor éjszakába nyúló túlórákat is kellett vállalniuk. Amíg az athéniak édesdeden aludtak az otthonaikban, addig ezek a fizetett szenátorok őrködtek a város felett.

Athén polgárai tehát a jelzett intézményeken, illetve még néhány továbbin keresztül lényegében mások kezébe adták saját érdekeik érvényesítésének eszközeit – és mindezt a nép nevében. Ennek fényében különösnek tűnhet, hogy a „reprezentáció" és a „képviselet" fogalma, illetve azok modern kori jelentése ismeretlen volt az athéniak számára. A görög nyelvben csak a 19. században jelenik majd meg az *antiproszoposz* kifejezés, amelyet ekkor már nagyjából a képviselet értelmében használnak, noha eredetileg meglehetősen furcsa értelme volt, minthogy a valamivel vagy valakivel való szembenállást – például egy harctéren az ellenféllel való szembekerülést – jelentette. Az athéni népgyűlésben gyakran megjelent egy „kinevezett hírvivő" is, egyfajta küldött vagy követ, akinek az volt a feladata, hogy a népgyűlés által meghozott döntéseket vagy az általuk foganatosított követeléseket idegen hatalmakhoz is eljuttassa. A népgyűlésen „testőrök" vagy „intézők" is jelen voltak, akiknek a működését szintúgy az állampolgárok előzetes megállapodása tette lehetővé. Ezzel együtt a „képviselet" kifejezést hiába keresnénk az ókori görögök politikai szótárában.

A nyelvhasználat kérdése azért is fontos, mert olyan benyomásunk támadhat, mintha az athéniak nem tudták

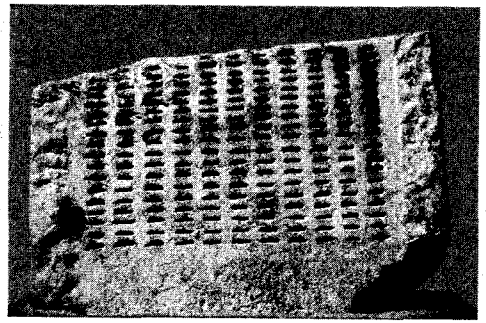

Az athéni bíróságokon működő esküdtek véletlenszerű kiválasztására szolgáló, *kleroterion*nak nevezett eszköz

volna megfelelően elmondani, hogy tulajdonképpen miféle berendezkedést is hoztak létre. Nem voltak szavaik arra sem, amit utóbb a hatalmi ágak szétválasztásának szoktak nevezni, noha teljességgel megszokott volt a politikai hivatalok egymástól való elkülönítése és független finanszírozása. Athénban nem találunk a mai értelemben vett közigazgatást és államapparátust, noha évente mintegy hétszáz hivatalnokot választottak ki különféle adminisztratív feladatok ellátására. Voltak, akik a piacot felügyelték, és a súlyok és mértékek megfelelő használatáról gondoskodtak, vagyis egyfajta fogyasztóvédelmi szerepet töltöttek be. A város elöljárói, akiknek a munkáját rabszolgák is segítették, többek közt a középületek fenntartását, az utcák tisztaságát és a szemét eltakarítását felügyelték. Követeket küldtek külföldre, hogy ott álljanak ki az athéni érdekek mellett. Esküdteket neveztek ki a bíróságokra, és elöljárókat választottak a különböző közhivatalokba.

Minden, harmadik életévét betöltött athéni férfitól elvárták, hogy legalább egyszer esküdtként szolgáljon. A helyi bírósági szervezet a *dikaszteria* nevet viselte. A kifejezés eredete a *dikasztész,* amely egyszerre jelent esküdtet és bírót. Az athéni demokráciában nem voltak ügyvédek,

ahogyan nem voltak kifejezetten erre a feladatra felkészített bírók sem, és az ő szerepüket betöltő elöljárók lényegében amatőrnek számítottak. A mindössze egyetlen hivatalban töltött esztendő során, amire életükben csupán egyszer kerülhetett sor, többnyire adminisztratív feladatokat kellett ellátniuk, és nem foglalkoztak jogelméleti kérdésekkel. A törvényt valójában nem tekintették „a Törvénynek", vagyis olyasféle, specializált területnek, amely kizárólag a jogászok kivételes osztálya számára volna hozzáférhető. Csupán egy szabálykészletet láttak benne, amely felől maguk az esküdtek határoztak, és ők is igyekeztek azt érvényesíteni. Nem létezett írásos alkotmány sem, amely segíthette volna a jogalkotást és a vitás esetek megítélését, úgyhogy a delegáltaknak minden esetet külön kellett mérlegelniük.

A demagógok száműzése

Az athéni polgárok, amennyiben a saját mércénk alapján ítéljük meg őket, ezeken az intézményeken keresztül váltak kivételesen érzékennyé a manipulációra, érkezzék az a népgyűlésen belülről vagy azon kívülről. A politikai pártok és a ciklikus országgyűlési választások hiányában az athéniak számos eszközzel kísérleteztek, hogy kiépítsék a közhatalom gyakorlását ellenőrző fékek és egyensúlyok rendszerét. Vegyük például a *graphé paranomón* szokását, vagyis azt az eljárást, amelynek során az állampolgárok eskü alatt szólaltak fel azon előterjesztett vagy már érvényben lévő törvények ellen, amelyeket meggyőződésük szerint túlságosan elhamarkodottan vagy éppen a már meglévő törvényekkel szembemenve hoztak meg. Ebben az összefüggésben említhető még a számos modern módszer előfutárának is tekinthető *osztrakiszmosz* (osztrakizmus), amely azt hivatott biztosítani, hogy a politikai közhivata-

lokat mindenki csupán korlátozott ideig tölthesse be. Ez a taktika elsősorban azt a célt szolgálta, hogy elejét vehessék a demagógok, cselszövők és zsarnokok felemelkedésének, amennyiben lehetőségük volt rá, hogy az egyszerű többségi szavazás során tíz évre kitiltsák a túlságosan népszerű vezetőket a városból. Azoknak, akik erre a sorsra jutottak, tíz napjuk volt Athén elhagyására. A beszédes névvel bíró demagóg, egy bizonyos Hüperbólosz is az elüldözöttek között volt – őt Kr. e. 416–415 között Számosz szigetére száműzték, ahol pár évvel később meg is gyilkolták. Ez az incidens aztán elvezetett a szóban forgó gyakorlat felfüggesztéséhez.

Fénykorában az osztrakizmus gyakorlatilag annak a módszere volt, hogy demokratikus eszközökkel védjék meg a demokráciát annak esetleges túlkapásaitól. Maga a szó 'cserepek általi ítélet'-et jelent, minthogy a szavazáson részt vevők agyagcserepekre *(osztraka)*, az elérhető legolcsóbb írófelületre körmölték fel azoknak a nevét, akikről úgy vélték, hogy vészesen túlteng bennük a hatalomvágy. A népgyűlés évente egyszer összejött, hogy eldöntse, rejtőznek-e esetleges oligarchák a soraikban, vagyis lényegében egy népszerűtlenségi versenyről volt szó. Amennyiben a határozatképességhez szükséges hatezer fő többsége arra jutott, hogy vannak köztük veszélyes elemek, úgy kitűztek egy időpontot – jellemzően két hónappal későbbre –, amikor is a népgyűlés előtt meghallgatták az érintetteket. Mivel az eljárásba bevont személyek barátainak és ellenfeleinek egyaránt érdekükben állt jelen lenni – minthogy az veszített, aki végül a legtöbb szavazatot kapta –, ezért aztán a második fordulós részvétel többnyire igen magas volt. Az agorán ilyenkor tapintható volt a feszültség. Annak érdekében, hogy a népgyűlés viszonylagos nyugalomban folytathassa a munkáját, a végső szavazás előtti vitát korlátozták. Az eljárás végén egy nagy területet elkordonoztak az agorán, és végül itt került sor a szavazásra. A csalás

megakadályozásának érdekében az állampolgároknak a voksuk leadása után is ezen a területen kellett maradniuk, amíg a felelősök nem végeztek a szavazatok megszámlálásával, és ki nem hirdették a „győztest". Egy ember, egy szavazat és végül egy áldozat.

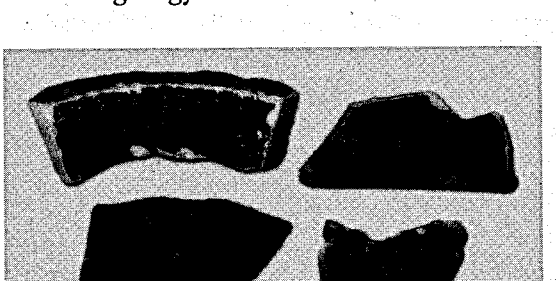

Ariszteidész, Themisztoklész, Kimón és Periklész ellen leadott *osztraka* (cserépdarabok) a Kr. e. 5. századból

A demokrácia ellenségei

Ha visszatekintünk a részvételi demokrácia korára, nyilvánvaló, hogy a *demokratia* beköszönte számos esetben komoly felbolydulásokat okozott, és sokszor fájdalmas következményekhez vezetett. Végső soron egy olyan korszakról beszélünk, amikor a politikát még mindig a földbirtokkal rendelkező arisztokrácia határozta meg, amelynek tagjai szüntelen versengésben álltak egymással, illetve demokratikus ellenfeleikkel. Az önjelölt arisztokraták osztályának meghatározó közös pontja éppen az volt, hogy mély megvetéssel viseltettek a demokrácia intézményével szemben, és már maga a kifejezés is afféle szitokszó volt a számukra. A népgyűléseket egyenesen gyűlölték, és akármikor azt hallották, hogy valaki a *demokratiá*ról beszél, csak még jobban megerősödtek abbéli hitükben, hogy Athén

polgárai katasztrofális irányba viszik a városállamot, és az elképzelhető legnagyobb ostobaságot követik el azzal, hogy egy balga és önérdekektől vezérelt csoport kezébe helyezik a hatalmat. Ezt a csoportot, vagyis magát a *démoszt* is megvetették, ugyanakkor tartottak is tőle. A *démosz* tagjai szegénynek számítottak, nem voltak birtokaik, továbbá műveletlennek és könnyen befolyásolhatónak tartották őket – de a legnagyobb gondot az jelentette, hogy – legalábbis az arisztokrácia szerint – kapzsi hatalomvágy vezérelte őket. Előszeretettel felhívták rá a figyelmet, hogy a *demokratia* valójában nem jelent egyebet, mint manipulációt, megtévesztést és erőszakot. Nem csoda, ha meg voltak győződve róla, hogy ilyen alantas nevet kellett kapnia.

Ahhoz, hogy megértsük a gondolkodásukat, egy pillanatra érdemes eltöprengeni a *kratein* ige eredeti értelmén. Manapság ezt a szót többnyire – a latin *regulare* ige közvetítésével – „irányítás"-nak vagy „kormányzás"-nak szokás fordítani, ez azonban elvéti a szó eredeti, jóval súlyosabb konnotációit. Bármilyen különösnek is hat a számunkra, amikor ezt a szót használták, az athéniak valójában a taktikázás és a hódítás katonai nyelvezetéhez nyúltak vissza. A *kratein* azt jelenti, valaminek a mesterének lenni, valami vagy valaki fölött uralkodni vagy hatalommal bírni, illetve rendelkezni (a modern görög nyelvben ugyanez az ige birtoklást vagy megtartást jelent). A *kratosz* ige, amelyből a *demokratia* szó is létrejött, az ellenállhatatlan erőre, a dicsőséges, többnyire kifejezetten erőszakkal elért győzelemre utal. A mostanra elavulttá vált *demokrateo* igében mindezek a konnotációk egyértelműen jelen voltak, vagyis a kifejezés nem mást jelent, mint a hatalom megragadásán és mások feletti gyakorlásán keresztül történő „demokratizációt". Úgyhogy bizonyos athéniak számára – a demokrácia ellenségei számára biztosan – a *demokratia* szó éppenséggel homlokegyenest az ellenkezőjét jelentette annak, mint amit ma értünk rajta.

Manapság, ha az emberek pozitív értelemben beszélnek a demokráciáról, akkor többnyire a szabad és független országgyűlési választások, a kompromisszumokon keresztül megvalósuló, békés hatalommegosztás és a másik ember méltóságának elismerésében gyökerező, a jogrendszeren keresztül garantált egyenlőség eszméje lebeg a szemük előtt. A demokrácia athéni ellenségei számára ezzel szemben a *demokratia* egyet jelentett a végső lezülléssel. A csőcselék veszedelmes uralmát látták benne, ahol a bárdolatlan *démosz* gátlástalanul kergetheti a saját érdekeit; az arisztokrácia ezzel szemben amellett kardoskodott, hogy a szűk látókörű *démosz* céljai a legkevésbé sem felelnek meg a közérdeknek. Az a körülmény, hogy a demokráciát nőalakban ábrázolták, csak megerősítette őket ebbéli meggyőződésükben: a *demokratiá*ban a *démosz kratosz*t gyakorol, és, akárcsak az asszonyok, hajlamos az esztelen túlkapásokra, azonkívül rendre cselszövéssel és erőszakkal érvényesíti az akaratát az ellenfeleivel szemben.

Platón alighanem – legalábbis részben – a hatalomvágy által vezérelt, nemritkán erőszakos trükközésekre gondolhatott, amikor úgy fogalmazott, hogy a demokrácia egyfajta kétarcú kormányzati forma. „A demokrácia nevét ellenben – akár erőszakosan, akár önkéntes beleegyezés alapján uralkodik a tömeg a vagyonosok fölött, és akár pontosan megtartja a törvényeket, akár nem – senki se szokta soha megváltoztatni."* A filozófus a demokráciában nem látott egyebet, mint hitvány találmányt, amely a korábbi és sokkal inkább kívánatos kormányzati forma elpusztítása után tanulatlan nincstelenek kezébe adta a hatalmat. A demokráciát egy helyütt egy félkegyelmű matrózok által irányított hajóhoz hasonlította, akiknek még csak fogalmuk sincs

* Platón: *Az államférfi*. 291 D1–29A4. Ford. Kövendi Dénes. Európa, Budapest, 1984, III. kötet, 97.

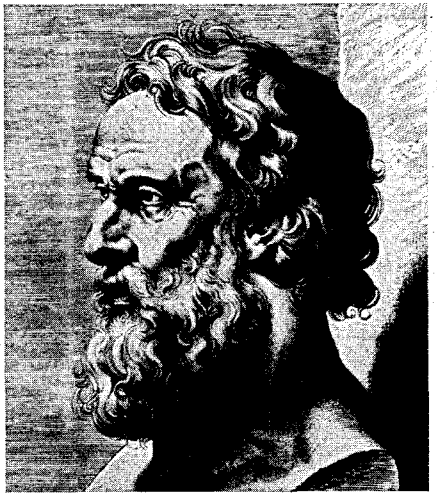

Kr. e. 387-ben Platón, a demokrácia ellensége, Athén falain kívül megalapította filozófiai akadémiáját. Az itt tényked tudósok többsége osztozott abbéli véleményében, miszerint a demokrácia a balgák és tudatlanok zűrzavaros és felettébb veszedelmes kormányzati formáját jelenti

róla, hogy egyáltalán létezik a navigáció mestersége – a demokrácia hajóját ezek szerint lényegében idióták tartják a kezükben, akik hasztalan naplopónak tekintik a mesterségüket gyakorolni kívánó kormányosokat. Platón egy új metaforát bevezetve a demokráciát egyenesen *theatokrácia*nak keresztelte át: ez volna az elképzelés, miszerint a közemberek megfelelő képesítéssel rendelkeznek ahhoz, hogy bármilyen ügyben, és sokszor az érvényes törvényekkel szembemenve, hitelt érdemlően megszólaljanak. Ez a gyakorlat azonban óhatatlanul magamutogatáshoz, a gyengék politikai manipulációjához és az erősek közti törvénytelenségekhez vezet. A *demokratia* ezek szerint egy teljességgel hamis előfeltevéseken alapuló kormányzati

forma, amelyben az emberek csak hiszik magukról, hogy uralkodnak, miközben valójában továbbra is mások azok, akik manipulálják őket.

Platón álláspontja nem csupán arra emlékeztethet bennünket, hogy a klasszikus görög filozófia javarészt demokráciaellenes volt, és nem kis mértékben az egyenlőség, az esetlegesség és a közéleti nyitottság ethoszával szemben megfogalmazódó, ezeket mélységesen megvető reakcióként jött létre. Minthogy a demokráciát taglaló filozófiai szövegek írásához vagyonra, kényelemre, szabadidőre és a napi feladatoktól való kellő távolságra volt szükség, és mivel maga a demokrácia éppen hogy azt követelte meg az állampolgároktól, hogy nap mint nap jelen legyenek, és közösen vegyenek részt a politikában, az athéni demokraták hallgatása saját demokráciájukat illetően nyolckarú ellenségeiket erősítette, akik így nyugodtan spriccelhettek tintát az arcukba. Nem véletlen tehát, hogy az első írásos emlékek szerint a demokrácia ellenségei éppen azáltal igyekeztek tönkretenni a szóban forgó intézményt, hogy rossz hírét keltették – mindezt úgy, hogy közben megfosztották ellenfeleiket a saját nyelvüktől, és elítélően nyilatkoztak a demokrácia tényleges eredményeiről.

Mivel az athéni demokrácia hívei vagy nem bíztak, vagy nem is éltek az írással mint a közügyekben megfogalmazott vélemények kifejezésének módszerével, így aztán az írott történelmet lényegében átengedték az ellenségeiknek. Ezért is lehetséges, hogy Athén a demokrácia egyetlen nagy teoretikusának szövegeit sem hagyományozta ránk, és hogy az athéni demokráciát taglaló szövegek gyakorlatilag egyöntetűen elítélően viszonyulnak a kérdéses berendezkedéshez és annak újszerűségéhez, különösen ahhoz, ahogyan az szembehelyezkedik a gazdagabb társadalmi osztályok uralmával. A demokraták súlyos árat fizettek azért, hogy

nem siettek írásos formában is megvédeni találmányukat. Minthogy szilárdan meg voltak győződve eredetiségükről, illetve arról, hogy még egy istennőt is maguk mellett tudhatnak, az athéni demokrácia hívei alábecsülték saját esetleges vereségük és bukásuk kockázatát, amelyre kis híján valóban sor került.

„Lehetséges-e demokratikus módon beszélni a demokráciáról?" – tette fel a kérdést Nicole Loraux (1943–2003), a klasszikus kori Athén tudósa, aki számos kritikai elemzést tett közzé a demokrácia ellenfeleinek szövegeiről, és úttörő vizsgálódásokat folytatott a korabeli városállam mítoszainak, politikájának és a genderrel kapcsolatos szokásainak terén

Ami az emlékezetet illeti, a demokrácia hívei éppen arra az arisztokráciára bízták magukat, amelynek tagjai közben semmire sem vágytak inkább, mint hogy eltapossák a demokrácia utálatos bogarát. Ennek az amnéziás társadalmi osztálynak ezenkívül egy baljós célja is volt: a korabeli nemesség ugyanis rendkívül örült volna annak, ha még az utókor sem értesülhet arról, hogy milyen elképzelésekkel is léptek színre a demokraták.

Hübrisz

A demokrácia ellenségei elszántan harcoltak a gyűlölt intézménnyel szemben, éspedig egy idő után már nem is csak szavakkal, hogy aztán erőfeszítéseik elismeréseképpen az Kr. e. 5. század vége felé kétszeresen is jutalomban részesüljenek. A közel harminc évig tartó, az egyik oldalon Athén és a szövetségesei, a másik oldalon pedig Spárta között dúló peloponnészoszi háború (Kr. e. 431–404) idején ugyanis két államcsínyre is sor került, amelyek rövid időre megszakították a demokratikus berendezkedés működését. Mindkét közjátékot a puccsban részt vevők számáról nevezték el: az első a négyszázak (Kr. e. 411), a második pedig a harmincak (Kr. e. 404) államcsínyeként híresült el. A tehetős – földbirtokos – csoportok háttérben zajló áskálódása végigkísérte a demokrácia történetét, és, mint az még korunkban is tapasztalható, ezek a vagyonos társadalmi rétegek gyakran azokat az elszabadult kormányzatokat [rogue government] támogatták, amelyek segítettek nekik megőrizni a befolyásukat. Nem véletlen, hogy a demokrácia athéni hívei nagyon is tisztában voltak vele, hogy a javak elosztása során mindenki jól teszi, ha gyakran néz a háta mögé. A politikának óhatatlanul megvoltak a maga vesztesei, főként akkor, ha egyesek túlságosan sok hatalomra ácsingóztak. Az athéni demokraták meg voltak győződve róla, hogy az istenek megbuktatják az ilyen személyeket, és *nemeszisz*t küldenek azokra a királyokra, zsarnokokra és uralkodókra, akik túlzott becsvágytól fűtve kergetik a világi sikereket, vakon visszaélnek a hatalmukkal, és gyakran mindent kockára tesznek egy kevés mulandó siker reményében. Ezt a típusú becsvágyat és elbizakodottságot *hübrisz*nek nevezték, és úgy tartották, hogy ennek a vételnek elkerülhetetlen bukás a jussa. A kapzsiság – a pénz, a hírnév, az anyagi javak és a hatalom hajszolása – tehát nem volt egyéb, mint dőreség.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 970420 1831

Azzal, hogy tisztában voltak az önkényes hatalomban rejlő veszélyekkel, a helyi demokratáknak egy zavarba ejtő kérdéssel is szembe kellett nézniük: vajon az istenségek szemet hunynak afelett, hogy egy városállam rövid idő leforgása alatt birodalommá emelkedett, és ezzel megszületett a világ első demokratikus nagyhatalma?

Kr. e. 450-re Athén nem kevesebb, mint százhatvan vazallus állammal rendelkezett. Az athéniak többsége számára magától értetődő volt, hogy a helyi államokhoz és a perzsák uralta ázsiai népekhez képest felsőbbrendűként tekintsenek magukra. Büszkén hirdették demokráciájuk nagyszerűségét. Athénra időközben egyre többen tekintettek hivalkodó és fontoskodó szereplőként *(polüpragmon)*, aki folyamatosan a saját akaratát igyekszik érvényesíteni a többiek felett, és ez a magatartás hamarosan rokon értelművé vált magával a demokráciával. Vegyük például Thuküdidész híres leírását Periklész a peloponnészoszi háború kezdetén elmondott temetési beszédéről. „Ők mindig ezen a földön éltek, amelyet az egymást váltó nemzedékek során az ő vitézségük őrzött meg mindmáig szabadnak" – mondta állítólag az államférfi.

> Mi olyan alkotmány szerint élünk, amely nem szomszédaink törvényeit veszi mintául, s inkább mi szolgálunk példaképül másoknak [...] A neve pedig, mivel az uralom nem néhány ember, hanem a többség kezében van, demokrácia. [...]
>
> Hála városunk nagyságának, az egész földről minden mihozzánk özönlik, [...]
>
> A hadügyek intézésében is különbözünk ellenfeleinktől [...]
>
> Nekünk gazdagságunk megfelelő cselekedetek végrehajtására, nem pedig nagyzoló dicsekvésre ad lehetőséget. [...] Mert mi vagyunk az egyetlenek, akik a közélettel szemben teljesen közönyös embert nem visszahúzódónak, hanem semmirevalónak tartjuk, s amiként ez helyes is, mi magunk döntünk és tanácskozunk ügyeinkben abban a meggyőződésben, hogy nem a vita akadályozza meg a cselekvést, hanem ellenkezőleg éppen az, ha előzőleg megtárgyalva nem tisztázzuk, hogy mit is kell tennünk. [...]
>
> Összefoglalva kimondhatom: városunk, úgy, ahogy van, Hellasz nevelő iskolája.*

Az athéniakról mint az egész görög világ felügyelőiről folytatott diskurzus úgy lángolt fel szerte a birodalomban, akár a trágya. Ez a keretezés, mivel összekapcsolta a *demokratiát* a hadisikerrel, megerősítette a közvéleményt abbéli hitében, hogy a katonai rátermettség önmagában véve is állampolgári erényt jelent.

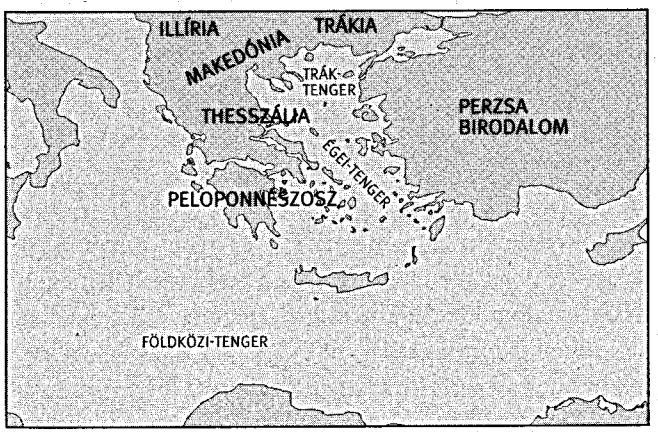

A Kr. e. 5. század közepére eső tetőpontján az athéni birodalom a mai Olaszország déli részén, továbbá Törökország, Észak-Afrika és a Közel-Kelet partvidékein is fontos gyarmatokat hozott létre

* Thuküdidész: *History of the Peloponnesian War*, 2. 37–45. ld. Kurt A. Raaflaub: Democracy, Power, Imperialism. In J. Peter Euben et al. (szerk.): *Athenian Political Thought and the Reconstruction of American Democracy*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1994, 103–146. Magyarul lásd Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. 2. könyv 37–41. caput. Ford. Muraközy Gyula. A jegyzeteket és az utószót írta, a szöveget a görög eredetivel egybevetette Hegyi Dolores. Budapest, Osiris (Sapientia Humana), 1999, 137–138.

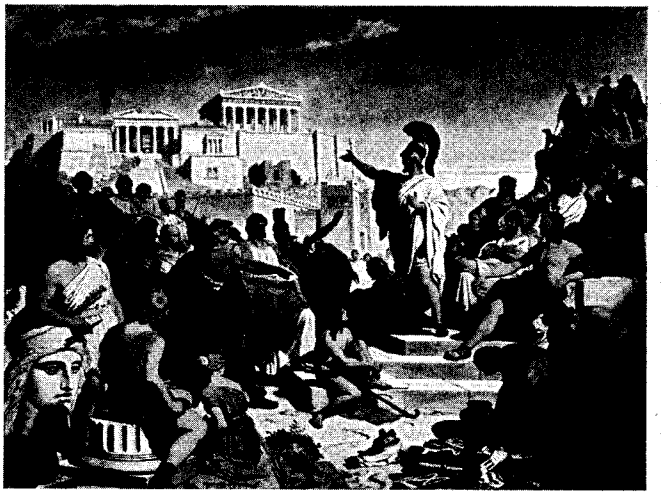

Periklész híres gyászbeszédére az Athén és Spárta között huszonnyolc éven át dúló háború első évének végén került sor. „Amikor eltemették a holtakat – írta Thuküdidész –, Periklész, Xanthipposz fia fellépett egy emelvényre, ahonnan mindenki jól láthatta és hallhatta, és belevágott beszédébe."

A birodalmi hatalom megkövetelte a gyors csapatmozgásokat, cserébe viszont a katonák is részt követeltek maguknak a hatalomból. Az athéni hadsereg eredetileg önellátó alapon működött: a gazdagabb polgárok a lovasságban kaptak helyet, és a saját lovaikat, illetve a saját lószerszámukat használták. A könnyebb felszereléssel ellátott gyalogságot a szegényebb *hopliták* alkották, ugyanakkor azzal, hogy ez a csoport egyre nagyobb lett, elkerülhetetlenné vált, hogy ők is szerephez jussanak a politikában. A választójoggal való felruházás, ami értelemszerűen következett a demokrácia logikájából, azzal is együtt járt, hogy még a legszegényebb polgárokból *(thetesz)* verbuvált matrózok is egyenlő bánásmódot követeltek maguknak – mindez azzal is összefüggött, hogy a tenger és a demokrácia ebben az időben elválaszthatatlannak tűntek egymástól. A háborúban min-

denki ugyanúgy menteni igyekezett a bőrét, és ennyiben minden ember egyenlővé válhatott. A megpróbáltatások azonban nem voltak hiábavalóak, hiszen dicsőséget hoztak a harcosoknak. Megerősítették a férfiakat a saját férfiúi erényeikben (a vonatkozó görög kifejezés az *areté*), egyúttal segítettek leküzdeni azt a könyörtelen „melankóliát", amelyet Periklész is emlegetett a temetési beszédében. A háború kétségbevonhatatlan értelemmel ruházta fel az életet; zárójelbe tette azokat az aggodalmakat, miszerint az emberek nem többek az árnyak árnyainál, és nem volnának egyebek, mint olyan teremtmények, akiknek csupán röpke idő adatik a földön, mielőtt az alkony éjszakába fordulna át.

A birodalom megszületése vagyont is hozott Athén számára, amivel részben az egyre összetettebbé váló kormányzati feladatokat, részben pedig az egyre nagyobb számú hadsereget lehetett fenntartani. Leszámítva néhány kisebb városállamot, amelyeknek sikerült megőrizniük a névleges függetlenségüket azzal, hogy az athéni flotta rendelkezésére bocsátották a hajóikat, a Kr. e. 440-es évek elejére a birodalom összes városának éves adót kellett beszolgáltatnia a központnak, azonkívül vámot is kellett fizetnie a pireuszi kikötőn áthaladó áruk után.

A történészek körében a mai napig vita tárgyát képezi, hogy pontosan milyen kapcsolat is áll fenn a számottevő birodalmi bevételek és az athéni demokrácia felvirágzása között. Azzal kapcsolatban mindenesetre kevés kétség merül fel, hogy a birodalom működésének egyik leghatékonyabb eleme a katonaság hatalmának kiterjesztésében állt. Az athéniak jó demokraták voltak, ugyanakkor a harctéren sem kellett szégyenkezniük. A Kr. e. 5. század alatt az athéniak három évből átlagosan kettőben hadat viseltek valaki (vagy valakik) ellen; ezen évszázad során nem volt olyan évtized, amikor zavartalanul élvezhették volna a békét. A Kr. e. 450-es években bevezetett hivatásos és fizetett

katonai szolgálattal a háború egyre inkább meghatározta a polgárok hétköznapjait, egyúttal alapvetően rányomta a bélyegét az athéni kultúrára és politikára. Az állampolgárság és a katonai szolgálat lényegében elválaszthatatlanná vált egymástól – a demokrácia szellemisége és intézményei mélyen katonai jellegűek voltak.

A demokrácia bukása

Visszatekintve világosnak tűnik, hogy a demokrácia és a fegyveres erők közti flört végzetesnek bizonyult Athén számára. A birodalom a Kr. e. 5. században elért zenitjén jelentősen korlátozta az odahaza érvényben lévő politikai jogokat. A birodalmi működés jellegének köszönhetően színre léptek a demagógok, egyúttal jelentős hivatalba juthattak olyan érdemtelenül megválasztott katonai vezetők, mint Kimón és Periklész, akik ráadásul a szokásostól eltérő módon több egymást követő ciklusban is megőrizhették a pozíciójukat. Ezeknek a harctéren edződött férfiúknak ezzel lehetőségük nyílt rá, hogy megakasszák a népgyűlések működését, és a saját érdekeik érvényesítését helyezzék előtérbe. Mindez azt jelentette, hogy a roppant hatalmat, amellyel dönthettek a város sorsáról, nem korlátozták pártok vagy törvények, és lényegében minden azon múlt, hogy milyen ügyesen tudják eladni magukat a szónoklataik során a *démosz*nak. Periklész előszeretettel fényezte magát azzal, hogy az athéni flotta zászlóshajójához, a *Szalaminiá*hoz hasonlította magát: miközben gyakorlatilag negyed évszázadig – Kr. e. 454-től 429-ig – volt hivatalban, ezen idő alatt lényegében kizárólag akkor jelent meg személyesen a népgyűlés előtt, ha az elkerülhetetlenül szükségesnek bizonyult. A távollétében a népgyűlésben elharapódzott az intrikálás, és gyakorivá váltak a zúgolódások. Thuküdidész

és mások is érthető módon arra panaszkodtak, hogy amikor Periklész mégiscsak megjelent a nyilvánosság előtt, akkor rendre úgy viselkedett és úgy beszélt, akár egy felfuvalkodott király. „Vádaskodás és gyűlölet mindig osztályrészül jut azoknak, akik uralmukat másokra is ki akarják terjeszteni" – mondta Periklész azoknak, akik az elesett katonákat jöttek össze meggyászolni. Előtte kifejtette:

> Gondoljátok meg, hogy ez a város az egész világ előtt azért örvend rendkívüli hírnévnek, mert sosem tört össze a csapások alatt, s akár emberéletről, akár erőfeszítésről volt szó, a legtöbb áldozatot hozta a háborúkban, s mert a mai napig a legnagyobb hatalomra tett szert, [...] Emlegetni fogják, hogy mi voltunk azok a hellének, akik a hellének nagy többsége felett uralkodtak, hogy a legsúlyosabb háborúkban álltunk helyt, hol valamenynyiükkel, hol pedig egyes államokkal szemben, s a minden tekintetben leggazdagabb és leghatalmasabb várost laktuk.*

A nagy vezető szavai mintegy előre jelezték az athéni demokratikus kísérlet közelgő bevégződését. A demokrácia hanyatlása ugyanakkor meglehetősen hosszúra nyúlt: a visszalépések sokszor a diadalok álruhájában jelentek meg. A politikai élet egyre fokozódó militarizációja és a birodalmi terjeszkedés mindenesetre ahhoz vezetett, hogy hamarosan Athén vált önmaga legádázabb ellenségévé: a határain belüli városállamok közti féltékenység és irigység egy idő után már le nem küzdhető feszültségeket keltett. Odahaza mindez egy gonosz erőt szabadított el, amelyet az athéniak téveszmének (káprázatnak, csalásnak stb.), vagyis *até*nak neveznek. Az állampolgárságot korlátozó, Kr. e. 451-ben bevezetett törvény ellehetetlenítette, hogy külföldi lakosok és felszabadított rabszolgák is Athén állampolgá-

* Uo. 64. caput.

raivá váljanak, ami azonban azzal járt, hogy ezeket a csoportokat ettől kezdve egyfajta belföldi ellenségként kezelték. Több alkalommal is előfordult, hogy minden épkézláb állampolgárt kötelező jelleggel besoroztak a haditengerészethez vagy a hadseregbe, hogy harcoljanak valamelyik szomszédos várossal, ráadásul a népgyűlés is olyan törvényeket hozott, amelyek lehetővé tették, hogy megfosszák állampolgárságuktól azokat, akik esetleg dezertálnak, vagy kibújnak a sorkatonai kötelezettségük alól.

A demokrácia és a katonáskodás végzetes összefonódásának mindeközben messzebb ható geopolitikai következményei is voltak, amelyek nem sok jóval kecsegtettek a helyi demokráciák jövőjének szempontjából – köztük említendő az Égei-tengeren fekvő Mílosz sziget, amelyet Athén Kr. e. 416–415 között blokád alá vont. Az ostrom súlyos eredményekkel járt. Az éhínséget követően a mílosziak körében zavargások támadtak, és végül feltétel nélkül megadták magukat Athénnak. Az athéni demokraták nem sok időt vesztegettek, mielőtt ízekre szedték volna a helyi politikai berendezkedést. A demokrácia nevében minden felnőtt, vagyis minden harcképes férfit kivégeztek, az asszonyokat és a gyerekeket eladták rabszolgának, a csecsemőket és az öregeket pedig egyszerűen otthagyták, prédául a farkasoknak. Ezután nem sokkal ötszáz telepest küldtek Míloszra, amely ezzel Athén következő gyarmatává vált. A helyi demokrácia megteremtését tehát kegyetlenséggel és vérrel pecsételték meg.

Milyen tanulságok vonhatóak le a Mílosz elleni hadjáratból? Először is kiderült, hogy a demokratikus államok nagyon is eredményesnek mutatkozhatnak a háborúskodásban, és képesek lehetnek borzalmas károkat okozni a szomszédaiknak. Az is világossá vált, hogy az erőszak, legyen mégoly célravezető is, valójában kétélű fegyver az athéniak kezében. A háború ugyanis arra ösztönözte a rivá-

lisaikat, hogy idővel maguk is szembeszálljanak Athénnal, és térdre kényszerítsék, vérbe fojtva annak képmutatását és hübriszét.

Kr. e. 359-ben Athénnak fejet kellett hajtania a remek katonasággal büszkélkedő II. Philipposz makedón király előtt. II. Philipposz harminckétezer katonát számláló hadserege Kr. e. 338-ban Athéntól északnyugatra a khairóneiai ütközetben szétzúzta a demokratákat és szövetségeseiket. A makedónok hamarosan még szorosabbra fűzték a kötelet az athéniak nyaka körül, akik Kr. e. 322-ben, a lamiai háborúban újabb katasztrofális vereséget szenvedtek. Athénnak ezúttal a korábbinál is súlyosabb árat kellett fizetnie a kudarcért. A békeszerződés értelmében a makedón csapatok bevonultak a városba, és lényegében oligarchikus berendezkedést vezettek be a demokrácia helyett. Mintegy tizenkétezer–huszonkétezer állampolgárt fosztottak meg addig érvényben lévő jogaiktól, akik közül jó néhányat a távoli Trákiába száműztek. A demokrácia meghatározó híveit, mint amilyen Hüpereidész és Démoszthenész, kivégezték.

A demokraták többször is visszanyerték az ellenőrzésüket Athén felett, de a makedónok továbbra sem békéltek meg velük. Kr. e. 260-ban II. Antigonosz Gonatasz parancsba adta katonáinak a város visszafoglalását. Az ókori világ leghatalmasabb részvételi demokráciájának eszméi és intézményei ezzel végleg megsemmisültek.

Második rész

KÉPVISELETI DEMOKRÁCIA

Ha a demokrácia története lineárisan leírható volna, amelyben az idők és a körülmények változnának ugyan, de a lényeg nagyjából ugyanúgy festene, akkor máris a vége felé járnánk ennek a rövid könyvecskének. Szerencsére azonban – és ez valóban inkább tekinthető szerencsének, mint nehézségnek –, a demokrácia történetét korántsem így kell elképzelnünk. Így aztán nem meglepő, hogy ezen a ponton jelentős fordulatokra kell felkészülnünk, amelyek elvezetnek a demokrácia második meghatározó korszakához. Ebben az időszakban joggal beszélhetünk a képviseleti demokrácia megszületéséről.

A részvételen alapuló demokrácia a Közel-Keleten, továbbá a föníciai és a görög világban jött létre. Nagyjából az időszámításunk szerinti 12. századtól kezdve a demokrácia új korszakába lépett, amelynek központja immár az Atlanti-óceán térsége volt, vagyis az a földrajzi háromszög, amely Európa partjaitól Baltimore-ig és New Yorkig, továbbá onnan délnek Caracasig, Montevideóig és Buenos Airesig húzódott. Ebben a korszakban a demokrácia egy egészen újfajta változata alakult ki, amelyben az önrendelkező nép a kormányzati munka elvégzését ideiglenesen az általa megválasztott képviselőkre bízza. Ebben a régióban számos új demokratikus intézmény és szokás kialakulását is nyomon követhetjük – parlamentek jönnek létre, alkotmányokat szövegeznek, megjelennek a politikai pártok, a szavazóhelyisé-

gek, a független kiadók és a nyomtatott napisajtó. Ahogyan látni fogjuk, a képviseleti demokrácia komoly érdeklődést váltott ki a nép oldaláról, egyúttal felébresztette az emberekben a reményt, hogy végre maguk is tevékenyen alakíthatják a világukat, és megszabadulhatnak a felettük gyámkodó, kellemetlen alakoktól. Mindazonáltal ennek a kormányzati formának is számos belső feszültséggel, egyúttal megriadt ellenségeinek heves ellenállásával kellett szembenéznie.

Ez a hosszúra nyúló időszak az észak-spanyolországi parlamentáris közgyűlések megszületésével vette kezdetét, hogy aztán évszázadokkal később, az 1920–1930-as években érjen fájdalmas véget, amikor is a háború, a forradalom, a zsarnokság és a totalitariánus hatalom rettenetes erői majdhogynem a bolygó egészén megsemmisítették a képviseleti demokrácia intézményeit. 1941-re a földön kevesebb mint egy tucat választási demokrácia működött. Mindenesetre a kezdet és vég között eltelt nyolc évszázadban számos rendkívüli esemény történt.

„Demokratikus, de képviseleti kormányzat"

Miként is kellene értelmeznünk ezt a hosszú átmenetet? Kezdjük talán egy, az Egyesült Államok egykori elnökétől, Thomas Jeffersontól származó kivételes levéllel, amelyet 1816 nyarán vetett papírra. Jefferson a kormányzat és a politikai gondolkodás saját életének ideje alatt bekövetkezett változásairól töprengve nem fukarkodott a jelzőkkel: úgy fogalmazott, hogy a képviseleti demokrácia megszületése alapvetően változtatta meg a modern világ dinamikáját. Kifejtette, noha az ókori görögöknek még vajmi kevés fogalmuk volt a választói képviseletről, valójában a népgyűlés által megtestesített „közvetlen demokrácia" is megkövetelte a „képviselet" azon intézményeit, amelyek szükségesnek bizonyultak az állampolgárok megvédéséhez és a róluk való megfelelő gondoskodáshoz. Jefferson szerint a görögökben nem merült fel, hogy „amikor az állampolgárok nem tudták az ügyeiket személyesen intézni, akkor csupán ahhoz maradt joguk, hogy megválasszák azokat, akik eljárnak a nevükben". A görög polgárok, szónokok és politikai gondolkodók egyaránt képtelenek voltak fontolóra venni annak lehetőségét, hogy kitörjenek az önrendelkező, népi kormányzás, illetve a kevesek uralma – az oligarchia – közti hamis dichotómia kereteiből.

Jefferson szerint a modern kor meghatározó újdonsága – az ő szeme előtt természetesen elsősorban Amerika és Nyugat-Európa lebegett – abban keresendő, hogy az időszakos választások elvével feltalálta az önrendelkező köztársaság új típusát. A jeles gondolkodó arra már nem tért ki, hogy miként befolyásolhatják és torzíthatják a választásokat a rumgőzös parádék, a szavazatvásárlások, a fegyveres összetűzések és az utcai csetepaték, ahogy arra sem fecsérelt sok szót, hogy rabszolgatartóként ő maga is teljességgel lehetetlennek tartott egy olyan kevert társadalmat, amelyben a fekete bőrűek ugyanolyan szabadok volnának, mint a fehérek. Helyette arra jutott, hogy „a demokratikus, egyúttal képviseleti kormányzati berendezkedés megvalósítása még előttünk van". Az új, képviseleti rendszernek nem volt történelmi precedense. A képviseleti demokrácia olyan „eszközt adott a nép kezébe", amellyel az sikerrel védekezhet „a rövid időszakokra hivatalban lévő vezetők önzésével szemben, akiket máskülönben nem tudnának az ellenőrzésük alatt tartani". Ennek a védelmi mechanizmusnak köszönhetően a képviseleti demokrácia kísérlete „lényegében mindent okafogyottá tett, amit korábban a kormányzati struktúráról írtak".*

* Thomas Jefferson levele Isaac H. Tiffanyhoz, 1816. augusztus 26. Lásd *The Thomas Jefferson Papers at the Library of Congress*. http://hdl.loc.gov/loc.mss/mtj.mtjbib022558 [Letöltve: 2022. 01. 13.]

A merész szavak ugyanakkor további kérdéseket vontak maguk után, kezdve azzal, hogy vajon az új intézmény milyen mértékben köszönhető azoknak a találmányoknak, amelyek a „demokrácia" kifejezést a görögök számára ismeretlen jelentéstartalommal igyekeztek feltölteni. Másképpen fogalmazva: pontosan miként lett a demokráciából képviseleti demokrácia? Hogyan tudott a kormányzásnak ez a formája minden kontinensen gyökeret ereszteni? És ami a legfontosabb: a szárba szökését lehetővé tevő egyedi történelmi körülmények vajon megszűntek mostanra – vagyis *túl vagyunk-e egyáltalán* a képviseleti és a választási demokrácia korszakán?

A választás nyelve

„Mindazok, akik ebben a történetben alapgondolatot próbálnak keresni, elítéltetnek; mindazok, akik erkölcsi tanulságot próbálnának keresni benne, száműzetnek; mindazok, akik cselekményt keresnének, agyonlövetnek"* – írta Mark Twain a *Huckleberry Finn kalandjai* című művéhez fűzött jegyzetében. A képviseleti demokrácia születésének és kialakulásának története nem hasonlítható ugyan a Twain-féle rejtélyhez, világrajövetelének körülményei ugyanakkor nem kevésbé sajátosak, és nehezen szétszálazhatóak.

Vegyünk egy példát, amely érzékletesen megmutatja, hogy milyen bonyolult kérdés a képviseleti demokrácia eredete, és nézzük meg közelebbről a választásokkal kapcsolatos nyelvhasználatot. A 19. század elejére, mint arra Jefferson is felhívja a figyelmet, a „szabad és tisztességes" választásokra az új típusú demokrácia szíveként és

* Mark Twain: *Huckleberry Finn kalandjai.* Ford. Koroknay István. https://mek.oszk.hu/04200/04237/04237.pdf (Letöltve: 2022. 01. 10.) – *A ford.*

lelkeként tekintettek. A választásokat körülíró szótárban ugyanakkor számos, a legkülönfélébb eredetű kifejezéssel találkozunk. Maga a választás [election] szó a latin nyelvből származik, és arra utal, amikor több adott lehetőségből kell egyet elvennünk. A „választó" személyek csoportjának a megnevezése, a „szavazók" [electorate] ehhez képest jóval modernebb fogalom, az első feljegyzett említése 1879-re nyúlik vissza. Korábban egyszerűen a választók [electors] szót használták. A választójog általános angol nyelvű megnevezése a *franchise,* illetve *enfranchisement* – ez a szó a 13. században még 'privilégium'-ot vagy 'jog'-ot, illetve 'szabadság'-ot, 'a szolgaságtól és az alávetettségtől való mentesség'-et jelentett. Később a kifejezés a mentelmi jogot (a vádemelés alóli mentességet) jelentette, és csak ezután tett szert további jelentésrétegekre, ideértve a jog vagy a privilégium megadását (például amikor a szuverén uralkodó felmentést ad valakinek a perbe fogás vagy a letartóztatás alól), a választójog megadását, végül pedig felvette a mai jelentését: *franchise*-on jelenleg elsősorban egy vállalkozás arra való jogát értjük, hogy a termékeit egy adott területen forgalmazhassa.

Aztán előkerülnek az olyan fogalmak, mint a reprezentáció, illetve a képviselet. A szó eredete a latin *repraesentare,* ami ábrázolást, lefestést vagy bemutatást jelent, ugyanakkor az a jelentés, amely arra utal, hogy az emberek maguk közül választanak valakit, aki eljár az érdekükben – képviseli őket –, feltehetően a korai iszlám világnak köszönhető, ahol is megszokottnak számított a jogi, kereskedelmi és vallási ügyekben eljáró *wakíl* kinevezése (a *wakíl* egyúttal Isten egyik neve is, és eredetileg „megbízhatót" jelent). És itt van még a „szavazás" [voting] is, amely a latin *votum*ból származik. A kifejezés a 14. században került át az angol nyelvbe, és azt jelentette: 'kívánni' vagy 'esküdni', esetleg 'megígérni' vagy 'ajánlani', majd 1600 körül Skóciában bővült a mo-

dern kori jelentésével, és attól kezdve már kifejezetten az egyénnek a választás során kifejezésre juttatott döntésére utal. Szintén idetartozik még a „szavazás" [poll], amely holland és germán eredetije, illetve számos tovább élő dialektus szerint 'fej'-et jelent. A kifejezés a 16. század utolsó éveiben vette fel a ma ismert jelentését, minthogy akkor kezdett elterjedni a szokás, hogy a szavazatokat a „fejek" megszámlálásával összesítik, ezzel vetve véget annak a korrupt hagyománynak, ahol a választásokat rendre azok döntötték el, akik a leghangosabban kiabálták a jelöltjük nevét. A jelölt [candidate] pedig a Római Köztársaság idejéből maradt fenn, ahol is a latin *candidatus* szó 'fehérbe öltözött' személyt jelentett, és azokra a politikusokra utalt, akik a fehér tóga viseletével tették nyilvánvalóvá, hogy a szenátusként ismert, arisztokratákból álló, kormányzói és tanácsadói feladatokat is ellátó népgyűlés tagjai kívánnak lenni.

A választások nyelvezete tehát arra emlékeztet bennünket, hogy a képviseleti demokráciák meglehetősen összetett eredettel – illetve eredetekkel – rendelkeznek. Valójában nem egy rögtön kiforrott formában jelentkező, „modern" találmányról van szó, mint azt hajlamosak vagyunk gondolni, ugyanis a szóban forgó intézményrendszer a középkori Európában gyökerezik. Nem is elsősorban a tudósok által elemzett és „modernizációnak" nevezett folyamat egyik eredményével vagy „a modern nemzetállam megjelenésével és kiépülésével" együtt járó fejleménnyel állunk szemben, mint azt David Runciman állítja.*

Nem is a 18. századi amerikai forradalom ivadéka volt, mint a politikai filozófus Francis Fukuyama állította, és nem az arisztokrácia meg nem is egyszerűen „a burzsoázia" vagy éppen a liberalizmus felemelkedésének következménye,

* David Runciman: The Paradox of Political Representation. *The Journal of Political Philosophy*, 15. évfolyam, 1. szám, 2007, 111–112.

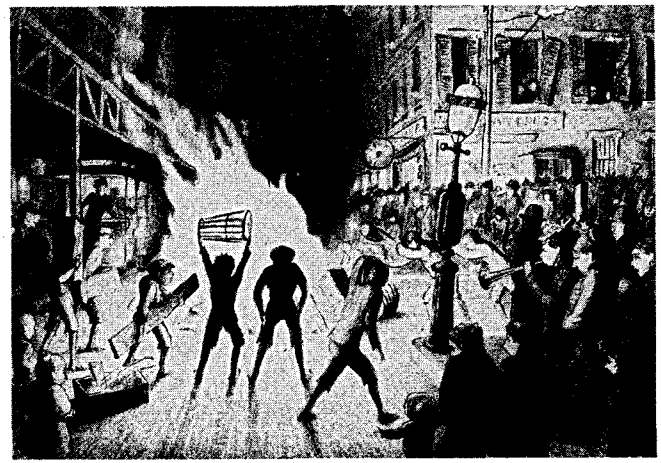

A New York-i székhelyű Glenn O. Coleman *Máglya a választás estéjén* (1928) című alkotása remekül megragadja, hogy milyen „őrült elragadtatást" és féktelen izgatottságot váltott ki a munkásosztály tagjaiból, hogy a máskülönben pártfőnökök és vaskos pénztárcájú adományozók által uralt politikai színtéren immár ők maguk is jogosultak voltak a szavazásra

ahogyan azt Karl Marx, Harold Laski, Carl Schmitt és további, az elmúlt két évszázadban a kérdésről töprengő, jelentős politikai gondolkodók állították. A képviseleti demokrácia létrejöttéhez az Atlanti-térségben több különböző erő és esemény együttállására volt szükség. Sok esetben egyfajta előre el nem tervezett gyermek volt, akinek nem számítottak az érkezésére, és aki visszatekintve nem is tűnik elkerülhetetlennek. Kialakulása és túlélése, illetve alakváltozatai és későbbi halála rácáfol a leegyszerűsítő formulákra és az emberi történelemről alkotott egyetemes törvényszerűségekre. Az is figyelemre méltó, hogy kulcsfontosságú intézményei közül jó néhány egyáltalán nem szerepelt feltalálóinak tervei között, sőt eredetileg nem is volt semmi köze a „demokráciához". Ezek a bizonyos feltalálók jellemzően már a kifejezést is megvetették.

Több kéz alakította együttesen a képviseleti demokrácia intézményeit. Királyok, szerzetesek, pásztorok, asszonyok, államfők és arisztokraták – ebben a történetben mindenkinek megvolt a maga feladata, ahogyan a kézműveseknek, a köztársaságpártiaknak, az egyházi személyeknek, a pénzváltóknak, a városlakóknak, a földműveseknek, a katonáknak, a kiadóknak, a hívő muszlimoknak és az istenfélő protestánsoknak is. Minthogy a demokrácia ebben a változatában is elviekben és gyakorlatban is megőrizte eredeti meghatározását, amelyet nagyjából a nép önrendelkezéseként írhatunk le, és amelyhez többek közt a szavazatra jogosult állampolgárok szabad gyülekezése is hozzátartozik, így aztán a képviseleti demokrácia sok mindenben adós a részvételen alapuló demokrácia ókori görög formájának.

Az Atlanti-régióban heves viták kísérték azt a kérdést, hogy pontosan miként is kellene megvalósítani a képviseletet, ki jogosult kicsodának a képviseletére, és mi a teendő akkor, ha a választott képviselők szembementek azoknak az akaratával – vagy legalábbis csalódást okoztak azoknak –, akiket elvileg képviselniük kellene. Számos vita kísérte a választott kormányzat erényeinek kérdését is. A korszakot mindenesetre meghatározta annak egyre szélesebb körben elterjedő felismerése, hogy a választott képviselők által létrejövő kormányzat intézménye milliók számára bír hallatlan vonzerővel, és tömegeket ajándékoz meg annak esélyével, hogy jobb életet biztosítsanak a maguk számára.

A demokrácia újragondolása

Több évszázaddal az athéni demokrácia bukása után az Atlanti-régióban különböző helyeken és időkben ismét virágzásnak indult a népgyűlések intézménye. A Római Birodalom vezetői rendszeresen tartottak *contiones*nek

nevezett nyilvános találkozókat, amelynek hagyománya egészen Kr. e. 27-ig fennmaradt. Később közgyűlések szerveződtek a Feröer-szigeteken és Izlandon – az utóbbin 930-tól kezdve minden évben nyáron megrendezésre került az Althing vagy Alþingi; a svájci kantonokban, amelyeket szintén az állampolgárok közgyűlései kormányoztak, az intézményt *landsgemeinde*nek, *talschaft*nak vagy *ting*nek hívták; azonkívül az intézmény az olyan amerikai gyarmatokon is felbukkant, mint például Virginia, ahol az első ilyen önszerveződés a 17. század kezdeteire datálható, és a tehetősebb protestáns rabszolgatartók kezdeményezésére jött létre.

Tehát a részvételen, illetve a közgyűlésen alapuló demokrácia vonata nem egyszerűen egy konkrét történelmi megállóhelyén robbant le, ahol aztán az utasok kiszálltak, hogy onnan átkéredzkedjenek a képviseleti demokrácia szerelvényére. A történet ennél bonyolultabb, és tele van áttörésekkel, kudarcokkal, drámai felbolydulásokkal és lassan kibontakozó, de annál gyökeresebb változásokkal, ráadásul

A Polgárok Háza [House of Burgesses], az amerikai gyarmatokon létrejött első, választott közgyűlés nyitóülése a virginiai Jamestownban, 1619-ben

nem egy esetben nagyon is úgy tűnik, hogy az időszakos választások korai szószólói alig-alig voltak tisztában azzal, hogy milyen hosszú távú következményekkel bírnak majd az ötleteik.

Álljunk meg egy pillanatra a „képviseleti demokrácia" kifejezés feltalálásánál. A két szót ebben a formában a 18. század végén használták először a korabeli alkotmányok megszövegezői, politikai közírók és állampolgárok, amikor a szavazati joggal rendelkező állampolgárok konszenzusa alapján választott, új típusú kormányzati forma leírására törekedtek. Az viszont nem világos, hogy maga a kifejezés kitől is származik. Valószínű, hogy az oximoronnak – minthogy mégiscsak arról van szó – brit–holland–francia–amerikai gyökerei vannak. Számos esetről tudunk, amikor a kifejezést használták ugyan, de a beszélő sem annak pontos jelentésével, sem történelmi jelentőségével nem igazán volt tisztában. A 18. századi Charles-Louis de Secondat, Montesquieu bárója (1689–1755), a bordeaux-i arisztokrácia egy közepesen tehetős tagja, aki egy ideig a helyi *parlement* elnökhelyettesi pozícióját is betöltötte, *A törvények szelleméről* (1748) című munkájában hívta fel rá a figyelmet, hogy a demokráciában „[a] népnek, amely a főhatalom birtokában van, magától kell tennie mindazt, amit jól meg tud tenni, amit pedig nem tud jól elintézni, azt végrehajtó közegei által kell megtétetnie".*

Végrehajtó közegek? Mit is jelentene pontosan, hogy az emberek rájuk bízzák a közügyek intézését? D'Argenson márkinak (1694–1757), egy másik francia nemesnek, aki

* Baron de Montesquieu: *The Spirit of the Laws.* Hafner Press, New York–London, 1949 (első kiadás: 1748), 2. könyv, 2. fejezet *(Of the Republican Government, and the Laws in Relation to Democracy)*, 9. Magyarul lásd Montesquieu, Charles Louis de Secondat: *A törvények szelleméről I.* Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. (Az állam- és jogtudományok úttörői 4.) Akadémiai, Budapest, 1962. (*Második könyv. Azokról a törvényekről, amelyek közvetlenül a kormányzat természetéből következnek.* Ford. Csécsy Imre.)

XV. Lajos alatt külügyminiszterként is ténykedett, alighanem mindene adva volt az efféle kérdések megválaszolásához. Az elsők között volt, akik alaposabban is igyekeztek megérteni, hogy mégis miben áll a demokrácia új, népképviseleti meghatározása. D'Argenson a következőképpen fogalmazott a „hamis" és az „igazi" demokrácia kérdésében:

> A hamis demokrácia rövid úton anarchiába süllyed. Nem jelent mást, mint a sokaság kormányzását, amely óhatatlanul a lázongáshoz, a törvény és az észszerűség arcátlan megvetéséhez vezet. Zsarnoki természete bárki számára nyilvánvalóvá válhat mozgalmainak erőszakos jellegéből és döntéseinek bizonytalanságából. Az igazi demokráciában ezzel szemben az emberek megbízottakon keresztül cselekszenek, akiket választások útján emelnek tisztségükbe. A hatalom záloga a nép által megválasztott szereplők küldetésében és az ő felhatalmazásukban gyökerezik.*

D'Argenson szokatlan érvelésének kiindulópontja, hogy a demokráciától azért nem kell tartania senkinek sem, mert valójában nem a csőcselék hatalmáról van szó. Nem csoda, hogy a királyi hatóságok betiltották a könyvét, amely aztán három évtizeden keresztül, titokban forgott kézről kézre, mígnem végül a halála után megjelenhetett.

Hamarosan mások is célul tűzték ki maguk elé, hogy alaposabban feltárják a demokrácia és a „a tisztségüket választások során elnyerő küldöttek" közti kapcsolatokat. Ezeknek a szerzőknek a gondolatai aztán az óceán másik partjára is eljutottak, és egész kontinenseken keltek át – mégpedig elég gyorsan. Az Atlanti-óceán túlsó végén James Madison (1751–1836), az Egyesült Államok új alkot-

* René-Louis de Voyer d'Argenson: *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France.* Chez Marc Michel Rey, Amsterdam, 1764, 8.

mányának egyik megszövegezője, illetve a későbbiekben az állam elnöke kifejtette, megvetéssel viseltetik a „demokrácia" kifejezéssel szemben, ezzel együtt azok közé sorolta magát, akik megpillantották az amerikai politikai kísérlet újszerűségét abban, hogy „a kormányzást küldöttekre bízzák... olyan állampolgárokra, akik a többség választáson kifejezett akaratával kerülnek hatalomba".* Alexander Hamilton (1755–1804) talán az első forradalmi amerikai gondolkodó volt, aki többször is egy összefüggésben használta a „képviselet" és a „demokrácia" szavakat, sőt egy ízben még a „képviseleti demokrácia" kifejezést is leírta, noha feltehetően anélkül, hogy ő maga tisztában lett volna ennek jelentőségével. Különös belegondolni, hogy a demokrácia történetének néhány legfontosabb fogalmát ezek a szerzők és gondolkodók úgy vezették be, mintha csak alvajárók volnának, mindenesetre Hamilton esetében pontosan ez történt. Ő maga idegenkedett a népuralomtól, amit elválaszthatatlannak tartott a „megzabolázhatatlan csőcselék" által irányított „zsarnokságtól" és „förtelemtől". Ezzel együtt nem sokkal a Függetlenségi Nyilatkozat közzététele után Hamilton tagadta, hogy „a bizonytalanság a népi kormányzatok természetes velejárója volna". Úgy fogalmazott, hogy az efféle kormányzati formák nagyon is „sikeresek, fenntarthatóak és stabilak" lehetnek, amennyiben magukévá teszik a „képviseleti demokrácia eszköztárát,

* James Madison: The Utility of the Union as a Safeguard Against Domestic Faction and Insurrection (Continued). *Daily Advertiser,* 1787. november 22.: „The two great points of difference between a democracy and a republic are: first, the delegation of the government, in the latter, to a small number of citizens elected by the rest; secondly, the greater number of citizens, and greater sphere of country, over which the latter may be extended." [A demokrácia és a köztársaság közti két lényeges különbség a következő: először is az utóbbiban a kormányzati küldötteket az állampolgárok választják meg maguk közül; másodszor a nagyobb számú állampolgár és a nagyobb ország, amelyre az utóbbi kiterjedhet.]

ahol a választójogot megfelelően szabályozzák és biztosítják, és ahol a jogalkotói, végrehajtói és bírói hatóságokat az ezekre a pozíciókra kijelölt személyek töltik be, akiket nem csupán *névlegesen,* de *ténylegesen* is a nép választ meg".*

Valamivel nyersebb formában, de ugyanezzel az érvvel hozakodott elő egy másik skót, James Wilson (1742–1798), egy művelt presbiteriánus ügyvéd is, aki szintén részt vett az 1787-es alkotmány megszövegezésében. Wilson felfigyelt rá, hogy az amerikai köztársaság új, szövetségi alkotmánya kétszeresen is szokatlannak tekinthető: az alkotmány egyrészt elismerte, hogy „a képviseletet csakis az teszi szükségszerűvé, hogy a nép sosem tud teljes létszámban és egyszerre fellépni", és ennek következtében az új köztársaság joggal nevezhető „tisztán demokratikusnak", hiszen „mindenféle autoritás a néptől eredeztethető képviseletben gyökerezik, és a demokratikus elv a kormányzat minden mozzanatában egyaránt jelen van".**

Ezek meglehetősen és kissé talán túlzóan derűlátó megközelítések voltak arra, hogy miként lehet újragondolni a demokrácia fogalmát, amely addigra egyet jelentett azzal a kormányzati formával, amelyben a választópolgárok legalább két lehetőség közül választva dönthetnek az érdekeiket képviselő vezetőik személyéről. Lord Henry Brougham egy széles körben ismertté váló műben fejtette ki kellő világossággal a képviselet elveit: „A képviselet lényege – írta a szabadkereskedelmet, a rabszolgatartás eltörlését és a középosztály választójogának megadását támogató edinburgh-i politikus – nem másban rejlik, mint abban, hogy a nép kor-

* Alexander Hamilton levele Morris kormányzóhoz, 1777. május 19. In Harold C. Syrett–Jacob E. Cooke (szerk.): *The Papers of Alexander Hamilton.* Columbia University Press, New York, 1961, I. kötet, 254–256.

** James Wilson beszéde a szövetségi gyűlés előtt 1787. június 6-án. In Max Farrand (szerk.): *The Records of the Federal Convention of 1787.* Yale University Press, New Haven–London, 1937, I. kötet, 13. fejezet, 18. dokumentum, 132–133.

látozott időre átruházhatja hatalmát az általa választott küldöttekre, akik hatékonyan elvégezhetik azokat a kormányzati feladatokat, amelyeket máskülönben maga a nép látott volna el."*

A képviselet szerepe

A kíváncsi természetű olvasók talán azt kérdezik: miért tekintették egyáltalán hívei a népképviselet elvét előrelépésnek, és miért láthatták benne a részvételen alapuló demokrácia továbbfejlesztését?

A történészek hagyományos válasza szerint a képviseleti demokrácia a területi szükségszerűségekre adott funkcionális válaszként született meg – vagyis lényegében egy gyakorlati megoldásként jött létre arra a problémára, hogy miként lehet felelősségteljesen gyakorolni a hatalmat egy jelentős kiterjedésű államban vagy birodalomban, ahol az állampolgárok nem tudnak személyesen is kellően nagy számban részt venni a közgyűléseken. A képviseleti demokrácia az ilyen területi viszonyok között jóval vonzóbb alternatívának tűnt a közvetlen részvétel elvéhez képest. Thomas Jefferson megállapítása, miszerint a képviseleti demokrácia feltételei mellett „mindenki tisztában van vele, hogy mennyi ideig tartózkodhat egy helyen, mielőtt még másoknak terhére válna a jelenlétével",** elég világosan jelzi, hogy milyen leleményes érvekkel éltek a 18–19. század publicistái, alkotmányozói, újságírói és állampolgárai.

* Henry Brougham: *Political Philosophy*. H. G. Bohn, London, 1849, 3. rész, 7. fejezet, 33.

** Thomas Jefferson: Thomas Jefferson to Benjamin Rush [17 August 1811]. In William B. Parker–Jonas Viles (szerk.): *Letters and Addresses of Thomas Jefferson*. Unit Book Publishing, New York, 1905, 204.

Jefferson tulajdonképpen a politikai vezetésre tekintettel állt ki a képviseleti demokrácia ügye mellett. Szerinte ugyanis a királysággal és a zsarnoksággal szemben a demokráciának az összetett politikai kihívásokkal való megbirkózás során a népszerű – illetve a nép által választott – vezetők irányítására, inspirációjára és támogatására van szüksége: olyan igazi vezéregyéniségekre, akik azért tölthetik be a hivatalukat, mert az emberek felnéznek rájuk, és nem pedig azért, mert az orruknál fogva vezetik a népüket. Jefferson sietett hozzátenni, hogy a képviseleti demokrácia arra is garanciát jelent, hogy vezetői a valóság talaján maradjanak. Megadja nekik a hatalmat és az eszközöket ahhoz, hogy uralkodhassanak, egyúttal folyamatosan fenntartja annak lehetőségét, hogy gúnyolódjon rajtuk, és nevetség tárgyává tegye, azonkívül szüntelen próbatételnek veti alá és azzal fenyegeti őket, hogy amennyiben érdemtelenné válnak hivatalukra, úgy azt bármikor elveszíthetik. A képviseleti demokrácia lehetővé teszi az állampolgároknak, hogy megszabaduljanak azoktól a léha vezetőiktől, akik hazudnak, sumákolnak, mellébeszélnek, csodákról prédikálnak, és minden tekintetben úgy viselkednek, mint a demagógok. A választás nélkül hatalomra jutó királyokkal, a hataloméhes zsarnokokkal és despotákkal szemben a megválasztott képviselők csupán időszakosan viselhetik a tisztségüket. A képviseleti kormányzat ezért zseniális módszer arra, hogy szavatoljuk a békét, és elkerüljük a polgárháborút, hiszen kellő teret enged a politikai engedetlenségnek, egyúttal afféle olajágat nyújt a veszteseknek, akik az esetleges kudarc után azzal vigasztalódhatnak, hogy később majd újra megpróbálkozhatnak a választók kegyeinek elnyerésével – ez a szabályozás tehát gondoskodik róla, hogy ne maradjanak arra érdemtelenek a politika színpadán.

John Keyse Sherwin *A politikus* című (1775) szatirikus rajzát eredetileg a brit William Hogarth műve inspirálta; Hogarth rövidlátó cimborájáról, a politikus Ebenezer Forrestről mintázta szereplőjét, aki a képen annyira belefeledkezik az újságolvasásba, hogy közben a gyertyával meggyújtja a kalapját

Egy dolog, hogy a vezetőket kellőképpen rövid pórázon lehetett tartani, de a képviseleti demokrácia a támogatói szerint még egy további óriási előnnyel is bír, nevezetesen annak felismerésével, hogy a társadalmi nézeteltérések és konfliktusok igenis legitimek. Ezt a szempontot Jefferson közeli barátja és politikai harcostársa, Thomas Paine (1737–1809) ragadta meg érzékletesen. „Athén, amennyiben magáévá teszi a képviselet elveit, túlélte volna a saját demokráciáját" – írta a 18. század legnagyobb példányszámban elkelt könyvének, *Az ember jogai*nak szerzője (1791).

Paine dörgedelmesen emelt szót a „demokráciába oltott képviselet" [representation ingrafted upon democracy] mint az olyan új kormányzati típus mellett, amely békés körülmények között is lehetővé teszi, hogy az állampolgárok adott esetben ne értsenek egyet valamiben. Az új típusú demokrácia elutasítja a királyságot és annak idejétmúlt, egyesített testületi politikáját, egyúttal feljebbvaló az ókori Athén „egyszerű demokráciájánál", ahol is a *démosz*nak még folyamatosan küzdenie kellett a harmonikus viszonyok megteremtéséért, és úgy kellett tennie, mintha a társadalmi sokféleség és a politikai nézetek változatossága akadályt jelentene a megfelelően működő népuralom előtt. Ezzel szemben a képviseleti demokrácia nyíltan elismeri, hogy a társadalmon belül igenis léteznek különbségek, és hogy a különböző politikai csoportoknak minden joguk megvan rá, hogy versenyezzenek saját igazukért. A régi eszme idővel megágyazott annak az elképzelésnek, miszerint az egyetértés hiánya antidemokratikus, és a testületi politikának mindig teljes egyetértésben, egy imaginárius Nép tévedhetetlen akaratának megfelelően kell megvalósulnia. „Egy nemzet nem olyan test, amelynek alakját az emberi testtel kellene ábrázolni – írta Paine –, olyan test inkább, amely egy körbe van belefoglalva, és van egy középpontja, amelyben minden sugár találkozik. Ez a középpont a képviselet."*

Mindez frissítően újszerű módszert nyújtott ahhoz, hogy miként is lehet gondolkodni a politikai hatalom lehetőségeinek és veszélyeinek kezeléséről, és ez lett később a több politikai párt részvételével megvalósuló, ciklikus választások filozófiai megalapozása is. A többpártrendszeren alapuló versengés, amely először az 1820-as években jelent meg az

* Thomas Paine: *Rights of Man*. J. S. Jordan, London, 1971, 1. rész, 272–274. Magyarul lásd Thomas Paine: *Az ember jogai*. Ford. Pap Mária. Osiris, Budapest, 1995, 152.

Egyesült Államokban, a képviseleti demokrácia korszakának egyik központi teljesítménye. A pártok, amelyeket egykor veszedelmes „frakciókként" és „összeesküvőkként" írtak le, hirtelen eleven emlékeztetőivé váltak annak, hogy egy adott politikai közösség az eltérő vélemények és érdekek mentén ténylegesen, vagyis állampolgári csoportjainak hús-vér alakjában is megoszlik. Az új felállásban a pártok jóval többet tettek annál, mint hogy pusztán mobilizálták a szavazóikat, hiszen ők voltak hivatottak kifejezni az ellentéteket, ők álltak elő a politikai víziókkal, támogatták az írásbeliség terjesztését, munkát és megélhetést biztosítottak a támogatóiknak, és felkészítették a saját képviselőiket arra, hogy amennyiben megválasztják őket, megfelelően elláthassák a kormányzatban betöltött feladataikat.

A pártok arra is garanciát szolgáltattak, hogy a képviseleti demokrácia környezetében a kormányzaton kívüli szervezetek, vagyis az úgynevezett „civil társadalom" is kellőképpen kiépülhessen és felvirágozhasson. Az elv abszolút modernnek tekinthető: az olyan entitásokon keresztül, mint amilyenek a vállalkozások, a szakszervezetek, egyházak, fogadók, éttermek, tudományos társaságok és nyomdák – így az érvelés –, a civil társadalom kellő teret biztosít az állampolgároknak ahhoz, hogy összeálljanak, és együtt lépjenek fel a saját érdekeik mellett, azonkívül szabadon és egyenlőségben éljék az értelemszerűen különböző életüket úgy, hogy nem kell tartaniuk a kormányzat befolyásától, amit az általuk preferált képviselőkre leadott szavazattal mindenkor féken tudnak majd tartani.

Annak hangsúlyozásával, hogy „a nép" sosem egy homogén massza, és a demokrácia nem létezhet a különböző vélemények hiteles megjelenítése nélkül, a képviseleti demokrácia korai szószólói többek közt az olyan uralkodók örökletes ostobaságától igyekeztek megszabadítani a világot, mint amilyen például III. György esetében volt tapasztalható. A képviseleti kormányzat szembement azzal a téves elképzeléssel, miszerint a megfelelő helyről érkező hímivarsejt és petesejt mellé már csupán egy kevés jó modor kellett az ideális kormányzáshoz, és helyette amellett érvelt, hogy mivel „a népre" vonatkozó politikai okoskodások nem voltak egyebek üres absztrakciónál, ezért aztán a legjobb, ha különböző érdekek és vélemények erőszakmentesen a nyilvánosság elé tárhatóak – mindezt pedig egy felelős vezetés felügyeli, amely mindig a jó kormányzás elvei szerint jár el, és készen áll a politikai kompromisszumokra.

A képviselet elvének 18. századi élharcosai gyakorlati igazolást is szolgáltattak ehhez az új típusú kormányzathoz. A képviseleti demokráciára azon, meglehetősen kézenfekvő probléma megoldásaként tekintettek, hogy az állampolgárok még akkor sem lehetnek együttesen jelen az életüket meghatározó kérdésekről szóló döntések pillanatában, ha ehhez elvileg megvan a szabadidejük, és rendelkezésükre állnak a szükséges eszközök is. Az elvet, miszerint mindenkinek, akire egy adott döntés hatással bír, elidegeníthetetlen joga van részt venni az adott döntés meghozatalában és alkalmazásában, használhatatlannak, úgymond túlságosan görögnek tartották. Az új keletű meggyőződés szerint az embereknek inkább a választott képviselőiknek kell kiszervezniük a kormányzati teendők ellátását. Ezen képviselők feladata többek közt a közpénz megfelelő elköltésének felügyelete. Ők közvetítenek a kormányzat és annak bürokráciája között, és ők járnak el a választóik érdekében. Közügyeket vitatnak meg, és törvényeket hoznak. A nép érdekében eljárva kialakítják és megvalósítják a politikai közösség számára üdvös külpolitikát. „Az egyszerű demokrácia – írta d'Argensont visszhangozva Thomas Paine – az ókoriak közös háza volt. [...] Amikor a népesség megnőtt ezekben a demokráciákban, és területük kiterjedt, az egyszerű demokratikus forma kényelmetlenné és működésképp-

telenné vált." Ám azzal, hogy a képviselet elvét bevezetjük a demokráciába, „olyan kormányzati rendszerhez jutunk, amely képes átfogni és egyesíteni az összes eltérő érdeket, minden méretű területet, illetve népességet".*

Az első parlament

Megdöbbentő, hogy milyen ugrásokra képes a képzelet; Jefferson és Paine munkássága már jelezte a demokrácia jelentésében bekövetkező korszakos változásokat, ami ugyanakkor felveti a gyakorlati kérdést, hogy pontosan mikor és miként is született meg a képviseleti demokrácia intézménye. E kérdés megválaszolásához egészen a 12. századig, a képviseleti demokrácia központi intézményének, vagyis a parlament születésének pillanatához kell visszamennünk.

A parlament új típusú kormányzói testületként jelent meg a történelem színpadán. Lényegében egy fórumról van szó, ahol az eredetileg egymástól gyakran messze élő, különböző társadalmi érdekek képviselői összegyűlhettek, és törvényeket hozhattak. De hol találkozunk első ízben ilyesmivel? Néhány elkötelezett brit történész állításával szemben, amely szerint a parlament intézménye „valószínűsíthetően a legnagyobb ajándék volt, amellyel az angol nép meglepte a világ civilizációit",** a tények arra utalnak, hogy a parlament a mai Spanyolország északi térségében jött létre, abban a régióban tehát, amelyet akkoriban a muszlimokat fegyverrel elűzni igyekvő keresztények belső

* Uo. 148, 151.

** A. F. Pollard: *The Evolution of Parliament.* Longmans, Green & Company, London–New York, 1920, 3; hasonló állítást fogalmazott meg Alan F. Hattersley: *A Short History of Democracy.* Cambridge University Press, Cambridge, 1930, 78–79.

hatalmi viszályai határoztak meg. Az alaphangot II. Orbán pápa (1088–1099) 1095-ben a rengeteg résztvevővel zajló clermont-i zsinaton tartott beszéde adta meg; Clermont egy francia városka, amely ma leginkább az őt körülvevő, kihunyt tűzhányóiról ismert. A pápa beszéde nem maradt fenn, de több krónikás is feljegyezte, hogy az egyházfő a kereszténységre leselkedő, küszöbön álló katasztrófában Isten akaratát vélte felfedezni, és azt az emberi züllöttség büntetésének tekintette – a bajt elkerülendő felszólította hallgatóságát, hogy találjanak vissza a régi dicsőséghez, és Európa nevében harcoljanak a keresztért. Hogy pontosan mit is jelentett a híradásokból ránk maradt, „jó kedéllyel és önbizalommal rontsatok Isten ellenségeire" megfogalmazás, azt II. Orbán pápa minden jel szerint a kereszténység iránt elkötelezett hercegek belátására bízta. Egy évszázaddal később ezen hercegek közt ott találjuk IX. Alfonz leóni királyt (1188–1230) is, egy agyafúrt, ifjú uralkodót, aki hatékony módszert talált arra, hogy elvegye az Ibéria északi területein élő muszlimok földjeit, és meghódítsa a városaikat.

A IX. Alfonz által elsőként felállított parlament a csüggedtségből született. Számos, Észak-Spanyolországban élő keresztény közösség érthető módon aggódott a jövője miatt. A 7. században Mohamed próféta követői elfoglalták Szíriát, Palesztinát, Egyiptomot és az észak-afrikai partvidéket. A következő évszázadban a muszlimok egészen Konstantinápolyig nyomultak előre, és miután meghódították Spanyolországot, Franciaország déli részére is behatoltak. A 9. században kifosztották Rómát, a szaracén haderők pedig elfoglalták Szicíliát és Itália déli részének partvidékét és dombságait. Az attól való félelmet, hogy a kereszténység netán teljességgel eltűnhet a föld színéről, csak fokozta Jeruzsálem eleste, illetve az, hogy a keresztény világ hadállásai folyamatosan vereségeket szenvedtek a végeken. A szaracénok Asia Minorban, majd később

Perzsiában megvalósított térfoglalása lényegében elvágta a nestoriánus és a jakobita (nyugati szír) egyházakat a nyugati társaiktól. Az abesszin egyház szintén egyfajta karanténba került, miközben Szíriában, Egyiptomban és másutt több tízezer keresztény érezte úgy, hogy egyfelől a jelentős és diszkriminatív adók, másfelől az iszlám uralkodók megvető türelme egyszerűen agyonnyomják őket.

Hamarosan tehát minden adva volt ahhoz, hogy a keresztények ellentámadásba lendüljenek – ennek az élére állt be IX. Alfonz király. Mindössze tizenhét évesen szállt fejére egy olyan királyság koronája, amely nem is csupán a közvetlen szomszédai, hanem a mór seregek miatt is komoly katonai kihívásokkal nézett szembe, amelyek ekkor már négyszáz éve jártak-keltek a vidéken. A muszlim seregek folyamatos hadjáratai azzal fenyegettek, hogy teljesen megfosztják Alfonz királyságát annak pénzügyi fedezetétől. A régi szokás, amelynek értelmében a muszlim kormányzók adót *(parias)* fizettek a térség keresztény királyainak, összeomlóban volt. Emiatt aztán új adókat kellett kivetni az egyházakra és a városokra, ez az intézkedés azonban nem meglepő módon rendkívül népszerűtlennek bizonyult. Az új király hivatalnokait hamarosan elárasztották a tiltakozó kérvények.

IX. Alfonz még a saját országát is meglepte, amikor úgy döntött, azzal fog kiszabadulni szorult helyzetéből, hogy egyszerűen visszahódítja azokat a területeket, amelyekről ő és az alattvalói többsége is úgy vélte, hogy jog szerint a kereszténységhez tartoznak. Minthogy pénzszűkében volt, a birodalma összes keresztényét megadóztatta. Ennek megvalósításához – jóval azelőtt, hogy a „nem adózunk, ha senki sem képvisel bennünket" szlogen megszületett volna – az udvar támogatókat igyekezett szerezni. A herceg egyrészt meg akarta védeni birodalmát, másrészt még akkor is ki akarta terjeszteni annak határait, ha ehhez olyan

politikai kompromisszumokat kellett megkötnie, amelyek esetlegesen csorbíthatták királyi hatalmát. A lépés, amelyre elszánta magát, egyszerre volt valószínűtlen és megdöbbentő: képviselőkből álló parlamentet hozott létre.

IX. Alfonz először a helyi nemességhez, vagyis azokhoz a harcos arisztokratákhoz fordult, akik elkötelezettek voltak birtokaik megőrzése és kiterjesztése iránt. Miután meggyőződtek róla, hogy a királyoknak keresztényi kötelességük végtelen háborút viselni a muszlim hitetlenekkel szemben, abban is biztosak lehettek, hogy a hadisiker nem csupán II. Orbán pápa felszólítása miatt, de egyúttal a saját hatalmuk megszilárdításához, illetve a jótét keresztény hercegek általi kormányzat kialakításához is nélkülözhetetlen. IX. Alfonz azt is felismerte, hogy a háborúhoz az egyház püspökeit is meg kell nyernie az ügyének, minthogy az egyház volt az a társadalmi szervezet, amely a lelkek őrzőjeként és az Isten földjén lakók szellemi védelmezőjeként tekintett magára. Mivel a régió folyamatos ostrom alatt állt, és az olyan, stratégiailag kiemelt jelentőségű városok, mint például León, egyre inkább erődítményekre kezdtek hasonlítani, IX. Alfonz a tehetősebb polgárságot is igyekezett maga mellé állítani. A korabeli dokumentumok rájuk *cives*ként vagy *boni homines*ként hivatkoznak: ők azok a „jó emberek", akik már bizonyították vezetői képességeiket, miután megválasztották őket a városi tanácsok *(fueros)* hivatalaiba. A polgárság tehát rögtön két kívánságát is teljesíthette a királynak: egyrészt bevethetőek voltak kardforgatóként, másrészt a nélkülözhetetlen adókat is be tudták szolgáltatni.

A parlamenti képviselet modern gyakorlata a nemeseket, püspököket és tehetősebb polgárokat egyesítő középkori hármasságból született meg. IX. Alfonz 1188 márciusában – tehát egy emberöltővel János király 1215-ös Magna Cartája előtt – Leónban, az egykori római városban hozta össze

a világ első *cortesét*, ahogyan azt a kortársak nevezték – a fogalom egyszerre utalt a király tanácsadóira és szolgálóira, illetve a királynak otthont adó városra. Az említett három társadalmi rend – a fegyverek, a lelkek és a pénz – küldöttei a San Isidoro szerénységében is pompás templomának homokkőből emelt falai között találkoztak.

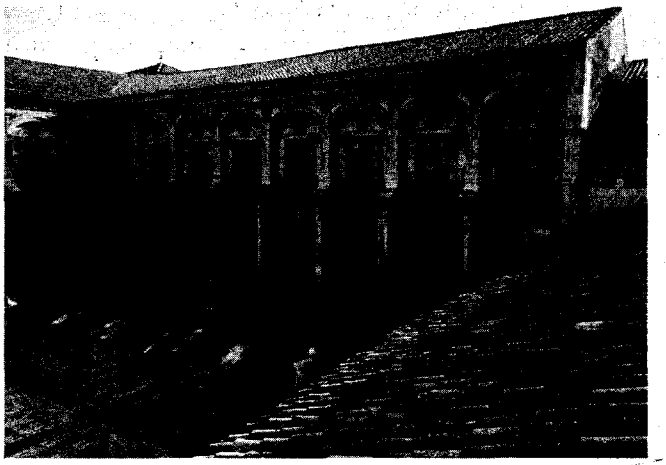

1188-ban a Spanyolország északi részén fekvő Leónban található Basílica de San Isidoro adott otthont a világ első parlamentjének. A templom az egykori sevillai érsekről kapta a nevét, aki többek közt arról a mondásáról vált ismertté, miszerint csak azokat illeti meg, hogy igazi királyoknak nevezzék őket, akik igazságosan kormányoznak

Ez a közgyűlés korántsem az udvaroncok szokásos összejövetelét jelentette. Valójában ez volt az első feljegyzett alkalom, ahol mindhárom rend képviseltette magát – a régió királyai korábban nem sok időt vesztegettek a városlakók igényeire. A találkozó végül tizenöt rendeletet eredményezett (ezek közül némelyik hitelességét vitatják), amelyek együttesen afféle alkotmányos alapító okiratnak is tekinthetők. A király ígéretet tett rá, hogy a továbbiakban rendszeresen meghallgatja és megfogadja a püspökök, a nemesek és a városi „jó emberek" tanácsát a háború és a béke, illetve a különféle egyezmények ügyében. A püspökök, akik számára mindeddig tiltva volt, hogy bármilyen ideiglenes hatalomra felesküdjenek, a lovagokkal és a városi polgársággal együtt ígéretet tettek rá, hogy közös erővel fognak a békéért és az igazságért munkálkodni. A résztvevők abban is megállapodásra jutottak, hogy a magántulajdon és a lakhatás biztonsága sérthetetlen. Megegyeztek, hogy az általuk hozott rendeleteket és törvényeket tiszteletben tartják, és a király birodalmát, amikor csak lehetséges, a korábbi időkből áthagyományozott törvények szerint fogják igazgatni. Ezenkívül elhatározták azt is, hogy a jövőben is közgyűléseket tartanak, ahol a király és a három rend képviselői további megbeszéléseket folytathatnak.

Képviseleti kormányzás

A világ első parlamentjében ülő derék keresztény képviselőknek aligha lehetett sejtésük róla, hogy a tevékenységük milyen sorsdöntő lépést jelent a választási demokrácia küszöbön álló korszakának szempontjából. Ezzel együtt a leóni közgyűlés alapvető hatást gyakorolt a történelem folyására. Nemcsak annak a régi szokásnak az elutasításáról volt szó, amelynek értelmében az udvaroncok csupán azért találkoztak egymással, hogy megerősítsék az uralkodói akarat iránti hűségesküjüket, hanem arról, hogy bizonyságot nyert, igenis lehetséges méltányos és mindenki számára elfogadható körülmények között politikai egyezségekre jutni, és a nyers erő használata, illetve a másik fél ellenségként való megbélyegzése nélkül is ki lehet békíteni az egymással szembenálló érdekeket. Éles ellentétben az athéni demokraták meggyőződésével, miszerint a demokrácia csupán akkor lehet működőképes, ha a polgárok egyönte-

tűen ugyanahhoz a politikai közösséghez tartozónak vallják magukat, a *cortes* abból indult ki, hogy a különböző érdekek nagyon is szembekerülhetnek egymással, ugyanakkor minden fél érdeke, hogy ezeket a konfliktusokat békés úton rendezzék. Azonkívül feltételezték, hogy az életképes egyezségek elérésének esélyét azzal lehet a leginkább megnövelni, ha korlátozzák a döntéshozók számát – talán néhány tucatnyi képviselőről lehetett szó, bár ezt nem tudjuk pontosan –, akik közül többeknek a birodalom legtávolabbi sarkaiból, a korabeli viszonyokhoz képest jelentős távokat leküzdve kellett a helyszínre utazniuk. Az új berendezkedés alapvetése szerint a kormányok anélkül is tudnak kormányozni, hogy távoli alattvalóik bizalmának és beleegyezésének elvesztésétől kéne tartaniuk, mégpedig éppen azért, mert választott képviselőiken keresztül még a távolban élők is megdorgálhatják az uralkodót, és figyelmeztethetik, ha netán megfeledkezne alattvalói érdekeinek érvényesítéséről.

A három, későbbiekben *procuradores*ként ismert rend képviselői olyan szereplőkként tekintettek magukra, akik az adott csoportok érdekeit szem előtt tartva közbenjárnak mások képviseletében IX. Alfonz leóni királynál

A képviseleti kormányzás ezen módszere hamarosan másutt is követőkre lelt. Gyorsan gyökeret eresztett szerte Észak-Spanyolországban, ahol a parlament intézménye a következő három évszázadban kifejezetten nagy jelentőséggel bírt.

Ezek a korai parlamenti képviselők korántsem a hatalom előtt megremegő balfácánok voltak, és maga az intézmény sem egy pletykaszalonra emlékeztetett, aminek a későbbiekben a választási demokrácia ellenségei beállítani igyekeztek. Számtalan közügyet tárgyaltak meg közösen, a háború kérdéseitől kezdve a muszlimokkal és a zsidókkal való kapcsolaton, a király állattartása okozta környezeti károkon, a kötelező katonai besorozáson, a követek kinevezésén, az általánosan érvényben lévő súlyok és mércék meghatározásán keresztül egészen a parasztság életkörülményeiig bezáróan. A parlamenti képviselők minden jel szerint nem tartottak tőle, hogy esetleg borsot törnek az uralkodók orra alá, amennyiben azok önkényesen kívántak eljárni egy-egy vitatott kérdésben, és nem voltak tekintettel az alattvalóik igazi érdekeire és óhajaira. A királyok ritkán kérhettek bármilyen adományt (ezt olykor *servicio*nak nevezték), vagy vethettek ki újabb adókat a beleegyezésük nélkül. A parlamentek gyakran gyűjtöttek be adókat a saját elöljáróikon és kincstárnokaikon keresztül, és előírták, hogy miként és mire lehet és kell elkölteni a pénzt, sőt még arra is jogot formáltak, hogy ellenőrzést gyakorolhassanak a király költségvetése felett. A képviselőkből álló közgyűlések a vidéki térségekben az olyan ügyekkel foglalkoztak, mint amilyen például a megfelelő öntözés kialakítása (az aszályoktól gyakran sújtott Katalónia és Murcia vidékein létrejött úgynevezett vízbíróságok jó példák erre), azonkívül kialakultak a *mesta*nak nevezett, pásztorokból álló, mozgó közgyűlések, amelyek a legelők használati jogairól határoztak, és azok érvényesítését felügyelték. A parla-

mentek ezekkel a módszerekkel nem csupán a meghatározó rendek érdekeit tudták képviselni, de elejét vették az önkényes, kifürkészhetetlen és erőszakos hatalomgyakorlásnak, és ellensúlyként léptek fel a kicsinyes zsarnoksággal és az abszolút monarchiával szemben. Azzal, hogy felkeltették a népképviselet iránti igényt, egyúttal felébresztették a képviseleti kormányzás későbbi formáihoz kapcsolódó „szabadság" és „egyenlőség" eszméit.

Visszatekintve persze könnyű látni a képviseleti kormányzat új típusú módszereinek eredetiségét és hosszú távú hatásait. A parlament intézménye hamarosan Európa további részein is megjelent, sőt az óceánokon is átvándorolt, és nagyban hozzájárultak egy sor olyan további létesítmény megszületéséhez, amelyeknek köszönhetően a képviseleti demokrácia számos alakváltozata jöhetett létre szerte a világban. Bizonyos képviseleti demokráciák, mint amilyenekkel Latin-Amerikában vagy az Egyesült Államokban találkozhatunk, továbbra is olyan elnököket választottak maguknak, akiknek a parlamenttől viszonylag független mozgásterük volt. Másutt, például Görögországban, Indiában vagy a Német Szövetségi Köztársaságban olyan miniszterelnököket és államfőket választottak, akikre ugyanolyan közvetlenül hatottak a vonatkozó törvények. Kanadában, Új-Zélandon és Ausztráliában olyan parlamentáris kormányzat jött létre, amelynek vezetője inkább szertartásos jelentőséggel és hatalommal bírt. Ezek a képviseleti kormányzat erőteljesen központosított, szövetségi rendszerei voltak, míg megint mások inkább egy központosítástól mentes konföderációt alakítottak ki, mint ami a független köztársasággá váló Egyesült Államok vagy éppen Svájc példáján megfigyelhető. Mindeközben maguk a városok is a képviseleti önrendelkezés fontos kísérleti laboratóriumaként kezdtek működni. A királysággal szemben kifejtett köztársasági ellenállás elsősorban az urbánus

területeken bontakozott ki, ahogyan itt jelentek meg a helyi választások, a városi tanácsok, a független bíróságok, a *habeas corpus* (a kínzás és a bebörtönzés tiltása), majd, jóval később, azok a választott önkormányzatok, amelyek a tömegközlekedésről, a zöldterületek fejlesztéséről, a közkönyvtárakról vagy éppen a lakók szabadidős programlehetőségeiről határoztak. A lényeg, hogy a képviseleti demokrácia kialakulásának nem volt előre megszabott terve, és eltérő helyeken nagyban eltérő módon valósult meg. A képviseleti demokrácia könyvének számos lapja nem volt előre megírva, és ahol találunk is szövegezést, az is inkább befejezetlen témavázlatnak tűnik. Mindenesetre a nagy összevisszaság közepette azért beszélhetünk egy közös, egészen a 20. század első évtizedeiig nyomon követhető közös vonásról: a demokrácia ebben az időszakban a nép saját, időszakos választásokon kijelölt vezetőin keresztül megvalósuló önrendelkezését jelentette.

A hatalomgyakorlás módszereként a képviseleti demokrácia igazolta, hogy nincs minden előre megírva, és igenis lehetnek új dolgok a nap alatt. A képviselet pontos jelentését firtató furfangos kérdés körül hatalmas politikai viták folytak. Forradalmakra került sor, amelyek milliók életét forgatták fel fenekestül. Nem volt ritka a vérontás sem, és Észak-Spanyolország korai parlamentjeiben nemegyszer előfordult, hogy a képviselők megfeledkeztek az erőszakmentesség elvéről, és a vita hevében ököllel és karddal rontottak egymásnak. A vita a képviselet lényegét érintette: a választott képviselők csupán szolgálói és szószólói voltak a megbízóiknak, akiknek rövid pórázon kellett tartaniuk őket, vagy helyesebb, ha az egész politikai közösség szabadszellemű őrzőiként tekintünk rájuk? Vajon a képviselőknek egy gondosan megszövegezett, kötelező érvénnyel bíró utasítást *(poderes)* kell követniük, amely garantálja, hogy minden körülmények között azt tegyék,

amire megbízást kapnak? Akkor járunk el helyesen, ha alaposan kifaggatjuk őket, miután visszatérnek a parlamenti ülésről, ahogy arra a katalóniai Barcelonában gyakran sor került – itt a *Vintiquatrena de Cort*, vagyis a huszonnégyek bizottsága gondoskodott a választott képviselők magán- és nyilvános életének ellenőrzéséről. Előfordulhatnak olyan helyzetek, amikor a képviselők nemet mondhatnak, sőt kötelességük is nemet mondani a megbízóiknak, amikor felül kell emelkedni a pillanatnyi vitákon, és önzetlenül, csakis a magasabb politikai célokat szem előtt tartva kell dolgozniuk? Lehetséges, hogy a konszenzus olykor megköveteli, hogy az ellenszegülőket, a hangoskodókat és rendbontókat nyers erővel távolítsák el a parlamentből? Vajon mennyire volt életszerű az aragoni *cortes* által alkalmazott módszer, amelynek során külön hivatalnokokat választottak ki arra, hogy a *habilitacion*nak nevezett vizsga során próbára tegyék képviselőiket, így győződve meg azok alkalmasságáról? Igaz lehet – ahogy a helybeliek gyakran élcelődtek rajta –, hogy Aragonban minden egyes törvény elfogadása valóságos isteni csodatételnek tűnt?

A kormányzottak beleegyezése

A képviseleti kormányzás számos derűs pillanatot eredményezett, ugyanakkor számos olyan intézményt és gyakorlatot is segített létrehozni, amelyek egy jóval komolyabb feladat ellátásához, nevezetesen a kormányzati hatalom féken tartásához is nélkülözhetetlennek bizonyultak. Ezek között a legfontosabb az írott alkotmányok megjelenése, amely felől már az első, leóni közgyűlés is egyetértésre jutott. Ezekre fontos eszközökként tekintettek, amelyek szavatolnak a törvény előtti egyenlőség elvéért, a néptől

kapott mandátummal korlátozzák a kormányzatok hübriszét, egyúttal elejét veszik annak, hogy a hadsereg vagy valamelyik megerősödött politikai csoport – például a földbirtokos arisztokrácia – magához ragadja a hatalmat.

A keresztény híveket egyesítő egyház rendszerében szintén megtaláljuk a képviselőkből álló tanácsokat és az általuk lefolytatott zsinatokat. A tanácsokban olyan egyházi személyeket találunk, akik megvitatják a hit és a rend kérdéseit, illetve különféle dekrétumokat adnak ki a szellemi és a világi ügyekben. A legnagyobb szabású zsinat után felül az 1414 novemberében megkezdődött konstanzi zsinat volt (Konstanz a mai Németország déli részén lévő Svábföldön található). A zsinat nem kevesebb, mint négy évig tartott, és óriási tömegben vonzotta a kereszténye ket és az egyéb érdeklődőket. A Luxemburgi Zsigmond magyar király által tető alá hozott, hatszáz fős tanácsnak eredetileg egy komoly problémát kellett megoldania. Az egyház ebben az időszakban ugyanis három részre szakadt, és három különböző pápája volt – XXIII. János, XII. Gergely és XIII. Benedek –, akik mindannyian a tisztségre egyedül jogosult egyházfőként tekintettek magukra. A kérdés tehát az volt, hogy miként lehetne ezt a világi hármasságot egyesíteni? A tanácsot leginkább úgy kell elképzelni, mint egy modern alkotmányozó ülést vagy egy politikai párt kongresszusát. A küldöttek megállapodtak, hogy pápát választanak, de azzal a kikötéssel, hogy az eseményt még további találkozók fogják követni, minthogy a tanács közvetlenül Krisztustól származtatta a felhatalmazását – ennek értelmében az egyház érdekében a pápa hatalmát csupán a bizalom szavatolta. A tanács hajlíthatatlan volt: a *pontifex maximus* (vagyis a pápa) csupán az egyház szolgája, nem pedig teljhatalmú ura lehetett, vagyis a pápa kormányzásának is a kormányzottak beleegyezésén kellett alapulnia.

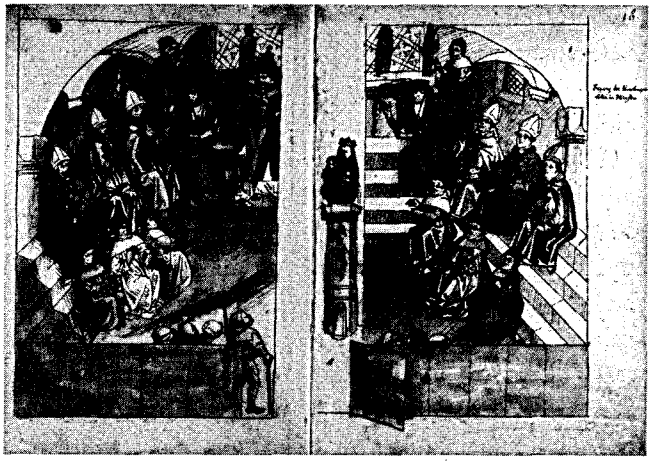

Tudósok, püspökök és kardinálisok vitatkoznak XXIII. János pápával – a pápaválasztás győztesével – az 1414–1418 között tartott konstanzi zsinaton

Az elv, miszerint a világi hatalom megköveteli a hívek beleegyezését, később a 16. században, a skót felföldek protestáns-kálvinista mozgalmában [covenant movement] is visszatér. Ez volt a választói-képviseleti demokrácia történetének egyik legnagyobb horderejű találmánya. Érdemes észrevenni, hogy a képviseleti demokrácia milyen sok meghatározó jelentőségű intézménye függ össze a kereszttel. „A demokratikus mozgalom veszi át a kereszténynek az örökségét" – állapította meg a 19. századi antifilozófus, Friedrich Nietzsche (1844–1900).* Ebben alighanem igaza is volt. A szövetség [covenant] egész eszméje azon a meggyőződésen alapult, hogy Isten minden emberi dolgok forrása, egyúttal ő az a nagy vigyázó, aki megdorgálja azokat a halandókat, akik helyette merészelnek eljárni. „Azért, aki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelésének támad ellene" (Róm, 13:2) – Rettegett Iván (1530–1584) Andrej Kurbszkijnak írt levelében ugyanerre hivatkozik, hogy ezzel igazolja az alattvalóknak az uralkodóval szemben mutatandó feltétlen engedelmességét, függetlenül attól, hogy a kérdéses uralkodó egyébként mennyire volt ostoba vagy kegyetlen: „Vigyázz és fegyelmezz! Aki szembeszáll a hatalommal, Istennel száll szembe!"* A szövetségi mozgalmárok ezzel szemben hallani sem akartak efféle hatalomhéhes szamárságokról, és arra szólították fel a hívőket, hogy hittársaikkal közösen mielőbb zabolázzák meg azokat a világi uralkodókat, akik Isten által felkentként tekintenek magukra. Egy 17. századi glasgow-i hitszónok, egyúttal a hatvanezer, mindenféle társadalmi rétegből származó személy által aláírt nemzeti egyezmény támogatója, Alexander Henderson (1583–1646) az egyik miséjében fogalmazta meg azokat a gondolatokat, amelyek hamarosan komoly fenyegetést jelentettek a zsarnokokra, és több politikai forradalomra is ösztönzőleg hatottak: „Amikor csak az emberek eltérnek a nekik kiszabott úttól, az alárendeltjeiknek jogukban áll megfeledkezni saját alárendelt mivoltukról, hiszen ekkor már nem alattvalói annak, aki átadta magát a helytelen cselekvésnek."**

Hasonló érvek álltak a szabad sajtó kiküzdésének vágya mögött is, hiszen ezt is alapvetően az motiválta, hogy az állampolgárok nem voltak hajlandóak átadni az állam kép-

* Friedrich Nietzsche: *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future.* Vintage, New York, 1966, 202. Magyarul lásd Friedrich Nietzsche: *Jón és gonoszon túl.* Ford. Óvári Csaba. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2010, 84.

* *Az orosz irodalom kistükre (Ilariontól Ragyiscsevig).* Európa, Budapest, 1981, 260. i. – *A ford.*

** Alexander Henderson: *The Bishops' Doom: A Sermon Preached before the General Assembly Which Sat at Glasgow Anno. 1638, On Occasion of Pronouncing the Sentence of the Greater Excommunication against Eight of the Bishops, and Deposing or Suspending the Other Six.* John Gray–Gavin Alston, Edinburgh, 1792, 17–18.

viselőinek a nyomdák feletti kizárólagos befolyást. A sajtó szabadságát eleinte szintén keresztény fogalmak mentén igazolták. John Milton *Areopagitica* (1644) című művében találkozhatunk például az agyafúrt érvvel, miszerint a hűséges hívek ellenállását naponta próbára kell tenni az ördög szavai által, amelyek könyvek, újságok, regények és pamfletek formájában jutnak el hozzájuk. A sajtószabadság követelése a későbbiek során a választójog mellett a polgári és politikai szabadságjogokért folytatott harc egyik központi elemévé vált. Ez a követelés először Európa északi és nyugati régióiban terjedt el, ideértve Írországot és a Brit-szigeteket, ahonnan aztán továbbkerült az amerikai gyarmatokra, Kanadába, majd Latin-Amerikába is.

A parlamentek, az írott alkotmányok, a képviselőkből álló tanácsok és a szabad sajtó – mindezek az intézmények ismeretlenek voltak az ókori, részvételen alapuló demokráciák számára, ahogyan szintúgy ismeretlen volt az időszakos választások gondolata is. Már az ókorban is elterjedt volt, hogy kézfeltartással, esetleg kavicsokkal vagy a cserepekre *(ostrakia)* írt nevekkel szavaztak, ezzel együtt a szavazásban ekkor még nem látták a képviselet aktusát. A képviselőknek az időszakos, szabad és tisztességes választások során történő kiválasztása az új képviseleti demokrácia intézményeinek sarokkövét alkotta. A képviselők választásának persze mély és szerteágazó gyökerei vannak, amelyek a korai spanyol parlamentekre és a középkori keresztény egyház hatalmi harcaira nyúlnak vissza, mindenesetre a választások történetének felülvizsgálata során – különös tekintettel a 18. századra – nehéz volna nem észrevenni, hogy milyen véres és verejtékes harcot folytattak az „egy ember, egy szavazat" elvének gyakorlatba való átültetéséért.

Az általános választójog volt a korai modern demokrata politika nagy, utópikus erejű inspirációja, melynek tiszteletére szenvedélyes egyezményeket kötöttek, sőt olykor

lélekemelő költeményeket is szereztek. Walt Whitman *Választási nap, 1884. november* című műalkotása „a kardok nélküli összecsapás" napjaként ünnepelte az eseményt, amely a Niagara és a roppant Mississippi megannyi vízesésénél is „pompásabb látványt" nyújt. Az általános választójog és a szabad választások komoly reményeket ébresztettek azt illetően, hogy létrejöhet egy korrupciómentes és fenntartható kormányzat, megvalósulhat a politikai egyenlőség, a társadalmi méltóság, sőt akár az osztály nélküli társadalom kollektív harmóniája is. Az ausztrál születésű Muriel Lilah Matters (1877–1969), aki az első nőként szólalt fel a brit alsóházban – mégpedig annak karzatáról, ahová a biztonság kedvéért oda is láncolta magát –, meg volt győződve róla, hogy az új berendezkedés elhozhatja a közélet megtisztulását. Emmeline Pankhurst és további szüfrazsettek is azt jósolták, hogy az új típusú demokrácia el fogja hozni a fegyverkezés végét. „A szavazólap éppolyan lényegi eleme a demokráciának, mint amennyire a bajonett lényegi eleme a zsarnokságnak" – írta Walter Thomas Mills (1856–1942) amerikai szocialista szerző, egyúttal az új-zélandi Egyesült Munkáspárt társalapítója. „A többség uralma az egyetlen módszer, amellyel egy szabad államban megfelelően intézhetőek a közügyek. A választójognak általánosnak kell lennie, és mindenkinek ugyanúgy rendelkeznie kell vele, aki felelősséget vállal érte, és részesül annak előnyeiben, hogy egy ilyen állam határain belül élhet."*

Sokan az életüket adták a tisztességes választások elvének elfogadtatásáért és gyakorlati megvalósításáért. Köztük találjuk Francisco Maderót (1873–1913), egy mexikói demokratát is, aki azonban némileg eltért a társaitól. Madero tehetős földbirtokos volt, akinek azonban kellő társadalmi

* Walter Thomas Mills: *Democracy or Despotism*. University of California, Berkeley, 1916, 61.

felelősségtudat is osztályrészül jutott, miközben meg volt győződve róla, hogy a képviseleti demokrácia nem tudna gyökeret ereszteni Mexikóban; végül is nem egy megvásárolható áruról volt szó, vagy egy fegyverről, amit a katonák hátizsákjába lehetne tenni, hogy aztán kilőjék a puskájuk

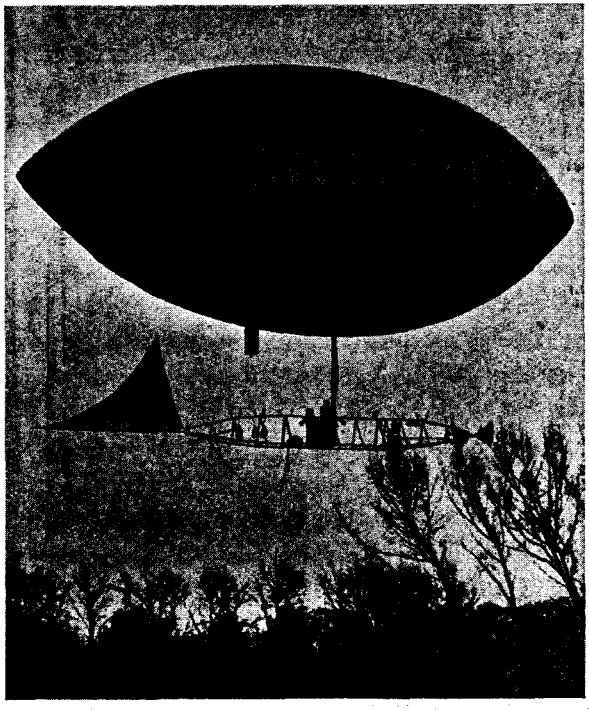

Hogy lelkesítse az angliai nőjogi mozgalmakat, Muriel Matters kibérelt egy léghajót, hogy 1909. február 16-án, azon a napon, amikor VII. Eduárd király hivatalosan megnyitotta a parlamenti ülésszakot, pamfleteket szórjon szét London fölött. A nem megfelelően hajtott, közel harmincméteres léghajót az erős szelek letérítették a pályájáról, így aztán Matters nem érhette el Westminstert, mindenesetre a merész húzással így is sikerült felhívnia a nyilvánosság figyelmét az ügyre, amely 1928-ban az addigi legnagyobb sikerét is elérte: ettől kezdve Anglia, Wales és Skócia legalább huszonegy évet betöltött női polgárai ugyanolyan feltételek mellett voltak jogosultak a szavazásra, mint a férfiak

csövén. A demokrácia inkább egyfajta érzékenységet jelent, amelynek a polgárok szívéből kell fakadnia.

Madero fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy az emberek másképpen viszonyuljanak a hatalomhoz. Létrehozott többek közt egy civil hálózatot, amely a szabad és tisztességes választásokért, illetve a mexikói diktátor Porfirio Díaz leváltásáért kampányolt. Madero azt mondta a támogatóinak, hogy a képviseleti demokrácia megköveteli a szellem, a test és a lélek teljes megújulását. A demokrácia apostola leszokott a dohányzásról, megsemmisítette saját borospincéjét, felhagyott a délutáni szieszt akkal és a húsevéssel, és, részben azért, hogy elkerülje az őt „Viva!" felkiáltással üdvözlő és egyre terebélyesebbé váló tömegeket, egyszer negyven napot és éjszakát töltött a sivatagban a csillagos ég alatt egy „Ausztráliának" nevezett tanya mellett.

Madero számára a személyes egyben politikai is volt. Ez a meggyőződés egyúttal, ahogyan később több millió állampolgárban és választott képviselőikben is, a demokratikus ügybe és a nagylelkű vezetés erejébe vetett mély hitet ébresztett benne. „Sem a nélkülözés, sem a börtön, sem a halál nem futamíthat meg" – írta.* Madero hite nem maradt jutalom nélkül, hamarosan ugyanis a szavazatok közel kilencven százalékával választották meg az ország elnökévé – harminchét évesen ezzel Mexikó egyik legfiatalabb vezetőjévé vált. Alig két évvel később fáradozásaiért további, igaz, kevésbé örömteli jutalommal is díjazták, mégpedig az éjszaka közepén a nyakába kapott golyó formájában – a kellemetlen meglepetésre a részben az amerikai nagykövet Henry Lane Wilson által szervezett puccs keretében került sor.

* Francisco I. Madero: *La sucesión presidencial en 1910: El Partido Nacional Democrático.* Colección Reforma-Revolución, Mexico, 1908, 179–185, 230–241.

Ellenállás és győzelmek

Az általános választójog követelése az egész atlanti-óceáni régióban megjelent, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a haladó szellemű törekvésekkel szembeni ellenállás is fokozódott. Ellenségei számára a „demokrácia" továbbra is szitokszónak számított. Arisztotelész *Politikája*nak Nicholas Oresme által készített, híres francia fordítása, amelyet 1370 körül V. Károly udvara rendelt meg tőle, és végül 1489-ben jelent meg nyomtatásban, tartalmaz egy illusztrációt, amelynek jobb (angyali) oldalán a monarchiát, az arisztokráciát és a timokráciát (a becsület által vezérelt, tehetős és földbirtokos osztály általi kormányzást) találjuk. A kép bal (ördögi) oldalán ezzel szemben a zsarnokság, az oligarchia és a demokrácia alakjai sündörögnek. A demokráciát a köznép és a katonaság, továbbá egy kalodába zárt szerencsétlen jelképezi.

Három évszázaddal később, nem sokkal azután, hogy a francia jakobinusok kivégezték XVI. Lajost, a demokrácia hasonlóképpen durva bánásmódban részesült a korszak egyik meghatározó brit karikaturistája, James Gillray (1756–1815) által.

A demokrácia nála egy gülüszemű, ordenáré haramia, egy francia kokárdát viselő, az övében véres tőrt hordozó, torzonborz plebejus, akit éppen szellentés közben leshetünk meg. Ez az ikonográfia jellemzően még a 19. században is fennmaradt. Esküdt ellenségei számára a demokrácia az őrjöngő vademberek szabadjára engedését, a mosdatlan és durva beszédű, rongyokba öltözött, tudatlan és önkontrollra képtelen pórnép zabolátlan tombolását jelentette, röviden a káosz melegágyaként és az osztályok közti erőszak szinonimájaként tekintettek rá. Sok szó esett a demokráciáról mint a „fehér faj" szellemi tulajdonáról, mint azt *Az athéni demokrácia* (eredetileg németül: *Die Demokratie*

A Nicholas Oresme Arisztotelész-fordításához készült illusztráción a demokrácia javíthatatlanul züllött és erőszakos kormányzati formaként jelenik meg

von Athen) című könyvében a magyar történész és politikus Schvarcz Gyula (1839–1900) kifejtette.* Az elképzelés, miszerint a különböző társadalmi, faji és nemi csoportok egyaránt jogosultak arra, hogy összetételüktől és nagyságuktól függetlenül, egyenlő félként kezeljék őket a politikai közösségben, sokakból heves tiltakozást és megvetést váltott ki. A Cornell University rektori tisztségét hosszú időn át betöltő Andrew White (1832–1918) figyelmeztetett rá, hogy a legtöbb potenciális szavazó „még a saját közvetlen érdekeivel sincs tisztában", és az általános szavazati jog „írástudatlan parasztok, az ír lápvidékből, a cseh bányákból és az olasz rablótanyákból éppen csak kikecmergett semmirekellők" kezébe adná a hatalmat.** Charles Francis Adams Jr., John Quincy Adams unokája és John Adams dédunokája a külföldiekkel, nőkkel, az alsóbb osztályok és alávalóbb fajok közé tartozókkal szembeni retorikát felelevenítve szintúgy arra figyelmeztetett – ezúttal az amerikai kontextusban –, hogy „az általános választójog semmi

* Gyula (Julius) Schvarcz: *Die Demokratie von Athen.* E. Avenarius, Leipzig, 1901, I. kötet, 29–69.

** Idézi Terry Golway: *Machine Made: Tammany Hall and the Creation of Modern American Politics.* Liveright, New York, 2014, 106.

James Gillray *Egy demokrata, avagy az ész és a filozófia* (1793) című művét nem sokkal XVI. Lajos lefejezése, illetve a franciák Nagy-Britanniával és a Holland Köz-társasággal szemben bejelentett hadüzenete és a Párizsban elharapódzó forradalmi erőszak megjelenése után tette közzé. A demokrata (akit a szerző egyébként a korabeli ellenzéki vezető Charles James Foxról mintázott) a képen a király lefejezését ünneplő, félkegyelmű sans-culotte-ként jelenik meg, aki a *Ça ira* (Minden nagyszerű lesz) című forradalmi indulót énekli: „Minden nagyszerű lesz, mennyei manna hull a magasból! / Nem lesznek többé nemesek és papok. / Arisztokraták lógnak majd a lámpavasról. / És egyenlőségben telnek a napok."

egyebet nem jelenthet, mint egyszerűen az ostobaság és az erőszak kormányzását – azt tehát, hogy az Atlanti-óceán partján európai, sőt kelta, a Mexikói-öböl partján afrikai, a Csendes-óceán partján pedig kínai proletariátus jönne létre."*

Mindeközben a déli Buenos Airesben Paul Groussac (1848–1929) egy francia származású, konzervatív argentin publicista, drámaíró, továbbá a nemzeti könyvtár igazgatója, elítélően nyilatkozott az „egyenlősítő demokráciáról", amelyben a „morális elcsökevényesedés" és a barbárság receptjét látta. Latin-Amerikában másutt is számos ismert közéleti figura fejezte ki egyetértését a venezuelai teljhatalmú katonai vezető Simón Bolívarral, aki minden porcikájában meg volt győződve afelől, hogy a kontinens népeit csakis a „hozzáértő zsarnokság" elvei mentén lehet megfelelően kormányozni.**

Mindeközben az Atlanti-óceán túloldalán a Német Konzervatív Párt alapító okirata – az 1876-ban született szöveg szerzője a pártelnök Otto von Helldorff-Bedra, illetve egy másik Otto, bizonyos Bismarck – figyelmeztetett „a tömegek egyre fokozódó züllöttségére". Az általános választójogban valami démonikus erőt sejtettek; meggyőződésük szerint az ilyen baljós műfogások helyett továbbra is egy olyan politikai berendezkedésre volna szükség, amelynek alapja a monarchia, az erős állam, az „irányított" gazdasági szabadság, továbbá „a nép természetes csoportokba rendezése és organikus felosztása". Sokat idézték az Északi-tengeren túl a híres jogtörténész Henry Sumner Maine-t, aki amellett kardoskodott, hogy az „egy ember,

* Alexander Keyssar: *The Right to Vote: The Contested History of Democracy in the United States.* Basic Books, New York, 2001, 98.

** Paul Groussac megjegyzéseihez lásd *Del Plata al Niágara.* Administracion de la Biblioteca, Buenos Aires, 1897. Bolívar vallomását Enrique Krauze idézi: *Redeemers: Ideas and Power in Latin America.* Harper, New York, 2011, 342.

egy szavazat" elve valójában csak akadályozza a nemzetek fejlődését. „Az általános választójog – mint írta – egészen biztosan lehetetlenné tette volna a fonógép és a könyvnyomtatás feltalálását. Egészen biztosan nem tette volna lehetővé a cséplőgép megalkotását. Általános választójog mellett nem lenne Gergely-naptár, és jó eséllyel megvalósult volna a Stuart-ház restaurációja."*

A durva szavak és a vitriolos érzület ellenére a történelmi trendek már jóval kedvezőbbnek bizonyultak. A 20. század első évtizedeire a nyugati világban az „egy ember, egy szavazat" elvének ellenzői már visszaszorulóban voltak, és végül teljes politikai vereséget szenvedtek. Szárba szöktek azok a kezdeményezések, amelyek segíteni hivatottak az állampolgároknak abban, hogy nagyobb befolyással lehessenek választott képviselőikre. Elismerték a többség uralmának veszélyeit („a sokaság zsarnoksága sokszoros zsarnokság" – foglalta össze a kérdést az angol-ír konzervatív szerző és politikus, Edmund Burke**) és az arányos képviselet erényeit. Megjelent egy ír találmány, a bojkott. Nagy energiákat fektettek abba, hogy megszabadítsák a választásokat az olyan korrupt befolyásolási kísérletektől, mint amilyen a kézfeltartásos szavazás, a választók megfélemlítése vagy a szavazatvásárlás. A titkos szavazás – amit régen ausztrál szavazásnak neveztek, mivel eredetileg Tasmaniából származik –, olyan különböző helyeken is kedvező fogadtatásra talált, mint amilyen Dublin, Salem, Boston, Caracas vagy Montevideo. A módszer lényege, hogy az összes jelölt neve szerepel a szavazólapokon, amelyeket fokozottan ellenőrzött szavazóhelyeken osztanak ki. Miután kézhez kapják a szavazólapjukat, a választók titokban bejelölhetik, akit szeretnének, majd ezután a lapot bedobják egy lezárt dobozba. Az eredményeket később hivatalos számlálók összesítik, akik eskü mellett vállalják, hogy függetlenként fognak eljárni.

Az amerikai demokraták élen jártak a választások megújításában. Az Egyesült Államokban elsősorban az olyan reformokra koncentráltak, mint amilyen például a szenátorok közvetlenül megválasztása (vagyis nem az államokon és törvényeken keresztül nevezik ki őket). Az első áttörésekre Oregon és Nebraska államokban került sor, majd ezek 1913-ban, a Tizenhetedik Alkotmánykiegészítés ratifikációjával szövetségi szintre emelkedtek. A szenátorok állami kinevezésének hagyománya még az 1787-es alkotmányra ment vissza, és részben az a hamis érv szolgáltatott alapot hozzá, miszerint a hosszabb időre megválasztott rabszolgatartó szenátorok bizonyára kiváló képviselőként fognak működni, minthogy végre biztonságos távolságra lehetnek a saját birtokaikon dolgozó rabszolgáik önző igényeitől – ehhez képest a szenátorok megválasztásának új gyakorlatát a nép rég megérdemelt győzelmeként ünnepelték.

A fiatal amerikai demokrácia különféle visszahívási eljárásokkal is kísérletezett, amelyekkel el lehetett érni, hogy megszabaduljanak a sarlatánoktól és a hivatalukra érdemtelen személyektől. Ezen új intézmények egyik élharcosa az orvos és ingatlanberuházó John Randolph Haynes, aki Los Angelesben megalapította a Közvetlen Törvénykezési Liga *(Direct Legislation League)* nevezetű szervezetet. Haynes saját magát azon „polgárok tömegei" védelmezőjének tekintette, „akik a két választás között tehetetlenné váltak",

* A Konzervatív Párt alapító okiratához lásd Ludolf Parisius: *Deutschlands politische Parteien und das Ministerium Bismarcks.* J. Guttentag, Berlin, 1878, 219–220; Henry Sumner Maine: *Popular Government.* John Murray, London, 1886, 36; utóbbi hozzáteszi, hogy a demokrácia leginkább „egy hajó zendülő legénységéhez hasonlítható, akik rávetik magukat a húsállományra, és bódultra isszák magukat a rumoshordókból, arra viszont nem hajlandóak, hogy el is vezessék a hajót a kikötőig" (45–46).

** Mercer kapitány leveléből, 1790. február 26. In *Correspondence of the Right Honourable Edmund Burke: Between the Year 1744, and the Period of his Decease, in 1797.* F. & J. Rivington, London, 1844, 147.

és számos beszédet tartott, amelyben elítélően nyilatkozott a rendszer „működésképtelenségéről, tékozlásáról és korrupciójáról". Erőfeszítéseit végül siker koronázta, és 1903-ban Los Angeles városának törvénykönyvébe hivatalosan is bekerült a visszahívás lehetőségeit taglaló kitétel. Állami szinten Oregon volt az első, ahol 1908-ban hasonló intézkedésekre került sor, majd ezt a példát további tizenhét állam is követte. Az alapelv minden esetben a következő volt: amennyiben az állampolgárok jelentős hányada (ez nagyjából tíz–negyven százalék közötti számot jelentett) elégedetlen volt valamelyik, egyébként szabályos körülmények között megválasztott képviselőjük két választás között nyújtott teljesítményével, úgy lehetőségük nyílt rá, hogy az illetőt még a mandátum lejárta előtt visszahívják tisztségéből. Röviden tehát arról van szó, hogy az alkalmatlanná vált politikusokat idő előtt is számon lehetett kérni, akiknek az eljárást követően vagy ott kellett hagyniuk a hivatalukat, vagy pedig annak tudatában kellett folytatniuk a munkájukat, mintha egyfajta felfüggesztett büntetést kaptak volna.

Az amerikaiak annak a görög elvnek a modern változatával is kísérleteztek, amelynek értelmében az állampolgárok a népszavazás intézményén keresztül maguk is kezdeményezhetnek törvényeket vagy törvénymódosításokat. 1898-ban Dél-Dakota államában ez az elgondolás komoly támogatókra lelt a szakszervezetek képében, amelyek az úgynevezett „népi törvénykezés" arzenáljának egyik fontos fegyvereként tekintettek rá. A progresszíveknek nem sikerült ugyan szövetségi szintre emelniük a kezdeményezést, mindenesetre hamarosan állami, megyei és helyi szinten is szerte az országban elfogadták a népszavazás intézményét. A 20. században a népszavazást feltűnően változatos módokon és a legkülönfélébb érdekek képviseletében használták, többek közt így határoztak a nők választójogáról, a halálbüntetés eltörléséről vagy éppen az állami szférában

bevezetett nyolcórás munkanapról (mindez Oregonban történt). Magára a népszavazásra kétféleképpen kerülhetett sor. A „közvetett kezdeményezés" arról határozott, hogy a szavazóknak petícióval kellett a hatóságokhoz fordulniuk, hogy azok cselekedjenek. Az ennél gyakoribb „közvetlen kezdeményezés" azt jelentette, hogy bármelyik választópolgár előállhatott bármilyen üggyel, ugyanakkor azt a szavazásra jogosultak öt–tizenöt százalékának is alá kellett írnia, mielőtt szavazásra bocsáthatták volna. Magára a szavazásra ilyenkor vagy a következő választáson, vagy egy kifejezetten erre a célra kiírt alkalommal kerülhetett sor.

Államok és birodalmak

Népszavazások és visszahívások, sajtószabadság, időszakos választások, politikai pártok és parlamentek: ezek az intézmények, illetve a bennük kifejezésre jutó, újfajta gondolkodásmód egyszerre bizonyult hatékonynak és példátlannak. Hogy kissé ellentmondásosan fogalmazzunk: a képviseleti, illetve a választási demokrácia alapvetően megváltoztatta a demokrácia történetét, mégpedig azáltal, hogy megmutatta, a demokrácia két nagyban eltérő, noha egymással szorosan összefüggő dolgot is jelenthet, amelyeknek egyaránt megvan a maga nyelvhasználata, gondolkodásmódja és intézményei. A „demokratikus, de képviseleti kormányzat" új politikája a képviseleti demokrácia politikai földrajzát is átrajzolta. Az idő múlásával és a helyi beágyazottsága ellenére – többnyire városokban, falvakban, vállalatokban és egyházi szervezetekben bontakozott ki – a demokrácia új típusa elsősorban a világosan lehatárolt, földrajzilag meghatározott, törvények meghozatalára képes és hadsereggel, illetve az adókon keresztül stabil bevétellel rendelkező államokban tudott gyökeret verni. Ezért is beszélhetünk

„francia", „dél-afrikai" vagy „chilei" demokráciáról. Ezek az államok jelentősen nagyobbak és népesebbek annál, mint amelyeket a részvételi demokrácia politikai alakváltozatai során láttunk. A görög világ legtöbb demokratikus városállamának kiterjedése – például Argosz és Mantinea – alig volt nagyobb néhány négyzetkilométernél.

A birodalmak szintén érdekes szerepet töltöttek be a demokrácia politikai földrajzának alakításában. Elsőre talán légből kapottnak, sőt egyenesen képtelenségnek tűnhet az elképzelés, miszerint a birodalmak kifejezetten ösztönzést adhatnak a demokratikus újítások megszületéséhez. Végső soron a két kifejezés, a „demokrácia" és a „birodalom" a legkevésbé sem tűnnek úgy, mintha közeli rokonságban vagy akár csak köszönőviszonyban állnának egymással. Képviseleti demokrácia: az a típusú politika, amelyben a hatalmi viszonyokat esetlegesnek tekintik, és amelyek folyamatosan felülvizsgálatra és a ciklikus választások intézményén keresztül korrekcióra szorulnak. Birodalom: óriási méretűre duzzadt állam, amelynek gazdasági, kulturális, politikai és katonai ereje messze túlnyúlik a tényleges határain, és amelynek területeit és népeit egyetlen uralkodó vagy egy birodalmi uralkodói csoport irányítja. A birodalmak irányítói a vallásra, fajra, hagyományra vagy a „civilizált viselkedésre" hivatkozva teljhatalmat követelnek maguknak az alattvalóik felett, és ezt az igényüket a javak elosztása, a kulturális termelés, a közügyek és az erőszak feletti monopóliummal biztosítják a maguk számára. Más szóval a birodalmak olyan meghatározó erőközpontok, amelyek uralkodói az összes riválisuknál feljebbvalónak tekintik magukat. A birodalmi gondolkodást érzékletesen kifejezi III. Frigyes (1415–1493) és a Habsburg Birodalom többi királyának „AEIOU" (Alles Erdrecih ist Österreich untertan, avagy latinul Austriae est imperare orbi universo; Ausztria a világ ura) betűszava. Mint láttuk, Periklésznek

is valami hasonló lebegett a szeme előtt: a peloponnészoszi háború kezdetén kijelentette, hogy a demokratikus Athén ereje a Hellász többi városállamához képest nagyobb és hatékonyabb flottájában rejlik.

Ez a gondolkodásmód azt is segíthet megérteni, hogy miért lett idővel ilyen rossz híre a birodalmaknak, különösen a modern demokratikus gondolkodás kontextusában, ahol is a szóhoz óhatatlan a gőg, a kapzsiság, az elnyomás és az üldöztetés emlékei tapadnak. Az antidemokratikus megítélés alighanem megérdemelt. Ezzel együtt a modern birodalmak sem mind egy tőről fakadnak. A képviseleti demokrácia időszakában három különböző típusú birodalom jött létre a világon. A 20. századi szovjet birodalomhoz hasonlóan voltak köztük, amelyek minden ellenállást igyekeztek letörni, a képviseleti demokrácia elveivel szembemenve a hatalom központosítása mellett kötelezték el magukat, és könyörtelenül uralkodtak alattvalóik felett. Voltak aztán birodalmak, amelyek többé-kevésbé kombinálták a központosított irányítást az alattvalókkal való hatalommegosztással – ilyen például az Ottomán Birodalom, amely nagymértékben támaszkodott a tanácsadó testületekre *(meshweret)*, vagy éppen az Osztrák–Magyar Monarchia, amelynek uralkodói kitartottak a kétkamarás parlament – a Reichsrat, vagyis a Birodalmi Tanács – mellett. Aztán létrejöttek olyan birodalmak is, amelyek az erőszak, kapzsiság és gőg ellenére a képviseleti demokrácia bábájaként működtek.

Gondoljunk például a Brit Birodalomra: miután elveszítette az amerikai gyarmatait, a 19. századi brit kormány hivatalnokai a három különböző típusú birodalom elemeit kombinálva alakították ki a saját, mozaikszerű változatukat és az ahhoz tartozó „gyarmati birtokokat". Ott voltak a koronagyarmatok, mint például Bechuanaland (a mai Botswana) és Sarawak (a mai Malajzia), ahol a birodalom

a helyieknek semmilyen vagy pusztán csekély beleszólást engedett a törvénykezés ügyeibe, és az adminisztrációért felelős hivatalnokok egyenesen Westminsternek tartoztak felelősséggel. Aztán voltak olyan gyarmatok, mint India, amelyeknek megvoltak a maguk képviseleti intézményei, de nem alakíthattak saját, önálló kormányt, mivel a Korona nem bízott benne, hogy készen állnának rá. Aztán akadtak olyan távoli gyarmatok is, amelyeknek képviseleti intézményeik és önálló kormányuk is volt, amely utóbbival szemben a Korona legfeljebb vétójoggal élhetett, illetve Westminster továbbra is ellenőrzést gyakorolhatott a helyi kormányzó felett – ezek a példák fényesen igazolták, hogy minél több önállóságot biztosítanak egy gyarmatnak, az annál kevesebb zűrt fog okozni az anyaország számára.

Nem véletlen tehát, hogy a képviseleti demokráciához fűződő fontos újítások jelentős része is ezeken az utolsó típusú, jellemzően fehérek által uralt térségekben jelent meg először. 1791-ben a frankofón Québecben, az akkoriban Alsó-Kanadaként ismert brit gyarmaton helyi tanácsházat hoztak létre. Egy évvel később szabad választásokat tartottak, ahol bárki, aki betöltötte a huszonegyedik életévét, jogosult volt a szavazásra, amennyiben rendelkezett saját földdel, vagy éves bérleti díjat fizetett érte, azonkívül korábban nem ítélték el hazaárulásért vagy valamilyen más súlyos bűncselekményért. A kezdeményezés lényegében azt jelentette, hogy minden lakos – férfiak és nők, franciák és angolok egyaránt –, akik évi minimum tízfontos bérleti díjat fizettek, automatikusan megkapták a választójogot. A nők éltek is a lehetőséggel, és a Brit Birodalom történetében először rögtön nagy számban szavaztak is – nem kevesebb, mint százharminchat évvel azelőtt, hogy Nagy-Britanniában megkapták volna a választójogot. A női választójog azonban csak ideiglenesnek bizonyult. A Konföderáció (1867) érvénytelenítette az intézkedést,

mindenesetre az 1820-as trois-rivières-i választás során egy helyi bíró, aki megjegyezte, hogy „a nők errefelé megkülönböztetés nélkül szavazhatnak, ugyanúgy, mint a férfiak", a jelentésében arról is beszámolt, hogy egy férfi jelent meg a szavazóhelyiségben, akivel kénytelenek voltak közölni, hogy nem adhatja le a voksát, a birtoka ugyanis a felesége nevén szerepel a nyilvántartásban. A férfi elvörösödött, de végül engedelmesen hazament, hogy aztán a feleségével térjen vissza, minthogy ő volt az egyetlen a családban, aki jogosult volt a szavazásra.*

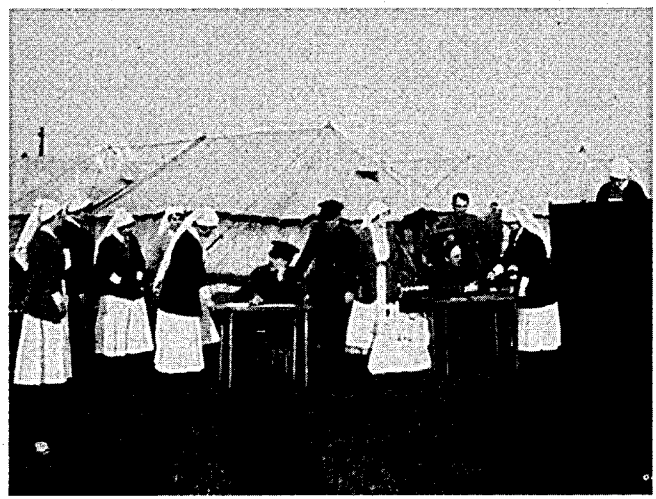

A háború gyakran felgyorsította a demokratikus folyamatokat, mint azt a kanadai „Bluebird" ápolónők példáján is láthatjuk, akik az első világháború idején, a tengerentúlon teljesítettek szolgálatot. Ezek az asszonyok, akik az angliai Orpingtonban lévő Ontario Katonai Kórházban dolgoztak, a Konföderáció utáni időszakban, 1917 decemberében az elsők között vehettek jogszerűen részt szavazáson. A rá következő évben – több évtizednyi kérvényezés, tüntetés és polgári engedetlenségi megmozdulást követően – minden kanadai asszony megkapta a választójogot

* Catherine Cleverdon: *The Woman Suffrage Movement in Canada.* Toronto University Press, Toronto, 1950, 215.

A népszuverenitás legendája

Ha visszatekintünk ezekre a rendkívüli fejleményekre, biztonsággal kijelenthetjük, hogy a részvételi demokráciák polgárait alighanem meghökkentették, sőt talán egyenesen letaglózták volna a képviseleti demokrácia új intézményei. „A modern társadalmak – közölte a 19. századi francia liberális szerző és politikus François Guizot (1787–1874) párizsi hallgatóságával a témának szentelt és hamar híressé vált előadás-sorozatán –, a modern társadalmak feltételei a megszületésük óta úgy alakultak, hogy intézményükben, szándékaikban és történetük során a kormányzat képviseleti formája [...] többé-kevésbé kivehetően mindig is ott derengett a távolban, akár egy kikötő, ahová a tengert felkorbácsoló viharok és a haladásukat megnehezítő további akadályok ellenére eltökélten igyekeznek behajózni."* Csupán a történelmet a saját oldalukon tudó, vaskalapos liberálisok gondolkodhatták ehhez fogható derűlátással a képviseleti kormányzás jövőjéről. A valóságban azonban a dolgok sosem alakultak ilyen egyszerűen. A képviseleti demokrácia szószólóival szemben gyakran felmerült a kettős mérce vádja, különösen az olyan esetekben, amikor eltiltották a kormányzat közeléből a nőket, a rabszolgákat és a dolgozó osztályokat.

Az emberek érthető módon egyre több helyütt váltak elégedetlenné a rendszerrel szemben. A 19. századi regényíró George Eliot (1819–1880) a választásokat nem kevés szarkazmussal a nyilvános mérlegelés és szükségszerű családás szertartásaihoz hasonlította, ahol a katarzist egy vonal vagy iksz behúzása szolgáltatja, hogy aztán a szavazópolgár kiábrándultan szembesüljön a fájdalmas eredménnyel.

* François Guizot: *Histoire des origines du gouvernement représentatif, 1821–1822.* Didier, Paris, 1822, 1. rész, 1. előadás, 12.

„Kihirdetik a világbékét – írta –, a rókák pedig őszintén megfogadják, hogy elkötelezettek a tyúkok életének meghosszabbítása iránt." Nem csupán arról van szó, hogy az időszakos választások keserű ellenállást és elégedetlenséget váltottak ki; az olyan helyeken, mint például Franciaország vagy Argentína, a választási demokrácia intézményét még a saját patológiái, vagyis működésének olyan felemás jellegzetességei is fenyegették, amelyek komoly csorbát ejtettek önbizalmán, cserébe annál inkább felbőszítették a fogukat csikorgató ellenségeit.

A képviseleti kormányzás élharcosai a demokráciában annak eszközét látták, hogy egy adott politikai közösség tagjai kulturáltan szembenézhessenek saját véleménykülönbségeikkel, és arányosan szétoszthassák a rossz politikai vezetéssel járó felelősséget. Meggyőződésük szerint a demokrácia lehetővé tette az állampolgároknak, hogy nyilvánosság előtt panasszal éljenek, és kifejezésre juttassák a vezetéssel szemben táplált nemtetszésüket. A demokrácia lehetővé tette a hatalomért folytatott nyílt versenyt, továbbá, amennyiben az szükségesnek mutatkozott – márpedig előbb-utóbb mindig így alakult –, egész kormányok megbuktatását és esetleges elkergetését.

De álljunk csak meg egy pillanatra, és vegyük tüzetesebben is szemügyre a választási demokrácia ezen jellegzetességét: hiszen úgy tűnhet, hogy a többpártrendszerben megjelenő pluralizmus mégiscsak szemben áll az egyesített „szuverén nép" eszméjével. A képviseleti demokrácia arra ösztönözte a polgárokat és azok megválasztott képviselőit, hogy vonják kétségbe „a népként" emlegetett, homogén politikai érdekközösség (vagyis a *démosz*) létét, és mondjanak le róla, hogy ebből eredeztessék a világi hatalmat és autoritást. A képviseleti demokrácia több szószólója, köztük Thomas Jefferson is joggal hívta fel rá a figyelmet, hogy a népszuverenitás fogalma – ami egyébként nagyban kö-

tődik a görög világhoz, és valamelyest a római joghoz, a közvetlen gyökere mindenesetre a középkori és a kora újkori Európában keresendő – valójában csak egy furcsa változata annak, amit korábban a királyok égi felhatalmazásának tekintettek, vagyis annak a doktrínának, miszerint a királyok és a királynők közvetlenül a Jóistentől kapták a hatalmukat, amellyel alattvalóik felett uralkodhatnak. A szuverén nép eszméje ennek fényében arra példa, amit az antropológusok animizmusnak neveznek: ilyenkor kivetítjük a világba az Istenről alkotott képünket, majd feltételezzük, hogy „a nép" egyenesen ettől az Istentől kapta ajándékba az uralkodásra való felhatalmazást. Mindez együtt jár azzal a képzelgéssel, miszerint „a nép" volna a mindenkori hatalom egyedüli letéteményese, a *pouvoir constituant,* ahogy a francia gondolkodók mondták. Vagyis ezzel a népből magából potenciális zsarnok válik. *Vox populi, vox dei:* a nép hangja Isten hangja.

Hallgassuk meg, hogy mit mond erről az amerikai köztársaságpárti John Adams. Ő gyakorlatilag ugyanazokat a jelzőket állítja csatasorba „a nép" leírása során, mint amivel új-angliai társai Istent jellemezték: „Az értelem, a hatalom, az erő és a jog – írta – eredetileg, lényegileg, szükségszerűen, elválaszthatatlanul és elidegeníthetetlenül a néphez tartoznak."* Ez a fajta beszédmód, amelyet kellőképpen lepároltak ahhoz, hogy a közbeszéd keretei közt is érvényesüljön, az 1787 szeptemberében, Philadelphiában elfogadott amerikai szövetségi alkotmány „Mi, a nép..." formulájában is visszaköszön. A megfogalmazás mindenki számára világossá tette, hogy a világot mozgásban tartó erő nem más, mint maga „a nép". A nép az, amely dönt, és amelynek nem lehet ellentmondani. A nép által megtestesített hatalom ebben az értelmezésben még a morálon is túl van. A nép tudja, hogy

* Charles F. Adams (szerk.): *The Works of John Adams.* Little, Brown & Co., Boston, 1856, VI. kötet, 469.

mi a helyes és mi a helytelen, így aztán tudja, hogy miként is kell intézni a dolgokat.

A képviseleti demokrácia védelmezői azonban komoly szemrehányással illették azokat, akik efféle, varázserővel felruházott „népeket" feltételeztek – még akkor is, ha ők maguk nem pontosan így fogalmaztak. Ezek a gondolkodók arra szólítottak fel, hogy mondjunk le „a népre" vonatkozó nagy ívű absztrakciókról, és helyette inkább teremtsünk lehetőséget a hús-vér és olykor jelentősen különböző népek békés egymás mellett élésére, illetve arra, hogy egyaránt gyakorolhassák az önrendelkezés jogát. A téma azonban hamar zűrzavarossá vált. A képviseleti demokrácia hívei továbbra is kitartottak amellett, hogy „a nép" nagyon is kézenfekvő fikció azokban a pillanatokban, amikor az általános választójoghoz jutott lakosság az eltérő háttere és a véleménykülönbségei dacára „szuverén" erőként lép fel. A választások idején ugyanis a szavazók véleményt, mégpedig olykor igen sarkos véleményt nyilváníthatnak képviselőikről; „a nép" éppúgy kifejezheti tetszését, és lelkesen tapsolhat, mint ahogy fel is bőszülhet, és fennhangon hirdetheti roszszallását. Mindez abból az elvből következik, ahogyan azt Benjamin Franklin megfogalmazta az Egyesült Államok új alkotmányának szövegezése körüli viták során, miszerint „a szabad kormányokban az uralkodók szolgák, a nép pedig feljebbvaló és szuverén".* Két választás között „a nép" a leginkább egy szendergő kolosszushoz hasonlítható, amely érdeklődve, de többnyire csendben követi az eseményeket, várva a következő pillanatot, amikor majd ítéletet mondhat választott képviselői felett.

Mindebből az következett, hogy a képviseleti demokrácia „a nép" két ellentétes értelmezésével is előállt: egyfelől

* Benjamin Franklin: *Madison Debates.* 1787. július 26., megtalálható a Lillian Goldman Law Libraryben, Yale Law School. https://avalon.law.yale.edu/18th_ century/debates_726.asp [Letöltve: 2022. 01. 13.]

létezett egy absztrakt, imaginárius Szuverén Nép, amely a helyes kormányzás jogszerű forrásaként tűnt fel, másfelől volt egy valódi és tényleges lakosság, amelyet viszont eltérő vélemények és a civil társadalmat alkotó különböző érdekcsoportok határoztak meg. A 18. század végétől kezdve, amikor az emberek először kezdték emlegetni a képviseleti demokráciát, ez az ellentmondás végeláthatatlan bonyodalmakhoz vezetett – ezzel együtt a demokráciának ez a formája megvalósította azt, amit a részvételi demokráciának sosem sikerült elérnie, ugyanis szembehelyezkedett azzal a metafizikai elvvel – a Szuverén Nép fogalmával –, amely valójában a monarchista és abszolutista gondolkodásmód öröksége volt. Azt mondhatjuk tehát, hogy a képviseleti demokrácia elkezdte demokratizálni azt a meggyőződést, miszerint a demokrácia lényegét tekintve nem más, mint a szuverén nép uralma, mindezt pedig az ókor számára még ismeretlen módon tette.

Íme a recept: a képviseleti demokrácia hívei számára a választások jóval többről szólnak, mint pusztán a vezetők kijelöléséről vagy éppen arról, hogy a csalódottaknak időről időre lehetőségük nyílik rá, hogy békés körülmények között szabaduljanak meg a zsiványoktól és a tolvajoktól. Többről van szó, a választások ugyanis arra is emlékeztetik az embereket, hogy mind egyazon „nép" tagjai közé tartoznak. Ha a döntések mindig egyhangúak volnának, és a képviselők mindig az arra leginkább érdemesek, legerkölcsösebbek, leginkább pártatlanok és a feladatra legalkalmasabbak közül kerülnének ki, akik nem szűnő tekintettel vannak megbízóik akaratára, akkor maguk a választások is elveszítenék az eredeti rendeltetésüket. A választók és a képviselőik így csupán egymás tükrei lehetnének. A képviselet mindenféle jelentést nélkülöző elvvé válna, és mindazok a politikai konfliktusok, amelyeket az „ami van" és „ami lehetne" vagy „aminek lennie kellene" közti különbségből származnak, megszűnnének.

Csakhogy mivel az emberek nem tudnak mindig egyezségre jutni egymással, mivel a képviselőik sem angyalok, és mivel a képviseltek szemében a választott képviselők sosem végzik tökéletesen a dolgukat, sőt olykor homlokegyenest az ellenkezőjét művelik annak, mint amire a megbízásukat kapták, ezért aztán a választások kulcsfontosságú eszközt adnak a megrendszabályozásukhoz, amennyiben esetleg cserben hagynák választóikat. A választásokon keresztül – így a képviseleti demokrácia híveinek érve – a választók, vagyis az a képzeletbeli entitás, amit „népnek" neveznek, noha a valóságban talán nincs is sok fogalma a közügyekről, esélyt kap rá, hogy elmozdítsa hivatalukból a képviselőit, és olyanokkal helyettesítse őket, akik remélhetőleg hatékonyabban látják majd el a feladataikat; mindenesetre ők is csupán korlátozott időre kerülhetnek a posztjukra.

Populizmus

Az érvelés mindenesetre komoly közéleti bonyodalmakhoz vezetett. A választási módszerekkel kapcsolatos elkeseredett viták, illetve a megválasztott képviselőkkel szembeni csillapíthatatlan düh mérgezően hatottak a képviseleti demokráciára. A demokrácia új történelmi formájaként ez a kormányzati típus komoly vitát is kiváltott „a nép" fogalmának pontos jelentését illetően. Összehasonlítva a részvételi demokráciával, a képviseleti demokrácia megkérdőjelezte az elképzelést, miszerint a jó kormánynak a térben és időben egy helyen összegyűlő nép egyhangú vagy közel egyhangú véleményén kell alapulnia. Ez az új típusú demokrácia a városházi tanácskozásokkal, párteseményekkel és nyilvános tüntetésekkel bizonyosan megőrzött valamit a népgyűlések régi hagyományából, ugyanakkor abban a felismerésében mindenképpen újszerűnek volt tekinthe-

tő, hogy a többféleség és a térbeli távolság okán „a nép" nem tud rendszeresen gyűlésekre járni, és emiatt nincs más választása, mint hogy megválasztott és a civil társadalom keretein belül működő, politikai pártok által kitermelt képviselőkre bízza a kormányzást.

A népszuverenitás doktrínájának makacs hívei azonban problémásnak találták ezt a formulát. A gond a következő volt: amennyiben a demokrácia gyakran idézett definíciójának értelmében tesszük mérlegre – miszerint az nem mást mint „a nép kormányzása a nép által és a nép érdekében" (a meghatározás eredetileg Abraham Lincoln Gettysburgben elmondott beszédéből származik, ahol a polgárháború áldozatairól emlékezett meg) –, úgy a képviseleti demokrácia sem lehet több puszta képtelenségnél. A képviseleti demokrácia olyan kormányzatot ígért, amely azon elv alapján fog működni, miszerint végső soron „a nép" testesíti meg a „szuverént", illetve a „szuverenitást", csakhogy a gyakorlatban ennek éppen az ellenkezőjét valósítja meg. Nem is csupán arról van szó, hogy a képviseleti demokrácia lényegében jóváhagyja „a nép" önérdektől vezérelt, megosztó politikai pártok és parlamentek általi szétszaggatását, hanem arról, hogy még saját önértelmezése szerint is olyan választott vezetők kezébe helyezi a hatalmat, akik éppen arra hivatkozva feledkeznek meg „a népről", hogy elvileg az ő érdekükben beszélnek és cselekszenek, miközben valójában csak ritkán – konkrétan a választások alkalmával – hallgatnak a szavukra. „A népnek" csupán ekkor, az utolsó pillanat szomorkás órájában nyílik lehetősége rá, hogy kimondja a vezetők személyét illető végső szót. A képviseleti demokrácia önkényesen semmibe vette a *vox populi, vox dei* elvét, egyúttal gondoskodott róla, hogy a működését folyamatos csalódások kísérjék: a megválasztott képviselők akarata mindig diadalt arat a szuverenitásuktól megfosztott nép véleménye és érdekei felett.

Az ünnepelt mexikói falfestőművész José Clemente Orozco (1883–1949) *Las Masas* (A tömegek) című műve meglehetősen ambivalens módon ábrázolja a népszuverenitást. A műalkotáson a munkásokból és parasztokból álló „tömeg" egy fej nélküli, cserébe viszont számtalan szemmel és szájjal, kézzel és lábbal rendelkező szörnyetegnek tűnik, amely zászlókat lengetve vonul a feltételezhető ellenség ellen. Az 1935-ös kép eszünkbe juttathatja az 1910-es mexikói forradalom idején kitört erőszakot, amelynek során több mint másfél millió ember vesztette életét, és több százezren kényszerültek száműzetésbe

Nem meglepő tehát, hogy a versengésen alapuló választások elterjedésével, amelyek először az egyház berkein belül, majd a városokban jelentek meg, és később egész államszervezetekre és birodalmakra is kiterjedtek, a képviseleti demokráciának gyakran kellett megküzdenie populista túlkapásokkal. Már az ókori részvételi demokrácia hívei is rengeteget aggódtak a demagógok megjelenése miatt, ám a képviseleti demokrácia súlyos autoimmun betegségeként

jelentkező populizmus – a kifejezés a 19. század közepéről származik –, ha lehet, még súlyosabb fenyegetésnek bizonyult. Az, hogy a demagógok minden további nélkül ígéretet tesznek rá, hogy még a csillagokat is lehozzák az égből, és mindeközben „a nép" nevében cselekszenek, ma már közhelynek számít. A demagógok magatartása felkeltette a megváltás reményét, miközben ezzel párhuzamosan rájátszott az elégedetlen választók félelmeire, keserűségére és általános *ressentiment*-jára, és ahogyan az amerikai regényíró James Fenimore Cooper mondta az 1830-as években, sikeresen elvetették „az ármány és a megtévesztés" magvait, „sunyi csalafintaságokat" hoztak magukkal, és, ami a legfontosabb, „sokkal inkább a szenvedélyekre és az előítéletekre alapoznak, mintsem a józan észre".*

Vessünk egy pillantást a populizmus egyik korai példájára. Az 1820-as évek Argentínájában a *caudillók* – katonai vezetők – tankönyvi esetével találkozhatunk Juan Manuel de Rosas (1793–1877) tábornok személyében, aki megmutatta, hogy miként alakulhat át a képviseleti demokrácia félelmetes, ugyanakkor felettébb modern és az ókoriak számára még ismeretlen „demokratikus zsarnoksággá".** Érdemes felidézni, hogy a képviseleti demokrácia korszakában Latin-Amerika már korántsem számított a világ vége mögötti, eldugott helynek. 1810–1830 között, miután Napóleon 1807-ben lerohanta az Ibériai-félszigetet, Latin-Amerika összes országa kísérletezni kezdett a képviseleti önrendelkezés különböző módszereivel. A kalandnak köszönhetően a kontinens jelentős részén (Brazília kivételével, amely Portugáliához továbbra is erős szálakkal kötődő, rabszolgatartó, alkotmányos monarchia maradt) a világ legszabadabb helyei jöttek létre – legalábbis papíron. Széles körben ünnepelték a köztársaság függetlenségét és a szövetségi kormányokat. Az időszakos választásokat és a sajtószabadságot írott alkotmányok szavatolták, és divatossá lettek a többpártrendszerek. Jó néhány argentin tartomány szánta el magát progresszív lépésekre: a korabeli világ leghaladóbb választótörvénye nem vonatkozott ugyan a nőkre és a fekete idénymunkásokra, de ezt leszámítva az összes felnőtt férfinak szavazati jogot biztosított, függetlenül azok származásától vagy osztályától. „Minden szabad ember – jelentette ki az 1821 augusztusában elfogadott Buenos Aires-i törvény –, aki ebben az országban született, vagy ennek az országnak a lakosa, és vagy betöltötte a huszadik életévét, vagy pedig már házasember, jogosult a szavazásra."

Rosas tábornok sikeresen meglovagolta ezt a trendet. Bátor és félelmetes vezetőnek mutatta magát, afféle egyszemélyes kormánynak, szerethető demagógnak, aki a népe megmentésére érkezett. Kijelentette, hogy nem csekélyebb feladat áll előtte, mint „a pokol parányi képmásának" megtisztítása – a megjegyzés a politikai anarchiára, a gazdasági bizonytalanságra és az alacsony társadalmi morálra utalt. Egy bársonyos őszi estén Palermóban, nem messze Buenos Airestől, néhány ombúfa lombja alatt szenvedélyes, protodemokratikus retorikával hevített beszédet tartott a hívei előtt. A férfi, aki egyébként előszeretettel viselt kalapot és poncsót, a csizmáján ezüstsarkantyút, azonkívül még ostort is tartott a kezében, jelezve, hogy bármelyik pillanatban készen áll rá, hogy lóhátra pattanjon, úgy fogalmazott, hogy az ideális kormányzati formáról való elképzeléseit elsősor-

* James Fenimore Cooper: *The American Democrat: Or, Hints on the Social and Civic Relations of the United States of America.* C. K. McHary, Cooperstown, 1838, 122–123.

** A „demokratikus császárság" fogalma egy felettébb érdekes, angol fordításban máig nem elérhető venezuelai diplomata műve – de volt vámellenőr, tudós, újságíró, kiadó és a nemzeti archívum igazgatója is –: Laureano Vallenilla Lanz: *Cesarismo democrático. Estudios sobre las bases sociológicas de la constitución efectiva de Venezuela.* Empresa El Cojo, Caracas, 1919.

ban azok „az autokrata diktátorok [alakították], akik népük első számú szolgálójaként léptek a politika színpadára".*

Rosas kísérletezni kezdett vele, hogy miként tudná a választásokat, a szavazásokat és a petíciókat is arra használni, hogy a segítségükkel kiszorítsa a politikai ellenfeleit a ringből. Kiüresítette a törvényhozást és a bíróságokat. A választások közvetlen népszavazássá váltak, amelyekre gyakran karneváli díszletek között került sor: dübörögve szólt a zene, mindenki fennhangon hirdethette, hogy kire akar esküt tenne, majd fellőtték a tűzijátékokat. Rosas minden alkalmat kihasznált rá, hogy a támogatói kedvében járjon: gesztusokat tett a helyi békebíróknak, katonatiszteknek, bürokratáknak, a jelentős lapok újságíróinak, a tanyatulajdonosoknak, a tehetős kereskedőknek és gyakorlatilag bárkinek, aki hajlandónak mutatkozott rá, hogy a nagy vezető hűbéresévé váljon. Kitűnő érzéke volt hozzá, hogy tüntetéseket szervezzen, ahol az emberek kifejezhették a támogatásukat. A híveket ilyenkor arra biztatták, hogy öltsék magukra a szövetségi erők színét, vagyis viseljenek vöröset. A nők vörös virágokat hoztak magukkal, amennyiben tehették, rózsákat, azonkívül vörös szalagot tűztek a hajukba. A férfiak stílusa nyíltan macsó volt: szigorú ábrázat, bozontos mellkas, vörös sipka, selyemkendő és különféle jelvények, amelyek halált ígértek ellenségeiknek.

A nép választottja egyúttal szívesen pózolt Isten választottjaként is. Rosas ugyanis az egyházat is igyekezett megnyerni magának, és a klérus közül szintúgy jó néhányan magukévá tették a vörös szalagok viselésének új ke-

* Vicente G. és Ernesto Quesada Rosasszal készített interjújából (1873), ehhez lásd Arturo Enrique Sampay: *Las ideas políticas de Juan Manuel de Rosas.* Icon Juárez, Buenos Aires, 1972, 215, 218–219; a palermói beszédhez lásd Enrique Lafuente levelét Félix Fríashoz, 1839. április 18. In Gregorio F. Rodríguez (szerk.): *Contribución histórica y documental.* Casa Jacobo Peuser, Buenos Aires, 1921–1922, II. kötet, 468–469.

letű szokását. Vasárnaponként őérte szónokoltak, az utcai körmenetek során pedig az ő portréját tartották a magasba, majd helyezték el a rózsavízzel behintett oltárok elé a helyi templomokban. Mindeközben kibővítették a katonaságot és a tüzérséget, és hamarosan már az éves költségvetés fele fegyverkezésre ment el. Ha ez nem lett volna elég, a fokozódó paranoia és megalománia miatt Rosas még egy új, *mazorca*nak keresztelt titkosrendőrséget is felállított. Ez a szervezet nem csupán az ő védelméről gondoskodott, hanem egyfajta halálosztagként működött, és célzottan iktatta ki „a nép ellenségeit" (feltételezések szerint mintegy kétezren veszítették így az életüket). Az argentin tartományok valódi népének szerencséjére Rosas hatalmát végül megdöntötte az egymással szövetségre lépő helyi ellenzék és a brazil hadsereg – a tábornok száműzetésbe kényszerült. Nagy-Britanniába távozott, ahol „az országával kereskedő brit vállalkozókkal" szemben mutatott korábbi nagylelkűsége elismeréseképpen menedékjogot kapott, sőt egyenesen díszsortűzzel köszöntötték. A populizmus kétségkívül számos üzletágnak jól jött – a demokrácia ügyének már kevésbé.

Demokratikus forradalom

A Rosas-féle populizmus megmutatta, hogy a képviseleti demokrácia könnyen rendkívül sebezhetővé válhat, és éppen a saját vívmányai jelenthetik rá a legnagyobb veszélyt: mindenekelőtt a demagógia és a hataloméhes vezetőkkel szemben táplált túlzott rajongás. Az a kérdés, hogy pontosan kit is kell érteni „a nép"-en, a 18. század végétől egészen az 1930-as évekig számos vitát generált, egyúttal számos zűrös helyzethez vezetett. Idővel a dolgozó osztályokat és a nőket is elismerték a nép részeként, és ők is részesülhettek

az általános választójogból. Volt rá példa – többek közt Szenegálban –, hogy ezt a jogot még néhány gyarmati nép is megkapta. Megtörtént a rabszolgaság formális eltörlése; az Egyesült Államokban véres polgárháborúval lezajlott a rabszolgatartó és részvételi demokrácia leváltása, és létrejöhetett a képviseleti demokrácia.

Ahogy láttuk, az „egy ember, egy szavazat" gyakorlatának kiterjesztéséről és általánossá tételéről szövögetett radikális álom valójában számos különböző hatalmi konfliktusból született meg, amelyek közül jó néhányat éppen „a nép" nevében vívtak – mégpedig igencsak elkeseredetten – a különféle uralkodó csoportokkal, például hercegekkel, püspökökkel és papokkal, földbirtokosokkal vagy éppen a birodalmi királyokkal szemben. „A nép" pontos meghatározásával kapcsolatos viták, illetve a kérdés, hogy egész pontosan ki és miként volna felhatalmazva a képviseletére, lényegében teljesítőképességük határáig feszítette a képviseleti demokráciákat. Lázadásokra és bojkottokra került sor, és számos esetben elharapódzott az állami erőszak. Vitatott maradt, hogy esetleg bizonyos csoportok, például a papság vagy a földbirtokosok, netán azok, akik egy meghatározott földrajzi helyen élnek, a többiekhez képest privilegizált képviseletre jogosultak-e, vagy sem. Nagy-Britanniában a liberális filozófus és politikus John Stuart Mill (1806–1873) előállt a „plurális szavazás" ötletével, amelynek értelmében minden szavazásra jogosult személy az oktatási szintjének megfelelő számú szavazatot adhatna le: egy „közönséges, tanulatlan munkás" egyszer szavazhatna, míg egy „egyetemen tanult, vagy valamelyik művelt társaság tagságába választott személy" nem kevesebb, mint hatszoros szavazóerővel bírna.*

* John Stuart Mill: Thoughts on Parliamentary Reform (1859). In J. M. Robson (szerk.): *The Collected Works of John Stuart Mill.* XIX. kötet. *Essays on Politics and Society.* University of Toronto Press, Toronto, 1977, 322–325.

Viták övezték azt a kérdést is, hogy vajon a kisebbségek mikor és miként szegülhetnek legitim módon szembe a többségi akarattal, hogy elejét vegyék „a többség zsarnokságának" (John Adams). Ennek lehetséges receptje az arányos képviselet, a vétójog vagy éppen a felsőházakban a képviselet különböző elvei alapján megszövegezett törvénymódosítások. Az 1930-as évekig, némi populista túlkapás, gyűlölködésbe süllyedt politizálgatás és megszorítások mellett Nebraska, Új-Skócia, a Prince Edward-sziget, Manitoba, Új-Brunswick és Queensland – ezek mind egyazon föderációhoz tartozó államok vagy tartományok voltak – megszavazták a felsőház eltörlését. A szövetségi államok jellemzően megőrizték a kétkamarás rendszereiket, ahol is a felsőházak tagságát egy másfajta, többnyire földrajzilag értelmezett képviselet alapján választották ki. Megjelent a „funkcionális képviselet" elve és hozzá kapcsolódóan néhány eredeti cselfogás az olyan csoportok részéről, mint az osztrák marxisták vagy az angol céhek szocialistái, akik eltökéltek voltak aziránt, hogy a dolgozók visszavegyék a saját mesterségük termékei feletti ellenőrzést, és egymással együttműködni képes gazdasági testületeket hozzanak létre, illetve olyan kormányzati tervek szülessenek, amelyek lehetővé tennék a munkások megfelelő képviseletét – mindez az első világháborút követően rövid ideig ugyan, de Németországban, Csehszlovákiában és más közép-európai országokban is nagy népszerűségnek örvendett.

A választásra jogosultak meghatározásának, illetve a képviselet pontos jelentésének kérdése egyúttal számos neologizmust is eredményezett, mint amilyen például az „arisztokratikus demokrácia" (ez jellemezte a Németalföldet a 16. század végén) vagy az Egyesült Államok kezdetén megszületett „köztársasági demokrácia". Később olyan fogalmak is társultak ehhez, mint a „szociáldemokrácia" (ezt az 1840-es években találta fel a berlini munkásosztály),

a „liberális demokrácia" és a „keresztény demokrácia", de a sor ezzel nem ért véget, mert hamarosan megjelent a „burzsoá demokrácia", a „munkások demokráciája" és a „szocialista demokrácia" fogalma is.

Az új meghatározások érzékletesen kifejezik, hogy milyen különböző csoportok és osztályok küzdöttek azért, hogy képviseletet harcoljanak ki a maguk számára. Ezeknek a csoportoknak az erőfeszítései aztán gyakran elvezettek az általános választójog helyi változatához. Milliók érezhették úgy, hogy a modern demokratikus gondolkodás sarkkövét alkotó szabad és tisztességes, időszakos választások bevezetéséért folytatott küzdelemben a történelem szerencsés oldalán állnak. Különösen a 18. század második felétől jellemző, hogy a képviseleti kormányzat kialakításáért, majd később annak demokratizálásáért folytatott küzdelmet komoly érdeklődés kísérte – az állampolgárokat egyre inkább érdekelte, hogy mi történik velük, és reménykedni kezdtek egy kedvezőbb jövő lehetőségében.

Miután „a nép" felhatalmazásának kérdése állandóan ott volt a levegőben, a képviseleti demokrácia korszakának utolsó két évszázada szabadjára engedte azt a jelenséghalmazt, amit a 19. századi francia író és politikus Alexis de Tocqueville (1805–1859) igen pontosan a politikai és társadalmi egyenlőségért folytatott „nagy demokratikus forradalomnak" nevezett.* Tocqueville megjegyezte, hogy a képviseleti demokrácia csakis az egyenlőség elvére alapozva teheti lehetővé mindenki számára a méltóságteljes életet, egyúttal megjósolta, hogy a tömegek szolgasorban tartása „arisztokrata gazdáik" által, illetve a nők férfiak általi elnyomása testesítik meg azokat az egyenlőtlenségeket, amelyeket a demokratikus forradalom az elsők között fog

* Alexis de Tocqueville: *Democracy in America.* Szerk. J. P. Mayer, Doubleday, Garden City, 1969, I. kötet, 12.

eltörölni. A jövőben, így Tocqueville, a fennálló viszonyok mentegetése és a velük kapcsolatban megfogalmazott ürügyek még vaskalaposabbnak fognak hangzani, és a nyilvánosság számára egyre kevésbé lesznek meggyőzőek és elfogadhatóak.

Tocqueville aggódott amiatt, hogy a modern demokratikus forradalmakat elfojthatja egy teljhatalmú állam, amelyben aztán a zsarnokság új formái alakulhatnak ki. Egyúttal azzal is tisztában volt, hogy a birodalmak létrejötte – egyébként ő maga is Algéria francia gyarmatosítása mellett emelte fel a szavát – megköveteli a képviseleti demokrácia zárójelezését, ennyiben viszont a gyarmati uralom sebezhetővé válik a gyarmatosítottak részéről kifejtett demokratikus ellenállással szemben. A francia gondolkodó szövegei érzékletesen mutatják be, hogy a képviseleti demokrácia lényegében állandó próbatételek sorozata, azt viszont még ő sem láthatta előre, hogy egy napon szervezetten igyekeznek majd visszaszorítani az általános választójogot – ahogy az Egyesült Államokban történt, ahol is az afroamerikaiaknak az elvileg az ő felszabadításuk nevében folytatott véres polgárháborút követően azzal kellett szembenézniük, hogy a rasszista erők továbbra is korlátozni igyekeznek bizonyos csoportok, elsősorban a feketék és a szegények választáshoz való jogát.* Tocqueville azonkívül a populizmus veszélyeit, és, ahogyan azt látni fogjuk, a képviseleti demokráciára leselkedő azon kihívások veszélyét is alábecsülte, amelyek az árupiaci termelés és kereskedelem sajátosságaiban rejlettek.

Ezzel együtt Tocqueville nagyon is rátapintott valamire, és helyesen állapította meg, hogy a képviseleti demokrácia igenis kifordította a sarkaiból a modern világot. A képviseleti demokrácia elemi csapást mért az osztályhierarchiára, a

* Alexander Keyssar: *The Right to Vote: The Contested History of Democracy in the United States.* Basic Books, New York, 2000.

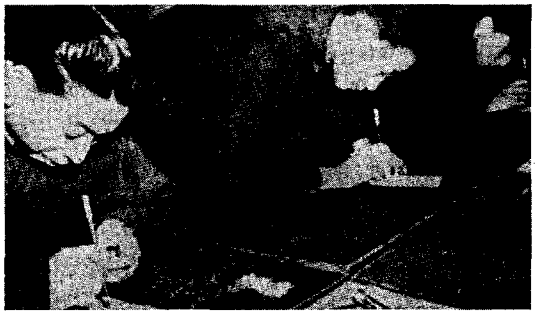

Férfiak ecsetvonásokkal *(mao bi)* adják le a szavazatukat Kínában az 1948. január 21–23. között tartott első választásokon. A Kommunista Párt bojkottálta az eseményt, ami részben emiatt alacsony részvétel mellett zajlott, ezzel együtt a különböző tartományok, továbbá Tibet és Mongólia polgárai összesen több mint százötvenmillió szavazatot adtak le. Ez volt a képviseleti demokrácia történetének legnagyobb szavazása, egyúttal a valaha volt legnagyobb országgyűlési választás

férfiak előjogaira, továbbá a politikai gyámkodás és a gyarmati szolgaság hagyományára. Az atlanti-óceáni régióból kiinduló modern demokratikus forradalom az egész világban komoly lökéshullámokat keltett. A legkorábbi csetepatéktól és lélegzetelállító húzásoktól kezdve – ilyen volt a németalföldi országok kézműveseinek felkelése, Angliában I. Károly, Franciaországban pedig XVI. Lajos nyilvános kivégzése vagy éppen Saint-Domingue (mai nevén Haiti) felkelése a francia gyarmati uralommal szemben – az antidemokratikus bigottság számos formáját megkérdőjelezte, amelyek mind „természetesnek" tekintették az emberek közti egyenlőtlenségeket. Választójoghoz jutottak a rabszolgák, a nők és a munkások. A képviselet, legalábbis papíron – és az őslakos népek kivételével –, idővel elég általánossá és demokratikussá vált ahhoz, hogy a lakosság túlnyomó többségét magában foglalja. A képviseleti demokrácia szelleme még a Fülöp-szigeteken is gyökeret tudott ereszteni, ahol

a középosztálybeli polgárság és az Emilio Aguinaldo által vezetett parasztfelkelők kihirdették a spanyol birodalmi uralomtól való függetlenségüket – a történethez hozzátartozik, hogy törekvéseiket hamarosan letörte az amerikai katonai beavatkozás és az ország annektálása. A választás intézménye még Kínában is megjelent, ahol 1948-ban nem kevesebb, mint százötvenmillió állampolgár adta le a szavazatát.

Háború és kapitalizmus

A 20. század első éveire a politikában mindenütt elterjedőben volt az alapelv, amely szerint a jó kormányzás biztosítéka az általános választójogban rejlik. Úgy tűnhetett tehát, hogy a végső győzelem karnyújtásnyira van. Sokszor Olaszországot hozzák fel a haladás példájaként: az 1861-es, a helyi arisztokrácia által dominált országgyűlési választáson az országot Olasz Királyság néven sikerült egyesíteni. A pápa azonban élesen szembehelyezkedett a változással, és a választójog egyébként is csak az adófizető, írni-olvasni tudó, huszonöt éven felüli férfiakra vonatkozott. Az 1913-as választás is megmaradt a férfiak kiváltságának, az ő csoportjuk azonban három új kategóriával bővült: immár a minimum huszonegy éves, írni-olvasni tudó személyek, az írni-olvasni nem tudó, de legalább harmincéves állampolgárok, továbbá az olasz hadseregben vagy haditengerészetnél szolgáltak is szavazhattak. Ez a trend számos kedvező eredményhez vezetett el. A történelem az általános választójog és a képviseleti kormányzás oldalára állt – vagy legalábbis jó néhány megfigyelő így gondolta. Csakhogy ennél nagyobbat nem is tévedhettek volna.

A képviseleti, illetve a választási demokrácia ugyanis hamarosan egy politikai ragadozóktól hemzsegő mocsárba

került. Kezdjük azzal, hogy nem sikerült megoldást találni és jóvátenni mindazokat a károkat, amelyeket a felfegyverkezett nemzetállamok közti versengés, illetve a birodalmi nagyravágyás okozott. Nagyjából Kr. e. 370-ben, tehát még a részvételi demokrácia korszakában, a peloponnészoszi Árkádiában polgárok jelentős tömege állt össze, hogy megalkossa az Árkádiai Ligát. A liga, amely igyekezett békét teremteni a Spárta fennhatósága alatt álló régióban, talán a leginkább a mai Európai Unióhoz hasonlítható, amennyiben egy demokratikus tárgyalásra és kompromisszumra építő, kétszintes konföderációként működött. A ligát a *mürioi*nak, illetve „tízezreknek" nevezett regionális tanács irányította, és állandó katonaságot állomásoztatott Megalopoliszra keresztelt új fővárosában. Ez volt a történelemben az első példa a határokon átívelő demokráciára.

A képviseleti demokrácia korszakában semmi ehhez foghatóra nem került sor. Érdekes módon az 1920-as években, főleg a szakszervezeti, szociáldemokrata és szüfrazsett körökben beszéltek először a „nemzetközi demokrácia" lehetőségéről. Ugyanakkor Európa szívében, miután véget ért egy pusztító világháború, a spanyolnátha milliószámra szedte áldozatait, és idővel az összes korábbi birodalom összeomlott, a határokon átívelő demokráciával kapcsolatos remények hamar szertefoszlottak. A képviseleti demokrácia egyszer csak a kénköves pokolban találta magát, ahol a szuverén területi államok két évtizeden keresztül (1918–1938) provokálták egymást, hogy végül egy újabb, még pusztítóbb, az egész földre kiterjedő háborúban rontsanak szomszédaikra. Akárcsak a részvételi demokrácia korszakában, az önrendelkező kormányzatok intézményei végül ezúttal sem tudtak kellő ellenállást tanúsítani a háború pusztításával szemben. A képviseleti demokrácia kisiklott a pályájáról – mégpedig az egész világon.

Az 1918 januárjában tartott híres beszédében, ahol is az

amerikai elnök Woodrow Wilson (1856–1924) tizennégy pontban vázolta az első világháború befejezésére, illetve a kollektív biztonság megteremtésére vonatkozó terveit, a világ vezetőit és állampolgárait „a szabad nemzetek társulását" megtestesítő elvek támogatására szólította fel. A képviseleti demokráciát Wilson nem hozta ugyan szóba, de nyilvánvalóan egy olyan jövő lebegett a szeme előtt, ahol minden állam és minden nép a törvénytisztelő kormányzat munkájára támaszkodva önmaga dönthet a sorsáról, egyúttal elkötelezett a szabad választások és a szabadkereskedelem iránt. A célkitűzés tehát az volt, hogy a háborút, illetve a háború folyamatos lebegtetését az önrendelkezésre képes államok békés együttműködése váltja fel. Ez az együttműködés „az államok általános szövetsége" révén valósulhat meg, amely „a nagy és kicsiny államokat egyaránt megillető politikai függetlenség és a területi integritás által lehetővé tett, kölcsönös garanciákat biztosító egyezmények" elvén jöhet létre. Mindez azonban illuzórikusnak bizonyult. Hamarosan ugyanis az egész bolygón mindössze tizenegy olyan „szabad nemzet" maradt, ahol még érdemi képviseleti demokráciáról beszélhetünk.*

A két globális tűzvihar pusztító hatást gyakorolt a képviseleti demokrácia eszméire és struktúráira. Az önrendelkező, nemzetüket védelmező „szuverén" államok doktrínája eleinte sokat ígért – a szuverenitás fogalmát gyakran a népszuverenitás vagy egyszerűen a nép megfelelőjeként használták. A szuverenitás gondolata célt és méltóságot kölcsönzött az állampolgároknak, és megadta nekik azt az érzést, hogy egy világos határokkal kijelölt területhez

* Egy évvel a második világháború kirobbanása után a fennmaradt képviseleti demokráciák között találjuk Ausztráliát, Kanadát, Chilét, Costa Ricát, Új-Zélandot, Svédországot, Svájcot, az Egyesült Királyságot, az Egyesült Államokat és Uruguayt. Finnországot szintén idesorolhatjuk, noha ott már szigorú, háborús körülmények között került sor az elnökválasztásra.

tartoznak, ahol „otthon" lehetnek, és ahol nem csupán a választójogban osztoznak a többiekkel, hanem még a konyhájuk, a dalaik, a tréfáik, a történelmi emlékezetük, sőt még a testbeszédük is közös. A gyakorlatban a túlságosan erőszakossá váló államok, amelyek populista vezetői a „nemzet" mindinkább fanatikus gondolatával kampányoltak, egyre megosztóbbá, kirekesztőbbé és harciasabbá kezdtek válni. Az Otto von Bismarck kancellárhoz hasonló vezetők által előszeretettel alkalmazott primitív nyelvezet – „Németek! Gondolkozzatok a véretekkel!" – nagymértékben elősegítette, hogy a nép késznek érezze magát egy újabb háborúra. A populista demagógok – mint például a változatos pszeudodemokratikus retorikával élő Benito Mussolini – aztán levonták a logikus következtetéseket, és nyíltan a háború gondolata felé fordultak. Mivel „a háború a nép természetes állapota – harsogta –, ezért aztán a néphez intézett beszédek nélkülözhetetlenek a háború iránti szenvedély felkorbácsolásához". És mivel is lehetne a leginkább felébreszteni a háború iránti vágyat? Roppant egyszerű: elég beleszúrni „a nemzeti lobogót" az össznépi sértettség „trágyadombjába", és meg kell mutatni az embereknek, hogy „csupán két haza [fatherland] van a világon – a kizsákmányoltaké és a kizsákmányolóké". A nép, fejezte be gondolatmenetét Mussolini, ekkor már önként és dalolva lesz hajlandó fegyvert fogni a hazájáért, bizonyságot szolgáltatva rá, hogy „ötvenezer puska" többet ér „ötmillió szavazatnál".*

A nemzetállamokban megjelenő, állig felfegyverzett „népről" hamarosan kiderült, hogy a legveszedelmesebb ajándék, amivel csak Európa meglephette magát és a világ

* Az idézetekhez lásd Duce (1922–1942), *TIME*, 1943. augusztus 2.; Emil Ludwig: *Talks with Mussolini*. Ford. Eden Paul–Cedar Paul. Allen & Unwin, London, 1932; Stephen J. Lee: *Aspects of European History, 1789–1980*. Taylor & Francis, London, 1988, 191; valamint Christopher Hibbert: *Benito Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce*. Penguin Books, Harmondsworth, 1965, 40.

többi részét. Elkerülhetetlenné vált, hogy a nacionalista szólamoktól feltüzelt, egymással civakodó államok véres háborúba sodródjanak. De ugyanilyen szörnyű következményekkel járhatott a polgárháború is, mint azt Írország példáján látjuk: 1920-ban az ország két állammá való szétválását követően számos tűzharcra és pogromra került sor, és a katolikus kisebbség a brit nacionalista protestáns többség fennhatósága alá tartozó Észak-Írországba kényszerült. Az ország kettéosztását kísérő összetűzésekben mintegy háromezren veszítették életüket.

A képviseleti demokráciát még egy további veszedelem is fenyegette, amellyel szemben szintén nem igazán látszott a gyógyír, és amit a következőképpen foglalhatunk össze: vajon miként lehet kibékíteni egymással az egyenlőségről szőtt demokratikus álmokat a kapitalizmus logikája alapján működő gazdaságok rombolásával és profitéhségével? Az ókori görög részvételi demokráciák még korlátozták az árutermelést és a kereskedelmet; ha a felnőtt állampolgárok a nyilvánosság előtt találkoztak egymással, akkor az *oikosz* (otthon) szférájában a nők és a rabszolgák által létrehozott, az élethez nélkülözhetetlen javak jogos haszonélvezőiként tekintettek magukra.

A politika rálicitált a gazdaságra. A részvételi demokráciák szereplői még úgy vélték, hogy a „gazdaság" nem létezik önálló szféraként, és általában véve az árukereskedelem nem olyasmi, aminek a törvényszerűségeire tekintettel kéne lenni ahhoz, hogy folyamatos növekedést érjünk el. A modern képviseleti demokrácia történetének is voltak olyan szószólói, akik szembehelyezkedtek a gazdaság fetisizálásával. Az esélyegyenlőség nevében eltörölték azokat a szabályozásokat, amelyek vagyonhoz kötötték a képviselők megválasztását. A képviseleti demokrácia nagyban hozzájárult, hogy megszabadítsa a gyermekeket az éhezés borzalmaitól, egyúttal segítséget nyújtson nekik az otthoni

1929. október 27-én a Piazza Venezián katonák és fasiszta paramilitáris egységek Mussolini tiszteletére a magasba lendítik fekete fez sapkáikat

gyámkodással és bántalmazással szemben. A demokráciának köszönhetően szakszervezetek és békés sztrájkőrségek jöttek létre, továbbá olyan politikai pártok alakultak, amelyek elkötelezetten küzdöttek a bérrabszolgaság és a felelőtlen herdálás ellen. Megalakultak azok a bizottságok, amelyek a gyárak biztonságát és a dolgozók egészségét voltak hivatottak ellenőrizni. A helyi önkormányzatokat kötelezték rá, hogy biztosítsák a lakosság számára a megfelelő csatornázást, szemétszállítást és tiszta vizet.

Példaértékűek a José Batlle y Ordóñez (1856–1929) által bevezetett uruguayi jóléti reformok. Ezek az intézkedések Latin-Amerikában első ízben mutatták meg, hogy a képviseleti kormányzat intézményei nagyon is alkalmasak az egyenlőbb társadalom megteremtésére, sőt arra is, hogy egy

olyan típusú képviseleti demokrácia jöhessen létre, amely demokratikusabb társadalmi alapokon nyugszik. Batlle foggal-körömmel küzdött a munkaadókkal a nyolcórás munkanap, a munkanélkülieket megillető segély, az éjszakai műszak korlátozásai, a nyugdíj és az elengedhetetlen biztonsági protokollok bevezetéséért. A célja nem kevesebb volt, mint hogy megfordítsa azt a trendet, amely lényegében magát a hétköznapi életet tette árucikké, és szembeszállt a piaci erőkkel, hogy egy igazságosabb társadalom jöhessen létre. Batlle irányítása alatt vált általánossá az ingyenes középiskolai oktatás, és ő tette lehetővé, hogy nők is járhassanak egyetemre. Többször is elmondta, hogy az oktatás joga „társadalmi osztálytól függetlenül mindenkinek kijár"; egy alkalommal azzal döbbentette meg hallgatóságát, hogy kijelentette: a tehetséges szegényeknek meg kell adni a lehetőséget, hogy tudósok váljanak belőlük, a tehetségtelen gazdagok pedig nyugodtan mehetnek a földekre krumplit szedni.*

Ezek jelentős fejlemények voltak, de nem akadályozhatták meg, hogy a mind közönségesen kapitalizmusnak nevezett, agresszív, profitorientált árutermelési és -kereskedelmi rendszer szerte a világon súlyos károkat tegyen a kibontakozó képviseleti demokráciákban. Az amerikai közgazdász Thorstein Veblen (1857–1929) hívta fel rá a figyelmet, hogy a képviseleti demokrácia milyen könnyen „azzá a köpennyé válhat, amivel leplezhető annak a kormánynak a meztelensége, amely lényegében mást sem csinál, mint hogy helyzetbe hozza a kiválasztott osztályokat".** A kapitalizmus kritikusai sokszor hangsúlyozzák, hogy a „szabad munkára" vonatkozó ígéretek ellentmondásban állnak mindazzal az erőszakkal, amit ez a rendszer az emberekre bocsát,

* José Batlle y Ordóñez: Instrucción Para Todos. *El Día*, 1914. december 4.
** Thorstein Veblen: *The Vested Interests and the Common Man*. B. W. Huebsch, New York, 1946 (első megjelenés: 1919), 125.

érkezzen az martalócok, kalózok, rabszolga-kereskedők vagy éppen a minél nagyobb vagyon előteremtésében érdekelt gyárosok, iparmágnások és gyarmati birtokosok képében. Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a kapitalizmus szelleme súlyosan aláássa a minden ember méltóságteljes egyenlőségét hirdető demokrácia eszméjét. A kapitalizmus elfogadottá tette a kapzsiságot és a narcizmustól, közönségességtől, ostobaságtól és demagógiától fűtött hatalom iránti sóvárgást.*

A brit közgazdász és politikatudós Harold Laski egy nem sokkal Hitler kancellári kinevezése után megjelent és széles körben olvasott pamfletjében kiemelte a kapitalizmus és a parlamentáris demokrácia egymással való összebékítésének gyakorlati lehetetlenségét. „A képviseleti demokrácia minden jel szerint zsákutcába jutott" – írta. A jelen problémáinak végső gyökere nem másban keresendő, hangzott Laski érvelése, „mint azon körülményben, hogy az egyenlőség elve képtelen kifejezést találni azon intézmények keretrendszerében, amelyek megtagadják tőle gyakorlatba való átültetését". Mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az elsődleges akadályt az a gazdasági rendszer jelenti, amelynek alapját még mindig a tehetős és nagy befolyással bíró személyek és csoportok alkotják, vagyis azok a családok és vállalatok, akiknek és amelyeknek a kezében olyan erőforrások összpontosulnak, mint az olaj, a szén, az acél, illetve a pénzügyi szférában is meghatározó szerepet töltenek be. Mivel „az uralkodó osztály nem fogja engedni, hogy a saját kárára akár jottányit is átalakuljanak a kapitalista társadalmak meghatározó jellegzetességei", ezért aztán Laski következtetése szerint az

* Max Scheler: *Trois essais sur l'esprit du capitalisme. Sauvés par le travail?* Éditions Nouvelles Cécile Defaut, Nantes, 2016.

elsődleges politikai célkitűzésnek a rendszer „átfogó intézményes kiigazításában" kell állnia. Ennek során el kell kerülni az erőszakot, minthogy annak alkalmazása közvetlen veszélyt jelent a demokrácia elveire és gyakorlataira. Az elsődleges prioritásnak a rendszer átfogó átalakítását kell tekinteni, amit elsősorban a szakszervezetek tevékenységén és az országgyűlési választásokon keresztül lehet kiharcolni. Egyensúlyba kell hozni egymással az államot és a gazdaságot, illetve „meg kell adni a tömegeknek annak a lehetőségét, hogy elfoglalják a politikai masinériát, amelynek birtokában módjukban áll kezelni a gazdasági rendszer által teremtett egyenlőtlenség problémáját".*

Az 1920–1930-as években állampolgárok és képviselőik milliói fogalmaztak meg hasonló aggodalmakat. Felismerték, hogy az „egy ember, egy szavazat" elvére támaszkodó, önrendelkezésen alapuló kormányzatot egyáltalán nem lehet könnyen összeegyeztetni egy olyan gazdasági berendezkedéssel, amelyben a vagyon és a hatalom a kiváltságos kevesek kezében összpontosul. Ezeknek az aggodalmaknak addigra már megvolt a maga története. Kétségkívül voltak pillanatok, amikor a képviseleti demokrácia etikája és intézményei, illetve a kapitalizmus elválaszthatatlannak tűntek egymástól. A híres formula, miszerint „burzsoázia nélkül nincs demokrácia", érzékletesen jelenítette meg, hogy a kapitalizmus világ körüli diadalmenete nagyban hozzájárult az egyenlőtlenség és a függőség régebbi, feudális, monarchikus, patriarchális formáinak lebontásához.** Az árutermelés és -kereskedelem kibontakozása ugyanakkor termékeny feszültségekhez is vezetett az államhatalom, illetve a birtokkal rendelkező vagy hitelező,

* Harold J. Laski: *Democracy at the Cross-Roads,* National Council of Labour, London, 1934.

** Barrington Moore, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy.* Beacon Press, Boston, 1966, 418.

a szabadságjogaikra egyre érzékenyebbé váló polgárok között. A 16. századi Németalföldön született „nincs adózás képviselet nélkül" elv is ezekből a feszültségekből született meg. Az államok és a piacok közötti súrlódások egyúttal a civil társadalom létrejöttéhez és felvirágzásához is nagyban hozzájárultak. A modern kapitalizmus fáradhatatlan dinamizmusa, technikai újításai és fokozott termelékenysége korábban elképzelhetetlen anyagi gyarapodást eredményezett, és lehetővé tette a középosztály felemelkedését. A kapitalizmus egy előre nem látott következménye volt azoknak a feltételeknek a létrejötte, amelyek lehetővé tették a civil társadalom mozgósítását – megjelentek az általános választójog kiterjesztése és a jóléti állam iránt elkötelezett szakszervezetek, pártok és kormányok támogatását élvező, elsősorban munkásokból álló tömegmozgalmak.

Bizonyos nézőpontból tehát úgy tűnhetett, hogy a kapitalizmus és a képviseleti demokrácia remekül megférnek egymás mellett, csakhogy a látszattal szemben a keserű igazság nem más, mint hogy ez a szövetség már a kezdetektől fogva problematikus volt. A képviseleti demokráciára egyre nagyobb fenyegetést jelentett a kapitalizmus telhetetlensége, az egyenlőtlenségek fokozódása és az osztálykülönbségek elmélyítése, a gátlástalanul kisemmizett természet, továbbá a spekulatív buborékok, amelyek elkerülhetetlen kipukkadása egymás után okozta a különböző súlyosságú válságokat. A képviseleti demokrácia korszakában ezek a válságok aztán óhatatlanul szélsőséges magatartásformák megjelenéséhez, egyúttal a hétköznapi emberek fokozódó félelmeihez és nyomorúságához vezettek. Ez a folyamat destabilizálta a demokratikus intézményeket, amelyek aztán kártyavárként omlottak össze – ahogyan az 1920–1930-as években ez igencsak látványos és drámai módon, globális léptékben is megtörtént.

A képviseleti demokrácia alkonya

A csődbe ment bankok, a tőkekiáramlás és a tömeges munkanélküliség közepette a képviseleti demokráciát számos országban súlyos megrázkódtatások érték. Ilyen körülmények között egyre többen követeltek intézményes reformokat, a parlamentáris kormányzat elleni forradalomra szólítottak fel, és elharapódzott az állami erőszak. Mindeközben azok a csoportok, amelyek mindig is fenyegetve érezték magukat a képviseleti demokráciától, erőre kaptak, és ellentámadásba lendültek. „Minél előrehaladottabb valahol a demokrácia – írta egy híres történész –, annál valószínűbb, hogy a burzsoázia egyre nagyobb része kerül azoknak az oldalára, akik szembehelyezkednek a további demokratizációval."* A burzsoázia képviseleti demokráciával szemben érzett elégedetlenségének időzítése fatálisnak bizonyult: éppen egy olyan pillanatban jelent meg a legerőteljesebben, amikor a képviselők megválasztásának jogát valóban *egyetemesnek* lehetett volna tekinteni. Valakinek tehát veszítenie kellett.

A képviseleti demokrácia az atlanti-óceáni térségben ért a csúcsra, ideértve Európát is, ahol 1919–1921 között az általános választójogra vonatkozó legtöbb korlátozást felfüggesztették, és hamarosan már minden felnőtt férfi, majd – többnyire jóval később – minden felnőtt nő is jogosult volt a szavazásokon való részvételre. Ám ahogy a nők, a gyarmati alattvalók és az alacsonyabb osztályok integrációjának követelése egyre erősödött, aközben a mindenkori kormányzatokat is egyre inkább szétfeszítették azok a többpártrendszerek, amelyekben kódolva volt, hogy oly-

* Jürgen Kocka: *Capitalism Is Not Democratic and Democracy Not Capitalistic.* Firenze University Press, Firenze, 2015, 24.

kor hatalmas politikai kilengésekre is alkalmat adhatnak. Az országgyűlési választások, a pártok közötti versengés és a hatalommegosztás gyakorlatai egyre kevésbé tűntek tisztességesnek, és egyre kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy megfeleljenek a többmilliós politikai közösségek igényeinek – nem csupán az új szavazók tömegeinek, de a földbirtokosnak és azok katonai szövetségeseinek sem. A kormányok, amelyek törvényes legitimitása számos esetben eleve egy hajszálon múlt, ijesztő ütemben váltották egymást; 1918 után alig találunk olyan európai országot, ahol bármelyik kormány akár csak tizenkét hónapig hatalmon tudott volna maradni. Voltak parlamentek, amelyek valósággal idegösszeomlást kaptak, és amelyeket ízekre szedett az egymással pörölő és egyre nagyobb számban színre lépő pártok civakodása, illetve a végrehajtó hatalmi ágazat folyamatos megbénulása; nem volt ritka, hogy a képviselők az ülésteremben gyűlölködve fordultak egymás felé, vagy éppen székeket hajigáltak, mintha csak cirkuszi előadásban érezték volna magukat. Mivel a civil társadalom az osztály-, az etnikai és a nemzetiségi különbségek mentén eleve megosztott volt, az egyre intenzívebben jelentkező társadalmi feszültségek és politikai konfliktusok súlyos következményekkel jártak. A parlamentáris kormányzatok egyszerűen szétrobbantak, a képviseleti demokrácia állig felfegyverkezett ellenségei pedig már készen álltak rá, hogy elfoglalják a helyüket.

Ebben az időszakban a demokrácia elsődleges ellenségei az úgynevezett *lila zsarnokság* szószólói voltak: azok az államok, amelyeknek az élén még mindig egyetlen uralkodó állt, és amelyek mindenáron vissza akarták vonni az általános választójogot, és el akarták törölni a föld színéről a parlamentáris demokráciát. A Sándor király által végrehajtott 1929-es puccsot követően ennek szellemében írták újra Jugoszlávia alkotmányát (Sándor egyébként annak köszönhetően juthatott trónra, hogy korábban az idősebb

bátyja alkalmatlannak bizonyult erre a tisztségre, miután dührohamában agyonverte az inasát). Az új alkotmány a királyra ruházta a végrehajtói hatalmat, aki a felsőház tagjainak felét közvetlenül nevezte ki, egyúttal garantálta, hogy mindaddig, amíg a király is rábólint, a törvénytervezetek elfogadásához elegendő pusztán az egyik kamara jóváhagyása. Az új választási rendszer gyakorlatilag megszüntette az általános választójogot, a vidéki térségekben visszatért a nyílt szavazás, a közhivatalnokokat pedig vesztegetéssel vagy kényszerítéssel vették rá, hogy az uralkodó pártra adják le a voksukat.

Ismét színre léptek az erőskezű vezetők, és megjelent a rendeleti kormányzás. A vészharangot kongatva szónokoltak a „fegyveres diktatúra" szükségességéről – és mindezt „a népre" hivatkozva. „Meg vagyok győződve róla – mondta a portugál diktátor António Salazar (1889–1970) 1934-ben –, hogy húsz éven belül, hacsak nem kerül sor a politikában valamiféle visszafejlődésre, Európában egyetlen törvényhozói testület sem fog maradni."* Salazar mindezt komolyan is gondolta, akárcsak Józef Piłsudski marsall (1867–1935), a lengyel hadsereg egykori főtábornoka, aki a gyenge lábakon álló kormány, a hiperinfláció és a lengyel elnök Gabriel Narutowicz (1865–1922) elleni merényletet követő politikai vákuumba érkezett. Miután 1926-ban sikeres államcsínyt hajtott végre, Piłsudski az 1930-as választásokat elcsalva 46,8%-ot szerzett; mindeközben letartóztatta és perbe fogta a főbb ellenzéki vezetőket, majd 1935-ben elfogadtatott egy új alkotmányt, amely lényegében jogi erőre emelte a diktatúrát.

Ebben a trendben Európában figyelemre méltó kivételt alkotott Csehszlovákia. A világ ekkor hetedik legnagyobb

* Idézi F. C. Egerton: *Salazar, Rebuilder of Portugal.* Hodder & Stoughton, London, 1943, 224–227.

gazdaságaként, egyúttal Közép-Európa messze legtartósabb képviseleti demokráciájaként ezt az országot kívülről érte halálos csapás, mégpedig egy olyan erő részéről, amellyel a demokráciáknak történetük során mindeddig nem kellett szembenézniük: ezt az erőt hívják *totalitarianizmus*nak.

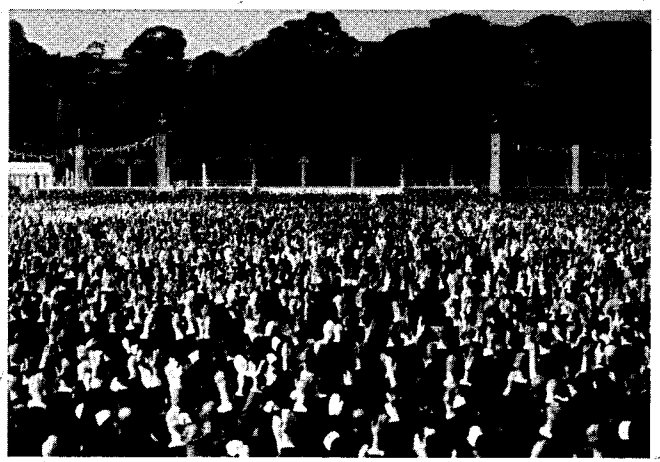

A tokiói Birodalmi Palota előtt 1940 novemberében tömegrendezvényt tartottak a japán császárság 260. évfordulójának tiszteletére. Az összes rádióállomás által közvetített eseményen a himnusz, továbbá Konoe Fumimaro és Hirohito császár beszédének elhangzása után a mintegy ötvenezer résztvevő háromszori felkiáltással éltette az ünnepeltet: „Éljen soká őfelsége, a Császár!"

A totalitarianizmus először Oroszországban és Olaszországban jelentkezett, de hamarosan a Weimari Köztársaságban is megvetette a lábát, amelynek állandósult válsága kikövezte az utat Hitler felemelkedése előtt; Japánban egyfajta „felülről érkező fasizmusról" vagy „hideg fasizmusról" beszélhetünk; a fogalom az újságíró Njózekan Haszegavától (1875–1969) származik. Ezt az új berendezkedést az tette igazán félelmetessé, hogy a demokrácia felsőbbrendű formájának állította be magát, miközben a totalitarianizmus hívei mélyen megvetették a választás intézményét. Hitler a parlamentáris demokráciát a természet által elrendelt uralkodó elitre leselkedő legnagyobb veszedelemnek tekintette. A szemüvegéről felismerhető Tódzsó Hideki (1884–1948), aki a világháború idején Japán fasiszta kormányát vezette, betiltotta a pártokat, és 1942 áprilisának végén elrendelt egy választást, ahol a nép kifejezhette támogatását a „Nagy Kelet-Ázsiai Háború" iránt. A totalitarianizmus hívei felesküdtek rá, hogy az új államban a vezető lényegében a szuverén népet testesíti meg. Az 1918-as bolsevik *A dolgozó és a kizsákmányolt nép jogainak nyilatkozata,* továbbá a nácik cikornyás beszéde a *Volksgemeinschaft*ról, vagyis a „népközösségről", egyaránt azt a meggyőződést fejezték ki, miszerint a totalitarianizmus nem más, mint a mozgósított nép uralma a nép vezetői által a nép érdekében – mindez pedig könyörtelen politikai hatalomkoncentráció, szervezett propaganda, terror, koncentrációs táborok és az erőszak kultusza által valósult meg.

Mintha csak ördögök esküdtek volna össze, a totális háború és a gazdasági válság, továbbá a lila zsarnokság, a katonai diktatúra és a totalitarianizmus felemelkedése együttesen világossá tette, hogy a képviseleti demokrácia korántsem jelenti az emberiség történelmének szükségszerű végállomását. Sorsának aligha tett jót a sarkköveit alkotó alapelvek elleni támadássorozat néhány meghatározó értelmiségi és újságíró részéről. Olaszország vezető liberális gondolkodója, Benedetto Croce (1866–1952) úgy fogalmazott, hogy az általános választójog elvén működő választások lényegében garantálják a szabadságjogok eltiprását, mivel óhatatlanul a demagógoknak és más kalandoroknak kedveznek. *Phantom Public* (1925) című munkájában Amerika egyik legkiválóbb politikai publicistája, Walter Lippmann (1889–1974) kisebbfajta szenzációt keltett az elkép-

zelésével, miszerint a képviseleti demokráciát „a szuverén és mindenható állampolgár" képtelen mítoszára alapozták. Lippmann szerint a legtöbb választópolgár csupán „szórványosan érdeklődik a tények iránt", és a többségük inkább tekintendő zavaros gondolkodású és borgőzös nyomorultnak, aki olyan „megkergülten viselkedik, mint a kiskutya, amelyik egyszerre három csontot is meg akar rágcsálni".

Hasonló aggodalmak kísérték a közvélemény-kutatás és a PR új keletű üzletágait is; az új diszciplína egyik alapítójának Sigmund Freud unokaöccse, Edward Louis Bernays (1891–1995) számít. Bernays magára „a társadalmi viszonyok tanácsadójaként" tekintett, aki az „egyetértés elősegítését" szem előtt tartva igyekezett továbbfejleszteni a közvélemény kiértékelésének és alakításának technikáit. Abból indult ki, hogy a választók befolyásolható teremtmények, akiket olyan libidinális energiák mozgatnak, amelyeket vagy ki kell elégíteniük, vagy pedig, ha ebben nem reménykedhetnek, korlátozniuk és szabályozniuk kell. A szakértők és vezetők által ügyesen összerakott nyilvános villámhadjáratok nagyban képesek befolyásolni a választópolgárok meggyőződéseit. Bernaysnak a Nyilvános Információk Bizottsága [Committee on Public Information], egy washingtoni propagandaosztály számára végzett munkája során arról kellett meggyőznie az amerikai népet, hogy az első világháború „meg fogja szabadítani a világot a demokráciától". A következőképpen fejtette ki abbéli meggyőződését, hogy a képviseleti demokráciának nincs jövője:

> A tömegek szokásainak és véleményének tudatos és célszerű manipulációja a demokratikus társadalom fontos összetevőjét alkotja. Azok, akik a társadalom eme titokzatos mechanizmusát manipulálják, egyfajta láthatatlan kormányként működnek, egyúttal ők alkotják nemzetünk igazi uralkodó hatalmát [...] Olyan emberek irányítják az életünket, olyanok formálják a gondolkodásunkat, az ízlésünket, és olyanoktól kapjuk az eszméinket, akikről még csak nem is hallottunk [...] Ők tartják kezükben azokat a szálakat, amelyek mozgásban tartják a nyilvánosságot.*

Ezek a metaforák nem sok jót ígértek azoknak, akik esetleg még el szerették volna hinni, hogy a szavazók szabad és tisztességes választásokon, racionális megfontolások alapján és lelkiismeretesen dönthetnek a képviselőik felől. A közvéleményt uraló láthatatlan bábjátékosok víziója közvetlen támadást jelentett a „demokratikus, de képviseleti kormányzás" elvével szemben. Ez a megfogalmazás ugyanakkor arra is emlékeztet bennünket, hogy a képviseleti demokráciának valójában sosem volt igazi aranykora, mégpedig azért nem, mert – alig néhány kivételtől eltekintve – a 20. század első három évtizedében szerte a világon halva született állapotban jelent meg. Ellenségei nagy sikerrel indultak hadba ellene, és emeltek szót állítólagos képtelenségei, végzetes hibái és feltételezett káros hatásai ellen. A tetteikkel akarták bizonyítani, hogy a választási demokrácia – Winston Churchill elhíresült megfogalmazása szerint a lehető legrosszabb kormányzati forma, de még mindig jobb az összes többi eddig kipróbáltnál – nem más, mint szemfényvesztés. A demokrácia ellenségei győzelmet arattak. A rádió, az újság és a filmes propaganda, illetve a tankok és a vadászgépek, mérges gázok, szögesdrótok és koncentrációs táborok segítségével bebizonyították, hogy a történelmet meg lehet szabadítani a képviseleti demokráciától, amely tehetetlenül nézte végig, ahogy túszul ejtik, és még a lelket is kiölik belőle.

* Walter Lippmann: *The Phantom Public.* Routledge, New Brunswick–London, 1993 (első megjelenés: 1925), 15, 28; Edward Bernays: *Propaganda.* H. Liveright, New York, 1928, 9–10.

Harmadik rész

ELLENŐRZŐ DEMOKRÁCIA

A korábbi oldalakon a demokrácia történetének bemutatása során elsősorban a demokrácia renegád szellemiségére helyeztük a hangsúlyt. A demokrácia mindig is megkérdőjelezte az ellenségei által fabrikált, uralkodó narratívákat, felhívta a figyelmet az elmúlt korok demokratáinak mentális vakfoltjaira, taktikai hibáira és előítéleteire, és a lehető legnagyobb őszinteséggel igyekezett szembenézni saját múltjának bizonytalanságaival és ismeretlen tényezőivel. A demokrácia számos elhallgattatott őse kapott így utólag hangot. Ebben a könyvben abból indultunk ki, hogy a demokráciának csak akkor lehet jövője, ha alaposabban képes megérteni a múltját, és ennyiben szükségesnek mutatkozik, hogy magát a demokrácia történetét is demokratikusabbá tegyük.

Ezzel együtt tekintélyes feladatnak tűnik a demokrácia változóban lévő, kortárs jellegzetességeinek vizsgálata. A történelemnek mindig az a szeglete adja magát a legnehezebben, amely éppen az orrunk előtt megy végbe. Az előttünk lévő jelenségek értelmezését és kiértékelését tovább nehezíti, hogy a történészek és politikai gondolkodók között is éles viták folynak arra vonatkozóan, hogy pontosan miként is kellene gondolkodni az állítólagos változásokról. Sokan úgy vélekednek, hogy a jelen a „liberális demokrácia" dicsőséges diadalmeneteként írható le a leginkább. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a részvételi demokrácia – a személyes tanácskozások, megbeszélések és

döntéshozatalok – régi szelleme visszatérésének lehetünk tanúi, amely most bosszút áll a képviseleti demokrácián annak hamis ígéretei miatt. Megint mások azt mondják, hogy az államhatalom, a populizmus és a kapitalizmus szégyenletes módon a kukába hajította a demokrácia tetszetős céljait, amely így – éppen abban a pillanatban, amikor egyébként is globális léptékű katasztrófa fenyegeti az emberi fajt – egyre inkább eljelentéktelenedik, és mára gyakorlatilag a végelgyengülés fázisába lépett.* Ezekre az értelmezésekre érdemes ugyan figyelemmel lennünk, ám egyiket sem tekinthetjük kielégítőnek. Egyvalamit legalábbis biztonsággal ki lehet jelenteni, ha visszatekintünk mindarra, ami 1945 óta lezajlott a világban: a demokrácia eszméi és intézményei az ár ellenében, olykor szörnyűséges körülmények között, a gazdasági válságokkal, diktatúrákkal, a totalitarianizmussal és a totális háborúval szemben is fenn tudott maradni, sőt valósággal újjászületett. „Vad" minőségei felvirágoztak, és megjelent a *people power*, vagyis az eltökélt állampolgárok ellenállása a hatókörét állandóan túllépő, korrupt, gyámkodó és erőszakos kormányokkal szemben, amelyek rendre visszaéltek a hatalmukkal, miközben eredeti funkcióikról elfeledkezve csak egyre több bajt hoztak a világra.

Ez az átalakulás és újjászületés újfent bizonyította, hogy a demokratikus intézmények és ideálok egyáltalán nincsenek kőbe vésve, és a demokráciák olyan innovatív módszerekkel is hozzájárulhatnak a demokratikus folyamatok elősegítéséhez, amelyek a régebbi korok számára még

* A különböző értelmezések példáihoz lásd Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man.* Free Press, New York, 1992 [magyarul lásd *A történelem vége és az utolsó ember.* Európa, Budapest, 1994); Wolfgang Streeck: *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System.* Bloomsbury, London, 2017; David Stasavage, *The Decline and Rise of Democracy: A Global History from Antiquity to Today.* Princeton University Press, Princeton, 2020; továbbá Nadia Urbinati–Arturo Zampaglione: *The Antiegalitarian Mutation: The Failure of Institutional Politics in Liberal Democracies.* Columbia University Press, New York, 2013.

ismeretlenek voltak. 1945 után a világ egy új alakváltozat születésének válhatott tanújává, amelyet itt ellenőrző vagy figyelmeztető demokráciának fogunk hívni. Nem túlzás azt mondani, hogy ez az átalakulás rendkívülinek tekinthető, és többé-kevésbé az egész világra kiterjedt. A történelem során először fordult elő, hogy a demokrácia élő nyelve az emberek többsége számára ismerőssé és magától értetődővé vált – még akkor is, ha ezt a nyelvet olykor amerikai akcentussal is beszélték. A folyamat eredménye mindenesetre az volt, hogy az ellenőrző demokrácia a világ mind a négy sarkában mérlegre tétetett.

Ebben az összefüggésben érdemes külön kitérni a demokrácia dél-afrikai megjelenésére. 1990 februárjának derekán szerte a világon milliók követték a tévéképernyők előtt ülve, ahogy Nelson Mandela (1918–2013) huszonhét éves raboskodást követően elhagyja a börtönt. Fokvárosban a becslések szerint a tűző napon mintegy kétszázötvenezren gyűltek össze ez alkalomból, akik mind reszketve várták, hogy csak egy másodpercre megpillanthassák hőn tisztelt vezetőjüket. Az emberek énekeltek, táncoltak, zászlókat lobogtattak; egy ponton, amikor a fegyelmezett viselkedésre felszólító hangszórók hangját elnyomta a tömeg, a tüntetők egymás után igyekeztek közel férkőzni Mandela kocsijához. Akkora volt a tömeg, hogy a rendőrségnek több mint két órájába telt, amíg el tudták kísérni Mandelát a városházáig. Amikor végül odaért, Mandela pár percig csak nyugodtan állt, kedvesen bólogatva a jelenlévők előtt, majd felemelt kézzel csendre intette az összegyűlteket. Ezután került sor a mintegy húszperces – olykor a tömeg lelkes felbuzdulásától tarkított – beszédére, ahol bejelentette az apartheid végének kezdetét; a beszéd után felül az 1945 utáni politikai szónoklatok legkiválóbbjai közé tartozik. „Harcoltam a fehérek uralma és harcoltam a feketék uralma ellen" – mondta erős, tisztán csengő hangon.

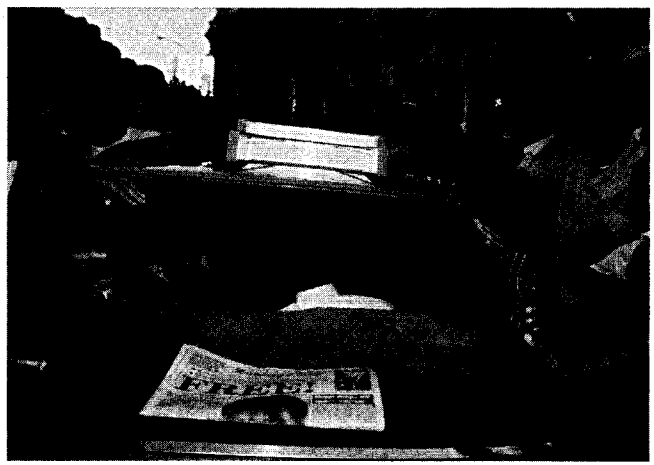

Miután elhagyta a Victor Verster börtönt, Nelson Mandela a feleségével, Winnie-val megérkezik a fokvárosi városházára, ahol lelkes támogatói már alig várják, hogy meghallgassák frissen szabadult hősük első szavait

„Mindig is egy demokratikus és szabad társadalom képe lebegett előttem, ahol minden ember békében élhet egymással, és egyenlő esélyekkel vághat neki az életnek. Ennek az eszmének szenteltem az életem, és remélem, hogy egy napon sikerül majd elérnünk. De ha a szükség úgy hozza, meghalni is kész vagyok ezért az eszméért."*

Mindeközben szinte mindenütt úgy tűnhetett, hogy a hatalmasok elveszítették a lábuk alól a talajt, és a drámai pillanatokban, amelyek ráadásul egyre inkább grandiózus médiaeseményeknek tűntek, meghátrálásra kényszerültek. 1946 márciusában a francia író, Albert Camus (1913–1960) úgy fogalmazott New York-i hallgatósága előtt, hogy a világot „a hatalom akarása irányítja", azonkívül szétszakítja az urak és a szolgák közti megosztottság és az „irtózatos

* Kader Asmal et al. (szerk.): *Nelson Mandela in His Own Words: From Freedom to the Future.* Little, Brown, London, 2003, 62; a beszéd az interneten is elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=-Qj4e_q7_z4 [Letöltve: 2022. 01. 13.]

képmutatás", amelynek eredményeképpen többé már nem számít botránynak az emberi szenvedés. Változásra volt tehát szükség. A politika feladata ettől kezdve nem állhat másban, mint „az igazságtalanság, a szolgaság és a terror elleni harcban", és egy olyan világ megteremtésében, amelyben az emberek végre megértik, hogy „senkinek sem áll jogában ráerőltetni, másokra a saját igazságát". Az indiai miniszterelnök Dzsaváharlál Nehru *Találkozó a végzettel* című beszédének retorikai erejét – a beszéd a demokratikus Indiai Köztársaság születésének előestéjén hangzott el – utóbb az amerikai elnök John F. Kennedy elhíresült, 1963 júniusában a rádiónak köszönhetően világszerte milliók által hallgatott „Ich bin ein Berliner" szavai is visszahangozták. A helyiek viszonylag könnyen megbocsátották Kennedynek, hogy gyöngécske németséggel egy lekváros fánkhoz sikerült hasonlítania magát, és annál inkább értékelték, ahogy egyébként a szabadság oszthatatlanságáról beszélt, továbbá leszögezte, hogy a világ demokratái mind jogosultak a berlini állampolgárságra. „A szabadság sok nehézséggel jár, a demokrácia pedig nem tökéletes. De nekünk soha nem kellett falat húznunk, hogy honfitársainkat bezárjuk, hogy megakadályozzuk őket abban, hogy szabadon távozhassanak" – mondta, és szavait erőteljes tetszésnyilvánítás kísérte.*

Miközben 1945 után a demokrácia szerte a világon új erőre kapott, a média mikrofonjai és kamerái sok esetben kevésbé ismert figurák felé fordultak: néhány, korábban névtelen demokratából így az egész világon ismert hírnév válhatott. Közéjük tartozik egy bevásárlószatyrokat tartó fiatalember, aki a Tienanmen téri mészárlás másnapján egy szál magában feltartóztatta a tankoszlopot. Egy másik asz-

* Az 1963. június 26-án Nyugat-Berlinben tartott beszédhez lásd www.americanrhetoric.com/speeches/jfkichbineinberliner.html [Letöltve: 2022. 01. 13.]

szony, Aung Szan Szú Csí – a neve burmai nyelven 'különös győzelmek tarka gyűjteményé'-t jelenti – szó szerint halált megvető bátorsággal fordult szembe a kivégzőosztagával, aminek láttán a katonák végül is annyira elbizonytalanodtak a dolgukban, hogy végül megtagadták a tűzparancsot.

Persze nem mindig történtek csodák. Az 1945 utáni első évtizedekben a demokráciának számos vereséget is el kellett szenvednie. Ez történt például a Közel-Kelet úgynevezett „olajdiktatúráiban", illetve a szubszaharai régió egykori gyarmati országaiban, de hasonlóra került sor Brazíliában is, ahol az Egyesült Államok támogatását élvező katonai junta több évtizeden keresztül uralkodott acélos szigorral. A Kínai Népköztársaságban tartott 1948-as országgyűlési választásokat követően alig néhány hónappal széles körű elégedetlenség lett úrrá, és hamarosan megnyílt az út Mao Ce-tung (1893–1976) kommunista erőinek forradalmi hatalomátvétele előtt. A politikatudósok felhívták rá a figyelmet, hogy 1958-ban a világ harminckét működő, többpártrendszerű demokráciájának az 1970-es évek közepére mintegy harmada gyakorlatilag a diktatúra valamilyen formájába süllyedt; 1962-ben tizenhárom olyan kormányt találunk a világban, amelyek államcsíny útján jutottak hatalomra; az 1970-es évek közepére összesen harmincnyolc katonai diktatúráról beszélhetünk, vagyis ezen időszak alatt a számuk megháromszorozódott.*

A katonai ellencsapások nem meglepő módon gyakran erőszakba torkolltak – mint például 1973 novemberében Athénban, ahol is a *demokratia* nevében több ezer diák barikádozta el magát az egyetemi kampuszon, és kalózrádión szólított fel Papadópulosz ezredes (1919–1999) katonai

* Sidney Verba: „Problems of Democracy in the Developing Countries". Harvard–MIT Joint Seminar on Political Development, megjegyzések, 1976. október 6.; Samuel E. Finer: *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics.* Penguin, Harmondsworth, 1976, 223.

kormányzatának megbuktatására. A diktátor válaszképpen tankokat küldött a diákok ellen, hogy lerombolják a kampusz kapuit; több tucat diákot agyonlőttek, közülük jó néhányat mesterlövészpuskával. 1970. május 4-én a Kenti Állami Egyetem tanulói Indokína bombázása ellen tiltakoztak, amire válaszképpen a maszkos és állig felfegyverzett Nemzeti Gárdisták négy diákot agyonlőttek, kilencet megsebesítettek, a többieknek pedig négykézláb kúszva, vér- és hányástócsák között kellett menekülniük a mindent beterítő könnygáz elől. Ez a mészárlás volt az első példa az Egyesült Államok történetében, hogy diákokat öltek meg egy háborúellenes tüntetésen. Algériában, az egykori francia gyarmaton ennél is sokkal súlyosabb események voltak kibontakozóban. 1991 végén, miután felfüggesztették a politikai pártokra vonatkozó tiltást, az iszlám ellenzéki Front Islamique du Salut (FIS) szerezte meg a parlamenti többséget. A választás eredményét azonban pillanatokon belül semmissé tette a katonai beavatkozás. Kihirdették a szükségállapotot. A FIS-t, illetve annak helyi és regionális szervezeteit feloszlatták. Az ország egy évtizedig tartó gyilkos és sötét polgárháborúba süllyedt.

A demokrácia történetében nem először fordult elő – gondoljunk csak Thaiföldre a 2014-es katonai puccs után, vagy az amerikai gyarmatok Brit Birodalommal szembeni felkelésére –, hogy a fegyveres erők megjelenése heves ellenállást váltott ki a lakosságból, és ez az ellenállás olykor meghökkentően sikeresnek bizonyult. Ott van például Costa Rica, ahol 1948-ban feloszlatták az állandó hadsereget, és ott van Tajvan példája, ahol a lakosság tiltakozásának hatására sikerült megzabolázni a Kuomintang (KMT) katonai kormányzatát.* A katonai vezetők sok esetben

* John Keane: Asia's Orphan: Democracy in Taiwan, 1895–2000. In *Power and Humility: The Future of Monitory Democracy.* Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2018, 61–74.

2021 februárjában Mianmarban a Yangon Egyetem vörös szalagot viselő, három ujjukat a győzelem jeleként felmutató tanárai csatlakoztak a katonai rabszolgasággal szemben meghirdetett polgári engedetlenségi mozgalomhoz. Az ekkor történt puccsot követően több mint tízezer tanárt függesztettek fel az állásából, és mintegy hétszáz egyetemi és középiskolai diákot tartóztattak le, akik közül sokakat meg is kínoztak

mutattak rá hajlandóságot, hogy visszavonuljanak a zűrös kormányzati ügyektől, amihez persze nem ártott, ha az utcai tiltakozók erőszak nélkül követelték távozásukat. A 20. század katasztrófái után a demokraták a világon mindenütt egy olyan világ után sóvárogtak, ahol nincsenek többé szögesdrótok és gumibotok, tankok és könnygáz, és ahol az emberek zavartalanul, csizmák csattogásának lármája nélkül élhetik az életüket. „Törvényszerű – írta a lengyel demokrata Adam Michnik –, hogy a diktatúrák gondoskodnak az utcai biztonságról, ugyanakkor elhozzák a csengőfrászt is. Ezzel szemben a demokráciában előfordulhat, hogy sötétedés után nem teljesen biztonságosak az utcák, de legalább ha valaki becsenget hajnalban az otthonunkba, akkor az nagy valószínűséggel a tejesember lesz."* A szel-

* Idézi John Keane: *Violence and Democracy.* Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2004, 1.

lemes meglátás Portugáliára is érvényes, ahol 1974 elején a Movimento das Forças Armadas megdöntötte Marcello Caetano (1906–1980) diktatúráját. A mozgalom elfoglalta a kulcsfontosságú közigazgatási épületeket, a postahivatalokat, a rádió- és a tévéállomásokat, továbbá ellenőrzése alá vonta az ország reptereit is. Lisszabon utcáin hatalmas tömegek verődtek össze, hogy a szolgálatban lévő katonákat éltessék, és frissen metszett szegfűt dugjanak a puskáik csövébe. Caetano órákkal később bejelentette a lemondását. Ugyanez a sors várt a szomszédos Spanyolország katonai kormányára a fasiszta Franco tábornok 1975 novemberében bekövetkezett halála után.

A következő évtizedekben még számos példát látunk rá, hogy a közvélemény heves elutasítással reagál a katonai erőszakra. A Fülöp-szigeteken a választást lebonyolító hivatalnokok nagyban hozzájárultak a Ferdinand Marcos

1974. április 25-én a portugál katonák a Santarém barakkokból tankokkal és harckocsikkal indultak Lisszabon belvárosába, és elfoglalták a Terreiro do Paçót, ahol a feszült polgárok rózsaszín, vörös és fehér szegfűket nyújtottak feléjük. Ez az esemény jelezte annak a politikai forradalomnak a kezdetét, amit a fiatal tisztek a „demokratizáció, dekolonizáció és fejlődés" *[democratizar, desconolizar e desenvolver]* fogalmaival jellemeztek

(1917–1989) vezette katonai kormányzat megbuktatásához azzal, hogy az éjszaka közepén megtagadták a meghamisított szavazólapok átszámolását. Latin-Amerikában Brazília a történelme legerőszakosabb és legkorruptabb diktatúrájától szabadult meg. Az *abertura,* vagyis a politikai nyitás újból megteremtette a sajtószabadságot és a *habeas corpus*t, amnesztiát biztosított a politikai elítélteknek, azonkívül lehetővé tette pártok alapítását és az állami kormányzók közvetlen megválasztását. Egy másik latin-amerikai ország – a kontinenst nem véletlen szokták a demokrácia laboratóriumaként is emlegetni –, Uruguay, már kijelölte az irányt, amikor 1980 novemberében az alkotmányról szóló népszavazás során az állampolgárok egyértelmű többséggel (57%) az akkori katonai kormányzattal szemben foglaltak állást. Mivel a hatalom bevezette a szükségállapotot, ezért aztán a győztesek nem vonulhattak utcára, hogy megünnepeljék a győzelmüket. Helyette sárgába, a demokratikus ellenállás színébe öltöztek, és megfogadták a montevideói rádióbemondó Germán Araújo tanácsát, aki „a mosoly forradalmának" terjesztésére szólította fel őket: az uruguayiak ezzel a gesztussal hirdették az ellenfél felett aratott diadalt, és így üzentek az utcán a barátaiknak, a kollégáiknak vagy akár az ismeretleneknek is.

Bársonyos forradalom

Az 1945 utáni időszakban a demokrácia szellemének és intézményeinek legnagyobb globális győzelmét szintúgy hallatlan öröm és megkönnyebbülés kísérte: a népek felkelése megrázkódtatta Észtországot, Lengyelországot, az NDK-t és további közép-kelet-európai országokat. Ezek az események nagyban hozzájárultak a szovjet birodalom 1989 nyarán–őszén végbemenő összeomlásához.

Csehszlovákiában egészen megdöbbentő eseményekre került sor, amelyeket utóbb bársonyos forradalomként [Velvet Revolution] emlegettek.* A kifejezést az 1960-as évek egyik legmenőbb New York-i rockzenekarától, a Velvet Undergroundtól kölcsönözték, ami annak fényében egyébként ironikus választásnak tűnik, hogy a forradalom első napját rendkívüli erőszak kísérte.

1989. november 17-én mintegy tizenötezer diák gyűlt össze a prágai Patológiai Intézet előtt, hogy békésen megemlékezzen az ötven évvel korábbi náci megszállás egyik diákáldozatáról. A megemlékezésre a kommunista párt is áldását adta, és a pódiumon felszólalók is a Kommunista Ifjúsági Szövetség soraiból kerültek ki. Az eredeti tervek szerint a résztvevők a beszédek elhangzása után átmentek volna a Vyšehrad kerületben lévő Slavín-sírhoz, ahol a 19. századi költőt, Karel Hynek Máchát (1810–1836) is eltemették. Korábban egyeztettek a hatóságokkal, hogy gyertyát fognak gyújtani, felkoszorúzzák a sírt, eléneklik a himnuszt, majd hazamennek.

Csakhogy nem így történt. A megjelentek közül több ezer diák, akik egyszer csak úgy érezték, hogy végre egyenes gerinccel járhatnak az utcán, spontán elhatározástól vezérelve átment a Vencel térre, hogy ott is elénekeljék a himnuszt. Ekkor néhány elborult képű, gumibotot lóbáló rendőr rontott rájuk, mit sem törődve azzal, hogy egyébként az ország legkiválóbb koponyái is ott voltak köztük. Az emberek kiabáltak, és rigmusokat ismételtek. A csizmák zaját olykor elnyomta egy-egy felkiáltás: „Fegyvertelenek vagyunk!", és „Nem akarunk erőszakot!". A tüntetőknek végül sikerült lerázniuk a támadóikat, és eltökélten folytatták útjukat a tér irányába. Közben néma csendben a

* A prágai események részletes leírásához lásd John Keane: *Václav Havel: A Political Tragedy in Six Acts.* Bloomsbury, London–New York, 1999.

kíváncsi bámészkodók közül is sokan csatlakoztak hozzájuk – a menet kezdett úgy festeni, mintha misére igyekvő szerzetesekből állna. A kávézók és kocsmák vendégei gyorsan végeztek az italukkal, és beálltak a többiek közé.

Amikor a menet elérte a Nemzeti Színházat, színészek és további színházi dolgozók is beálltak közéjük. Mindez nem kevés önbizalmat adott az ifjú tüntetőknek, akik egyre nyíltabban kormányellenes hangot ütöttek meg: „Csatlakozzatok hozzánk! Itt az ideje, hogy a nemzet segítsen magán!" A tüntetés résztvevőinek száma hamarosan ötvenezerre duzzadt; annyi év után, amelyet elszigeteltségben, a megfigyeléstől tartva és az ideológiai megosztottság nyomorában töltöttek, ezen az estén úgy tűnt, mintha az emberek soha nem tudnák megunni egymás társaságát.

Nagyjából este nyolckor érték el a Národni třída utat, ahol fehér sisakot viselő rohamrendőrök sorfalába ütköztek. A hatóság mindenáron meg akarta akadályozni, hogy a tömeg elérje a teret. A tüntetők közben attól tartottak, hogy megismétlődhet a Tienanmen térihez hasonló mészárlás, és ráébredtek, hogy a rendőrök könyörületére vannak utalva. „Fegyver nélkül jöttünk" – kiáltották, ennek ellenére a rohamrendőrök, miután előzőleg lezárták a kijáratokat, a diákokra támadtak, és több százat rabosítottak közülük.

Ezzel eljött a pillanat, amely mindent megváltoztatott. „Nem akarunk erőszakot!" – kántálták néhányan. Mások egyetlen szóval bosszantották a támadóikat: „Szabadság!" Megint mások a kulcscsomóikat zörgették. Néhány asszony virágot nyújtott át a rezzenéstelen arcú rendőröknek. Több száz gyertyát gyújtottak meg. „Nincs fegyverünk! Nem akarunk erőszakot! Szabadság! Szabadság!" – ismételték a tüntetők, akiknek valóban nem volt más fegyverük az arcukra sárgás fényt rajzoló gyertyák lángjainál.

És hamarosan sikerrel jártak. A kommunizmusnak ezzel leáldozott.

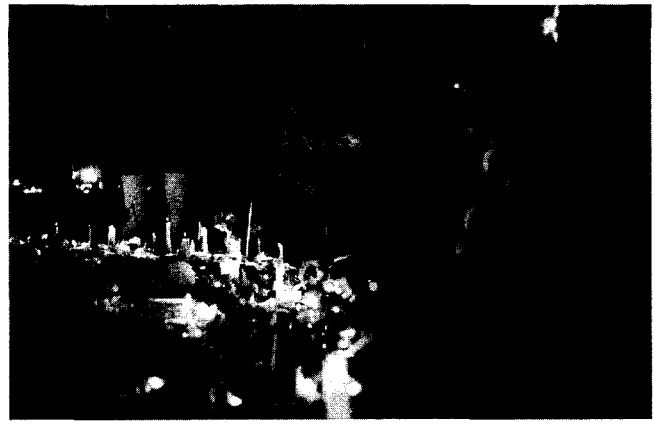

A bársonyos forradalom éjszakáján a prágai tüntetők a Vencel téren kibontakozó rendőri erőszakra békés ülőtüntetéssel, gyertyagyújtással, énekléssel és a kommunista uralom végének követelésével feleltek

A liberális demokrácia győzelme?

A szovjet birodalom drámai összeomlása a „nép erejének" láttán természetesen másutt, elsősorban az Egyesült Államokban is beindította az értelmiség képzeletét, ahol is a meglehetősen extravagánsnak hangzó tétel – „hamarosan az egész világ olyan lesz, mint mifelénk" – rövid úton közhellyé lett. A Freedom House nevezetű agytröszt igyekezett bebizonyítani, hogy 1900-ban, amikor még monarchiák és birodalmak uralták a világot, nem voltak az általános választójog és a többpártrendszer alapján működő képviseleti demokráciák. Létezett ugyan néhány „korlátozott demokrácia" – egészen pontosan huszonöt, de ezekben a világ akkori lakosságának mindössze 12,4%-át találjuk. 1950-re aztán, a dekolonializáció, illetve Japán és Európa háború utáni újjáépítésének idején már huszonkét demokráciáról beszélhetünk, ahol a világ népességének 31%-a koncentrálódik, és mellettük még huszonegy korlátozott demokráciát

sorolhatunk fel (11,9%). A jelentés szerint az évszázad végére a demokrácia megérkezett Latin-Amerikába, a posztkommunista Európába, továbbá Afrika és Ázsia részeibe. A világ százkilencvenkét országa közül ekkor már száztizenkilencet – legalábbis papíron – választói, illetve képviseleti demokráciának lehetett hívni; ezek lakossága a földön élő össznépesség 58,2%-át tette ki. A demokráciák közül ötvennyolc (38%) büszkélkedhetett „az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásával és jogbiztonsággal". A jelentés arra jutott, hogy a „liberális demokrácia" eszméje immár az egész világ számára karnyújtásnyi távolságba került. A jelentés lelkes zárlata így fogalmaz: „Nagyon is okkal mondhatjuk, hogy a 20. század a »Demokrácia évszázadává« válhatott, amelynek során a demokratikus eszmék a világ minden szegletébe eljutottak, és azokat minden jelentős civilizáció és vallás a magáévá tette."*

Hasonló narratívával állt elő „a történelem vége"-tételről elhíresült Francis Fukuyama (1952–), aki kifejtette, hogy a kommunizmus bukásával „a Nyugat lényegében sikeresen megoldotta az osztálykérdést", és a liberális képviseleti demokrácia eszméi – az állampolgári jogok, a tulajdonjog és a szabadpiac tiszteletben tartásán alapuló szabad és tisztességes választások – végül maguk alá gyűrték riválisaikat. Nagyon is elképzelhető, így Fukuyama, hogy az emberiség ezzel eljutott „ideológiai fejlődésének végpontjára", és a „nyugati liberális demokrácia az emberi kormányzás végső formáját alkotja."**

Nagy szavak, ám ha közelebbről megnézzük, nem kevés elfogultság rejlik mögöttük. A tétel, miszerint immár

* Lásd Freedom House: *Democracy's Century: A Survey of Global Political Change in the 20th Century.* New York, 1999.

** Lásd Francis Fukuyama: The End of History? *The National Interest,* 1989. nyár; továbbá a szerző interjúját szintén Fukuyamával: On the Road to Utopia? *The Independent,* 1999. június 19.

az amerikai típusú liberális demokrácia a világ aranymértéke, senkit sem érhetett meglepetésként. Nincs is ebben semmi váratlan, hiszen egy olyan globális világhatalomról beszélünk, amelynek vezető értelmiségijei egyébként is hajlamosak narcisztikusan, saját önképükkel szemben olykor teljesen kritikátlanul tekinteni a világra. A tételben megfogalmazódó bizonyosság ugyanakkor tévedésnek bizonyult, elsősorban azért, mert az 1945 utáni időszakban számos olyan szokatlan demokratikus újításra és változásra került sor, amelyek nem voltak összeegyeztethetőek az Egyesült Államok által felállított normákkal. Ahogy a világot valóban egyre inkább meghódította a demokrácia, úgy maga a demokrácia is egyre inkább világivá, vagyis kozmopolitává, egyúttal dogmatikus szempontból liberálissá vált.

Vegyük például a nyugati-afrikai Szenegál elgondolkodtató, habár nem teljesen egyedi esetét, ahol is az európai választási rendszerek meghonosítása bebizonyította, hogy a demokrácia nagyon is megfér a *négritude,* vagyis a fekete identitás pánafrikai változatának eszméjével, és egy túlnyomórészt földművelő és muszlim társadalomban is gyökeret tud ereszteni, ami ugyanakkor olyan gyakorlatokhoz vezetett, amelyeket sehogy sem lehetne egyszerűen „liberális demokráciaként" leírni.* Egy olyan országról beszélünk, amelynek népét még a 15. században a Szahara felől érkező berber kereskedők fordították az iszlám felé; egy olyan térségről, ahol a választói politika korlátozott formája 1848-ra nyúlt vissza, amikor a francia gyarmati hatóságok egyébként szokatlan módon szavazati jogot biztosítottak a városok felnőtt férfi lakosságának; egy olyan országról, ahol a franciául beszélő elit a *démocratie* eszméjét a törvény előtti

* Klasszikus tanulmány a témában Frederic Charles Schaffer: *Democracy in Translation: Understanding Politics in an Unfamiliar Culture.* Cornell University Press, Ithaca, 2000; lásd még Sheldon Gellar: *Democracy in Senegal: Tocquevillian Analytics in Africa.* Palgrave Macmillan, New York, 2005, 156–171.

egyenlőséggel, a gondolat és a sajtó szabadságával, továbbá a tisztességes és nyitott kimenetelű választásokkal azonosította. Bár a gyarmatosítás idején a szavazásra jogosultak csupán kis hányadát tették ki a lakosságnak, ezzel együtt a szavazás és a választás intézménye így is fokozatosan el tudott terjedni, és 1956-ban végül minden felnőtt férfi és nő megkapta a szavazati jogot. Az 1960-ban kihirdetett függetlenséget követően Léopold Sédar Senghor (1906–2001) kormánya mindent elkövetett azért, hogy visszafordítsa az országot az egypártrendszer felé. Az ellenzéki pártok betiltásának és a választások elcsalásának kísérlete azonban kudarcot vallott – nagyrészt azért, mert Szenegál lakosságának volof nyelven beszélő muszlim többsége mély meggyőződéssel támogatta a *demokaraasi* intézményét.

A kulturális koordináta-rendszerek figyelemre méltó elmozdulásaként néhány pártvezér és újságíró, illetve jó néhány állampolgár számára megszokottá vált, hogy a politikai pártokat és a választásokat az imádság szent helyéhez, a mecsethez hasonlítsa. A választások tehát nem csupán annyit jelentettek, hogy az állampolgárok töltények helyett szavazólapokkal dönthettek a kormányuk felől. Voltak pillanatok, amikor a pártok és a vezetőik a híveket – a választókat – a minaret tetejéről szólító müezzinekre emlékeztettek. A szenegáli iszlámban elfogadottnak számít, hogy világi személyekből is lehet müezzin, úgyhogy nem meglepő, hogy politikai pártot is bárki alakíthat és vezethet. A müezzinek a *demokaraasi* rendszerében éppúgy rotálódnak, mint a mecsetekben. Leváltásukról az összegyűlt hívek elé álló és őket imádságra vezető imám gondoskodik. A kormány vezetői is az imámra emlékeztetnek (az „imám" szó arab gyökere azt jelenti: „valaki vagy valami előtt"); a közösség támogatását élvező, és a hatalom valódi birtokosai, a vallási testvériségek felügyelete mellett tevékenykedő vezetőktől is azt várják, hogy átsegítsék az embereket a

hétköznapokon, azzal a különbséggel, hogy mindezt immár a többpártrendszer keretei között igyekeznek megtenni, őket magukat pedig a politikai közösség választja és helyezi az emberek „elé".

A nyugat-afrikai Szenegál lakossága tíz etnikumot számlál, amelyek többsége hívő muszlim

A gyakorlatban a mecset és a demokrácia közti analógia persze korántsem bizonyult problémamentesnek. A szenegáli lakosok között komoly vitákhoz vezetett az imámok és a politikusok kiválasztása, illetve azok a kérdések, hogy vajon az imámok rendelkezhetnek-e vétójoggal a választott kormányzatokkal szemben, és a korlátozott időre megválasztott és különféle lobbitevékenységektől befolyásolt kormányok mennyiben lesznek képesek megfelelni a szegénység, a nőkkel és a hátrányos helyzetű személyekkel szembeni diszkrimináció, a természeti erőforrások vállalati kizsákmányolása és az adócsalás jelentette kihívásoknak. Ezzel együtt nem lehet tagadni, hogy a legtöbb szenegáli számára a „mecsetdemokrácia" – talán megengedhető így hívni a demokrácia ezen formáját – mégiscsak hasznosnak bizonyult. Végső soron a *demokaraasi*ról alkotott el-

képzelésükből fakadt, hogy a demokráciára nem csupán a kormány kiválasztásának világi, a közösség megegyezésén alapuló módjaként tekintettek; számukra a *demokaraasi* egy szakrális felhangoktól sem mentes életmódot jelentett, hittételek és intézmények olyan összességét, amely az isteni minőség jelenlétében kapcsolja össze egymással az embereket. A *demokaraasi*hoz egyúttal az erőforrások megosztása, egymás kölcsönös elismerése, a kompromisszum keresése és a közösség tagjainak egymással szemben kinyilvánított szolidaritása is hozzátartozott. Ez a magatartás ebben az értelemben nem ismerte a szent és a profán közti megkülönböztetést, és inkább hívők olyan közösségére emlékeztetett, akik a többpártrendszer és a megfelelő vezetés mellett, ugyanakkor egy mindent elrendező Isten vigyázó tekintete előtt igyekeztek kibékíteni az ellentéteiket.

Az ellenőrző demokrácia felemelkedése

A szenegáli, dél-afrikai, brazíliai és még további helyszíneken is megfigyelhető, 1945 után végbement fejlemények megmutatták, hogy a demokrácia többé már nem csupán a fehér bőrű nyugati polgárság ügye, mint egykor, amikor például Lord James Bryce 1921-ben megírta klasszikusnak számító *Modern Democracies* című munkáját, vagy amikor egy született demokráciatörténész úgy fogalmazott a választás elvén alapuló, parlamentáris kormányzat kapcsán, hogy az „teljes mértékben a britek történeti fejlődéséből és jelleméből fakad", és alkalmatlan arra, hogy „olyan államokban is bevezetésre kerüljön, ahol a lakosság nem képes, vagy egyáltalán nem is érdeklődik aziránt, hogy a közügyeit ezen a módon intézze".*

* Alan F. Hattersley: *A Short History of Democracy*. i. m. 237.

Persze tág értelemben véve a demokrácia egyre növekvő számú változata, amelyek immár minden kontinensen felbukkantak, még mindig a „demokrácia" ernyőfogalma alá tartozott, mégpedig nem csupán nevét, de szellemiségét tekintve is. A magukra demokrataként tekintő politikai vezetők és állampolgárok továbbra is tiszteletben tartották az erőszakmentes és a törvényeket betartó, „a nép" beleegyezésén alapuló kormányzást. Gyanakvással viseltettek a túlzott hatalom-központosítással és az egyre kevésbé ellenőrizhető hatalmi mechanizmusokkal szemben, ellenben annál elkötelezettebbek voltak aziránt, hogy minden állampolgárt egyenlőként ismerjenek el. Ezzel együtt a demokrácia olykor radikálisan különböző térségekben végbemenő meghonosítása mégiscsak figyelemre méltó fejlemény volt a korábbi nyugat-európai, latin-amerikai és egyesült államokbeli választói-képviseleti demokráciákhoz képest.

India, amelyet hamarosan már „a világ legnagyobb demokráciájaként" emlegetnek, nem tekinthető liberális demokráciának, már amennyiben ezen a fogalmon a széles középosztályra, a szabadkereskedelemre és az egyéni önmegvalósítás szellemiségére építő, amerikai típusú képviseleti kormányzást értjük.* India flörtje a demokráciával alapvető kérdéseket vetett fel azzal az elképzeléssel kapcsolatban, miszerint a demokrácia sarokköve egyrészt a gazdasági fejlődés volna, másrészt lényegében csak ott beszélhetünk szabad és tisztességes választásokról, ahol az állampolgárok többsége rendelkezik olyan használati cikkekkel, mint amilyen a személygépkocsi, a hűtőszekrény vagy a rádió. A szívszorító mértékű nyomortól sújtott országban nincstelenek és írástudatlanok milliói szálltak szembe azzal az előítélettel, amely szerint egy országnak

* Debasish Roy Chowdhury–John Keane: Tryst with Democracy. In *To Kill A Democracy: India's Passage to Despotism*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2021, 3–37.

először is bizonyos mértékű gazdagságra kell szert tennie, mielőtt magáévá tehetné a demokrácia intézményeit. Indiában ehelyett arra jutottak, hogy éppen a demokrácia *által* válnak majd tehetősebbé. Ráadásul a demokrácia indiai kibontakozása még azoknak a szakértői jóslatoknak is ellentmondott, miszerint a stabil demokrácia lényegi előfeltétele a francia típusú szekularizmus, vagyis a vallási hiedelmek visszaszorítása és a privát szférába történő száműzése. Indiában ezzel szemben gyakorlatilag az emberiség összes jelentős vallása arányos képviselettel büszkélkedhet, nem is beszélve arról, hogy az országban több száz nyelvet beszélnek. A társadalom ilyen, máshonnan tekintve alig felfogható összetettsége az indiai demokraták számára kellő igazolást jelentett ahhoz, hogy országukban egy új típusú demokráciával kísérletezzenek. A demokrácia immár nem az egyenlő polgárok homogén társadalmát megóvni hivatott keretrendszer volt, hanem annak lehető legtisztességesebb eszköze, hogy a legkülönfélébb hátterű és identitású emberek és csoportok békésen, egyenlő félként, a polgárháború réme nélkül élhessenek egymás mellett.

India példája bebizonyította, hogy a demokrácia globális szelleme és lényege mindig is az adott viszonyokban, a helyi érzületben, nyelvben, intézményekben és hatalomgyakorlási formákban volt lehorgonyozva. 1945 után a demokrácia már biztosabb lábakon állt, ugyanakkor az azóta eltelt időben egy másik, szintúgy történelmi jelentőségű, noha kevésbé szembetűnő változásra is sor került: megszületett az ellenőrző demokrácia, az önrendelkezés új formája, amely lényegileg különbözött a korábbiaktól, vagyis a részvételi és a képviseleti demokráciától.

Micsoda is pontosan az ellenőrző demokrácia? Mit jelent itt az „ellenőrző" vagy „figyelmeztető" [monitory], amely szó először a 15. század közepe táján jelent meg az angolban (a latin *monere,* 'figyelmeztetni', 'tanácsot adni'

Az 1952-es indiai országgyűlési választások során – ez volt az ország függetlenné válása után tartott első ilyen esemény – a konzervatívok amellett kardoskodtak, hogy a nők politikai részvétele alapjaiban fenyegeti a régi kasztrendszert, illetve a nemi alapon szerveződő hierarchiát. Ebben kétségkívül igazuk is volt: a demokráciához lényegileg hozzá tartozó egyenlőség elvétől vezérelve a nők közéleti szerepvállalása és választásokon való részvételi aránya is egyaránt stabilan nőtt, sőt gyakran meg is előzte a férfiakét – mint például a 2015-ös választás alkalmával Biharban, amely egyébként az ország legszegényebb államának számít

szóból), és elsősorban a közelgő veszedelemre történő felhívást, vagy egy dolog tartalmának vagy minőségének az ellenőrzésére vonatkozó utasítást, esetleg az ostoba vagy sértő cselekvéstől való óva intést jelentette? Alapvetően a demokrácia egy olyan formájáról beszélünk, amelyben gyors ütemben számos parlamenten kívül, a mindenkori hatalmat ellenőrző mechanizmus jön létre: különböző civil szervezetek és intézmények bukkannak fel, amelyek ellensúlyként igyekeznek fellépni a hatalom túlkapásaival szemben. Az ellenőrző demokráciához olyan gyakorlatok tartoznak, mint a választások szabályos lebonyolításának megfigyelése, a munkahelyeken a vezetők és a beosztottak közti munkaviszony javítása, vagy éppen a részvételi költségvetés elősegítése (amelynek keretei között az állampolgárok közvetlenül dönthetnek a fennálló keretösszeg egy bizonyos hányadának elköltéséről). Olyan különböző

intézmények tartozhatnak ide, mint a jövő nemzedékeinek érdekeit szem előtt tartó bizottságok, a híddoktorok, az igazságot és a megbékélést szolgáló fórumok vagy éppen a korallzátonyok aktuális állapotát megfigyelő hálózatok. Ezek az ellenőrző és a hatalmat adott esetben felelősségre vonni képes mechanizmusok mind újdonságot jelentenek a demokrácia történetében. Számos, olykor nagyban eltérő kontextusban is megjelenhetnek, és korántsem csupán „nyugati" találmányként állnak előttünk.

A munkások első ízben az 1940-es évek háborútól sújtott Németországában kaptak jogot arra, hogy a saját soraikból is válasszanak valakit a vállalatuk vezérigazgatóságának tagjai közé (a gyakorlat németül *Mitbestimmung* néven ismeretes). A részvételi költségvetés ötlete, ahol is az állampolgárok dönthetnek a közös büdzsé egy részének elköltéséről, Brazíliából származik. A jövő nemzedékeinek érdekeit szem előtt tartó bizottságok, amelyek törvényes keretek között képviselhetik a még meg nem született állampolgárok jogait, először Walesben jelentek meg. Az úgynevezett híddoktorok – egyetemi mérnökhallgatók, akik önkéntes alapon ellenőrzik a városi hidak állapotát – dél-koreai specialitásnak számítanak. Dél-Afrika az Igazság és Megbékélés Bizottságáról vált ismertté. A korallzátonyokat ellenőrző hálózatok globális összefogással jöttek létre.

Az ellenőrző testületek a helyi és nemzeti kormányzat, illetve a civil társadalom minden szintjén megjelentek, azonkívül vannak jelentős szervezetek, amelyek tevékenysége átível az országhatárok fölött. Ennek eredményeképpen a képviseleti kormányzat egész architektúrája átalakulóban van. A választások, a politikai pártok és a parlamentek már nem tudják akkora erővel alakítani az állampolgárok életét, és nem is tudják olyan hatékonyan képviselni őket. Ha a választói és képviseleti demokrácia az „egy ember, egy szavazat, egy képviselő" elvén nyugodott,

akkor az ellenőrző demokráciát meghatározó vezérelvét nagyjából így írhatjuk körül: „egy ember, több érdek, több hang, több szavazat, több képviselő". A megváltozott körülmények között a demokrácia is jóval többet jelent annál, mint hogy az emberek néhány évente leadhatják valakire a voksukat. Az államokon belül és azokon kívül a független és éber ellenőrző szervek hozzáláttak, hogy újrarajzolják a hatalom földrajzát. Azzal, hogy folyamatosan megfigyelésük alatt tartják a vállalatokat és a megválasztott kormányokat, a pártokat és a politikusokat, az új szervezetek rá tudják kényszeríteni a hatalom gyakorlóit, a kormányokat és a cégeket, hogy változtassanak működési elveiken és gyakorlatukon – és olykor a nyilvánosság előtt is jó időre kegyvesztetté tehetik őket.

Az ellenőrző demokrácia a könyvünkben tárgyalt intézményrendszer mindeddig kipróbált legösszetettebb és leglüktetőbb formáját jeleníti meg. Szerte a világon megjelentek olyan intézmények, amelyek a „nép", a „köz", az „elszámolhatóság" vagy az „állampolgárok" nevében – ezek a fogalmak a legtöbb kontextusban minden további nélkül behelyettesíthetőek egymással – felügyelik és kordában tartják a hatalmat. Megszokottá váltak a korrupciós botrányok és a csalások, amelyekről a munkájuk nélkül sosem értesülnénk. Mindez nem jelenti, hogy a választások, a politikai pártok, a törvényhozás és a közgyűlések eltűnnének, vagy a jelentőségük csökkenőben volna, ám az kétségtelennek tűnik, hogy többé már nem ezek jelentik a politika alapvető mozgatórugóit. A demokrácia többé már nem a megválasztott vezetők kordában tartásáról és hatalmuk megzabolázásáról szól, és nem is korlátozódik csupán a földrajzilag lehatárolt államok területére. Elmúltak azok az idők, amikor a demokráciát minden további nélkül le lehetett írni a statisztikákkal való bűvészkedésként, és ugyanazzal a lendülettel neki is lehetett rontani és perbe lehetett

fogni mint „a többség féktelen akaratát megvalósító kormányzati formát"; vagy, a közgazdász Joseph Schumpeter (1883–1950) sokat idézett szavai szerint, mint „a politikai döntéshozatal azon intézményes keretrendszerét, amelyben az egyének a szavazati jogért folytatott küzdelem során harcolták ki az őket megillető hatalmat".* A képviseleti demokrácia korát immár magunk mögött hagytuk. Akár a helyi, országos vagy nemzetek felett átívelő kormányokról, akár az NGO-król [non-governmental organisations; nem kormányzati, vagyis civil szervezetek] és különféle hálózatokról beszélünk, azok, akik kezében a hatalom van, rutinszerűen ki vannak téve a nyilvános ellenőrzésnek, illetve a parlamenten kívüli testületek és intézmények bírálatának.

Az ellenőrző demokrácia megjelenése komoly kihívást jelent a demokrácia korábbi, a választáson, illetve a képviseleten nyugvó formáival szemben. A megváltozott körülmények között az a közhely is felülvizsgálatra szorul, miszerint a demokrácia ne volna más, mint az államhatalom megzabolázásának és a kormányok feletti kontroll kifejtésének eszköze. Ami igazán figyelemreméltó, hogy az ellenőrző demokrácia szellemisége és a hatalmat felügyelő mechanizmusai miként terjedtek „lefelé", vagyis miként jutottak el a társadalmi élet olyan rétegeibe is, ahová a demokrácia korábban még nem lépett be. A részvételi demokráciák jellemzően magánügyként tekintettek a háztartás hatalmi

* Friedrich von Hayek: *Law, Legislation and Liberty.* III. kötet. *The Political Order of a Free People.* University of Chicago Press, London–Henley, 1979: „I must frankly admit that *if* democracy is taken to mean government by the unrestricted will of the majority I am not a democrat, and even regard such government as pernicious and in the long run unworkable" [Őszintén be kell vallanom, hogy *amennyiben* a demokráciát úgy értjük, mint a többség korlátlan kormányzását, úgy nem nevezhetem magam demokratának, sőt hosszú távon egyenesen károsnak és működésképtelennek tartom az efféle berendezkedéseket] (39); Joseph Schumpeter: *Capitalism, Socialism, and Democracy.* Harper & Brothers, New York–London, 1942, 269.

dinamikáinak, illetve a nőkkel és a rabszolgákkal való bánásmód kérdéseire. Korábban láttuk, hogy a képviseleti demokrácia történetét hosszú ideig a rabszolgákkal szembeni ellenállás, illetve a nők, a munkások és a gyarmatosított társadalmi csoportok választásokból történő kizárása kísérte. A megválasztott vezetők olyan területeken avatkoztak be, mint például az egészségügy és az oktatás. Az ellenőrző demokrácia egyik legfőbb sajátossága viszont éppen abban rejlik, hogy korábban sosem látott mértékben lehetővé tette a hatalom birtokosainak nyilvánosság előtti megmérettetését, illetve az önkényes hatalom visszautasítását a társadalmi élet egészében. Az olyan ügyek, mint a munkahelyi zaklatások, a szexuális visszaélések, a faji és nemi alapú diszkrimináció, az állatok bántalmazása, a hajléktalanság, a fogyatékkal élő személyek helyzete vagy éppen a tiltott adatgyűjtés mind a demokrácia iránti elkötelezett politikák központi kérdéseivé válhattak.

A pártok, parlamentek és kormányzatok jellemzően reaktív módon viszonyulnak az efféle problémákhoz, így aztán az ellenőrző testületek és hálózatok válnak a politika igazi mozgatórugóivá. Mindez segít abban, hogy a demokrácia mélyebbre is gyökeret eresszen. Az egyenlőség és a nyitottság szelleme a társadalmi élet egészét átjárja, sőt az államhatárokon is átível. Nem meglepő módon a demokrácia történetében először jelenthetjük ki, hogy a „civil társadalom" kifejezést a demokraták immár a bolygó minden sarkában ugyanúgy használják.* Az ellenőrző demokrácia mindenütt megjelenik, ahol valaki visszaél a hatalommal. A korábban kérdőre nem vont hatalmat ma már az élet minden területén, így a családon belül és a munkahelyeken is felügyelhetik – ez természetesen nem

* John Keane: Hopes for Civil Society. *Global Perspectives,* 1. évfolyam, 1. szám, 2020. augusztus, 1–11.

történik meg mindenhol, de az elvi keretek adottak hozzá –, és ezt a felügyeletet értelemszerűen nem vagy nemcsak a kormányok megválasztott képviselői, hanem számos olyan új intézmény látja el, amely állampolgárok millióit emlékezteti az egyszerű, ámde időtlen igazságra: a demokrácia a hétköznapi élet radikális átalakítását követeli meg, ugyanis nélkülözhetetlen, hogy az emberek a hétköznapi szokásaikban és cselekedeteikben is érzékenyebbé váljanak a mindenkori hatalmi visszaélésekkel szemben. Ahhoz, hogy szembe tudjanak szállni a zaklatással és a parancsolgatással, elkerülhetetlen, hogy az emberek egyrészt *belülről* ápolják a demokrácia szellemiségét, másrészt kifelé is tudják azt terjeszteni, és folyamatosan másokat is emlékeztessenek annak alapelveire. Ehhez az állampolgároknak kellő önbizalomra van szükségük, és hinniük kell abban, hogy ők alkotják az életüket igazgató intézmények hatalmának forrását, hogy a kormány és a többi intézmény valóban csakis a közösség beleegyezéséből merítheti a legitimációját, és amennyiben ez a beleegyezés valamilyen okból véget ér, és a közösség alternatívákat követel magának, akkor igenis lehetőség van rá, hogy a dolgok kedvezőbb irányba változzanak – még akkor is, ha erre csupán lassan és apró lépésekben kerülhet sor.

Miért ellenőrző demokrácia?

Vajon a felelősségre vonás elvén alapuló új típusú demokrácia fenntartható, történelmi értelemben visszafordíthatatlan jelenségként, a demokrácia fejlődésének újabb lépcsőfokaként áll előttünk? Erre a kérdésre még nem tudhatjuk a választ.

Előfordulhat, hogy a szkeptikus esetleg több bizonyítékot szeretne látni arra vonatkozóan, hogy pontosan miként alakultak ki ezek a rendszerek, és miben is áll azok újszerűsége. Akárcsak a demokrácia történetének többi fejezetében, az új formák megjelenéséhez vezető út ezúttal is meglehetősen kacskaringósnak bizonyult, és emiatt érdemes óvatosnak lenni az általánosításokkal. Az ellenőrző demokráciának egyaránt voltak okai és okozói, és nyilvánvalóan nem egyetlen tojásból bújt elő, hanem több, különböző erőhatás eredményeként jött létre: ezek közé tartozik az államok összeomlása, az állampolgárok elégedetlensége, és egész egyszerűen a szerencse és a véletlen is. Fontos tényezőt képez az a körülmény, amelyre még Tocqueville hívta fel a figyelmet, és amit „demokratikus fertőzésnek" nevezhetünk: arról a jelenségről van szó, hogy amikor az emberek többé-kevésbé gyógyírt találnak valamelyik bajukra, egyszer csak ráébrednek, hogy érdemes a többi problémájukkal is foglalkozniuk.*

Az ellenőrző demokrácia megszületésének kevésbé nyilvánvaló, de aligha túlbecsülhető jelentőségű magyarázata a politikai katasztrófák szerepében keresendő. A demokrácia történetében a politikai válságok, az erőszak, illetve a háborúval járó nyomorúság és szenvedés olykor mást is eredményezett a sötétségen és a kétségbeesésen túl. Erre már

* Alexis de Tocqueville: *The Old Régime and the French Revolution.* Ford. Stuart Gilbert, Garden City, 1955 (első kiadás: 1856), 3. könyv, IV. fejezet, 177: „Patiently endured so long as it seemed beyond redress, a grievance comes to appear intolerable once the possibility of removing it crosses men's minds. For the mere fact that certain abuses have been remedied draws attention to others and they now appear more galling; people may suffer less, but their sensibility is exacerbated." Magyarul lásd Alexis de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom.* Ford. Hahner Péter. Atlantisz, Budapest, 1994, 205: „A rossz, amelyet türelmesen elviseltek, mint elkerülhetetlent, elviselhetetlenné válik, amint felmerül a tőle való szabadulás lehetősége. Amennyivel csökkentik a visszaéléseket, annyival szembeötlőbbé és égetőbbé válik, ami marad belőlük: igaz, hogy a rossz csökken, de az érzékenység nő." (Harmadik könyv IV. fejezet. Arról, hogy XVI. Lajos uralkodása volt a régi monarchia legvirágzóbb korszaka, és arról, hogyan siettette még ez a virágzás is a forradalmat.)

a parlamentek létrejötte is érzékletes példával szolgálhat: bár nem tűnt valószínűnek, de a politikai válság ebben az esetben is nagyban hozzájárult az új demokratikus intézmények létrejöttéhez és megszilárdulásához. Ez a szabály aztán a 20. század első felében, az emberiség írott történelmének legvéresebb és legborzalmasabb időszakában is érvényben maradt. A gazdasági válság, két irtózatos pusztítást hozó világháború, a felfoghatatlan léptékű kegyetlenség és a népirtások alapjaiban rengették meg a biztonságos társadalmi létezés régi kereteit, és olyan dühödt energiákat szabadítottak el, amelyek a világ több pontján is alapvető változásokhoz vezettek: ilyen volt Oroszországban a bolsevizmus és a sztálinizmus, Olaszországban a fasizmus, Németországban a nácizmus, Japánban pedig a katonai imperializmus megjelenése, amelyek egytől egyig frontális támadást intéztek a demokrácia intézményei ellen. Magától értetődő volt, hogy ezek a rezsimek szembeszállnak a képviseleti demokráciával, minthogy nem láttak benne mást, csupán parlamentáris szócséplést, liberális zavarodottságot, burzsoá képmutatást és gyávaságot. Ennek következtében a 20. század derekához közeledve a demokrácia mindenütt padlóra került – szellemiségét megtépázták, intézményei romokban hevertek, sorsa pedig, legalábbis úgy tűnhetett, megpecsételődött. 1941-re, amikor Roosevelt elnök felhívást intézett az Egyesült Államok polgáraihoz, hogy „őrizzék a demokrácia nagyszerű lángját a barbárság sötétségével szemben", miközben gonosztevők tömegei vonták le az ezzel ellentétes következtetést, és vélték úgy, hogy a jövőnek szükségképpen zsarnoksághoz és totalitarianizmushoz kell vezetnie – 1941-re tehát kevesebb mint tucatnyi működő képviseleti demokrácia maradt a világon.*

Ekkor azonban valami hallatlan történt. A háború, a

* Franklin D. Roosevelt elnök beszéde 1941. március 15-én.

diktatúra és a totalitariánus uralom szerte a világon arra ösztönözte a gondolkodókat és az írókat, hogy módosítsanak a demokrácia meghatározásán, és új erkölcsi igazolást találjanak a számára. A borzalmak nagyban hozzájárultak annak megszületéséhez, amit a fizikusok és a csillagászok „sötét energiának" neveznek: a jelenkori események súlyával szemben a demokrácia jelentése drámai módon kiszélesedett. A német író, Thomas Mann (1875–1955) hívta fel a figyelmet annak szükségére, hogy „a demokrácia mélyen és erőteljesen emlékezzen önnön gyökereire, és megújítsa szellemi és morális öntudatát". Mások megrökönyödve figyelték, és megdöbbenésüknek adtak hangot annak láttán, hogy az 1920-as és 1930-as években a képviseleti demokráciák miként teremtettek lehetőséget a demagógok felemelkedésére (akiket a német filozófus Theodor W. Adorno csak „dicsfénybe vont rikkancsoknak" nevezett). Ezek a populisták kellően tehetségesnek bizonyultak abban, hogy „a népre" hivatkozva sikeresen fellépjenek a történelem színpadára – hogy ott aztán ugyanúgy a nép nevében acsarkodjanak, pusztítsanak és gyilkoljanak, és eltöröljék a föld színéről a szabadság és az egyenlőség azon eszméit, amelyek mindig is a képviseleti demokrácia sarokköveit alkották. Általánossá vált a meggyőződés, hogy a jelenkori katasztrófák leleplezték annak a tételnek a naivitását, miszerint az embereknek azért kellene engedelmeskedniük a kormányaiknak, mert az uralkodók megvédik az életüket és a tulajdonukat. Ez az egyezség többé már nem volt érvényben, sőt politikai értelemben kifejezetten veszélyessé vált. A problémát többé már nem a tudatlan és ápolatlan közemberekből álló csőcselék uralma jelentette, ahogyan attól a demokrácia kritikusai Platóntól és Thuküdidésztől kezdve egészen a 19. századig rendre óva intettek. A totalitarianizmus bebizonyította, hogy a csőcselék uralmának igazi forrása éppen azokban a durva és erőszakos

vezetőkben keresendő, akik ilyen roppant tehetségesnek bizonyultak „a nép" manipulálásában és megtévesztésében. A politika elsődleges problémáját ettől kezdve a nyers erő alkalmazása és a szemfényvesztés jelentette.

Így történhetett, hogy az 1940-es évektől kezdve egyszer csak elgondolhatóvá vált a demokrácia friss történelmi formája.* Megkülönböztetett szellemiségét és új intézményeit nagyban meghatározta harcias elköteleződése aziránt, hogy az önkényes, felelősségre nem vonható hatalom ördögeit ki kell űzni a közéletből. Az ír közíró C. S. Lewis (1898–1963) találóan a következőképpen fogalmazott: „Nem kevés demokratikus lelkesültség származik azoknak az eszméiből, akik azért hittek a demokráciában, mert elég bölcsnek és jónak gondolták az emberiséget ahhoz, hogy mindenki kiérdemelje a maga szeletét a kormányzásból. Csupán egyetlen probléma van azzal, ha ezen az alapon igyekszünk védelmünkbe venni a demokráciát, mégpedig az, hogy ezen előfeltevések hamisak. [...] A demokrácia igazi igazolása abban keresendő [...], hogy senkire sem lehet olyan hatalmat ruházni, amelyet ellenőrzés nélkül gyakorolhat embertársai felett."

A kínai író Lin Jü-tang (1895–1976), akinek *Mi, kínaiak* című művét ebben az időszakban széles körben olvasták, még nyomatékosabban fogalmazva, de lényegében ugyanerre hívta fel a figyelmet. A politikusok korántsem „jóindulatú vezetők", akik „saját fiaikként szeretik a népet"; sokkal helyesebben tesszük, ha „potenciális börtöntöltelékként" tekintünk rájuk, és „megtaláljuk annak módszerét és eszközeit, hogy ezeket a potenciális elítélteket megakadályozzuk a saját népük kifosztásában és országuk áruba bocsátásában". Vagyis a demokráciának jobb híján abból

* A demokrácia 1940-es években végbemenő radikális újragondolásának részletes kifejtéséhez lásd John Keane: *Power and Humility*. i. m.

kell kiindulnia, hogy az emberek „sokkal nagyobb eséllyel szélhámosok, mintsem tisztességesek és becsületesek", és mivel egyébként „[s]em várhatjuk el, hogy az emberek jók legyenek", ezért jobb híján „lehetetlenné kell tennünk, hogy rosszak legyenek".*

Számtalan, a politikai spektrum legkülönbözőbb pontjain elhelyezkedő író, teológus, kutató és tudós adott hangot abbéli aggodalmának, hogy a demokrácia talán csak ideig-óráig volt képes megmenekülni a gazdasági válság, a háború, a zsarnokság és a totalitarianizmus karmaiból. Ezek az aggódó szellemek a képviseleti demokrácia bajainak kezelésére szólítottak fel, kezdve azzal, hogy ideje magunk mögött hagyni a „népszuverenitással" kapcsolatos szentimentális derűlátást. Általánossá vált a „népakaratról" szóló, pszeudodemokrata és fasisztoid beszéd elutasítása. Joseph Schumpeter – aki Ausztria első pénzügyminisztere volt, és egy vagyont halmozott fel, majd veszített el befektetési bankárként, mielőtt katedrát kapott volna a Harvardon – figyelmeztetett rá, hogy az „önérdektől vezérelt csoportoknak" erős hajlamuk van „a népakarat manipulálását célzó politikai színjátékok megrendezésére". A francia katolikus filozófus, egyúttal az emberi jogok korai élharcosa, Jacques Maritain (1882–1973) leszögezte, hogy „a nép nem Isten, hiszen a nép nem rendelkezik tévedhetetlen ésszel, és erkölcsei sem makulátlanok". J. B. Priestley (1894–1984) 1940-ben és 1941-ben vasárnap esténként a BBC-n tartott, óriási hallgatóságot vonzó előadásaiban – Nagy-Britanniában rajta kívül csak Churchill beszédeit hallgatták ennyien – többször is feltette a kérdést: „Kicsoda a nép?", hogy arra, természetesen Hitlert szem előtt tartva, a következő választ adja:

* C. S. Lewis: Equality (1943). In Walter Hooper (szerk.): *Present Concerns: Essays by C. S. Lewis*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1986, 17, 1. bekezdés; Lin Jü-tang: i. m. 215.

> A nép élő és lélegző emberi lényekből áll. Ha megkarcoljuk őket, vérezni fognak. A nép olyan emberekből áll, akiknek apjuk és anyjuk van, akiknek nővéreik, fivéreik, szerelmeik, feleségeik és gyermekeik vannak. Olyan emberekből, akik kétségek és remény között ingadoznak. Olyan emberekből, akiknek különösek az álmaik, és akik boldogság után sóvárognak. A nép névvel és arccal rendelkező emberekből áll, és nem tekinthető valamiféle absztrakció keresztmetszetének.*

Az 1940-es évek lázadói nagyon is értették, hogy mivel állnak szemben, bánatuk és riadtságuk azonban túl mélynek bizonyult ahhoz, mintsem kesergésre fecsérelhették volna az idejüket. Tanújává váltak annak, hogy milyen gyenge ellenfélnek bizonyult a képviseleti demokrácia a totalitarianizmus pusztításával szemben, sőt olykor milyen könnyedén még lehetőséget is teremtett annak kibontakozásához. A lázadók dacosak voltak, és nem voltak kétségeik afelől, hogy minden körülmények között ellen kell állniuk az új totális uralom gyilkos ösztöneinek – éppen ez vezette el őket ahhoz a felismeréshez, hogy a demokrácia nyelve radikális megújításra szorul. Az embereknek másképpen kell beszélniük a demokráciáról ahhoz, hogy kidolgozhassák annak új gyakorlatait. A kétségbeejtő idők ellenére a költészet fontosabbá vált, mint valaha: új szavak és új jelentéstartalmak nélkül a demokrácia sem születhetett volna újjá. Ezek a lázadók immár biztosak voltak benne, hogy a választások és a többség uralmának fetisizálása nem több, mint veszedelmes dőreség, amitől mielőbb meg kell szabadulni ahhoz, hogy felszabadíthassuk a demokratikus képzeletet. A demokrácia ügye túl fontos ahhoz, semmint

*J. B. Priestley: *Out of the People.* Collins, London, 1941, 16–17, 111; Jacques Maritain: *Christianity and Democracy.* Kézirat az American Political Science Association előtt tartott beszédhez, New York, 1949. december 29.; Joseph Schumpeter: i. m. 263.

hogy teljes egészében a politikusoknak és a kormányoknak engedjük át: a régi hit, miszerint a választások alkotják lényegét, óriási tévedésnek bizonyult. Sürgősen szükség volt tehát a demokrácia új fogalmára, amely szerint annak lényegi feladata az állampolgárok bármifajta kényszerítésének megakadályozása, a sokféleség ünneplése és a szabad és tisztességes választások mellett a társadalmi egyenlőtlenségek további eszközökkel való csökkentése.

Talán nem mind így fogalmaztak, de ezek a lázadók gyakorlatilag a képviseleti demokráciát meghatározó „népszuverenitás" elvének immár második demokratizálására szólítottak fel. Korábban már láttuk, hogy miként vezetett el a képviseleti demokrácia újragondolása „a nép" metafizikai elvének leértékeléséhez. A képviseleti demokrácia kezdetektől fogva a politikai vezetés jelentőségét hangsúlyozta, egyúttal megágyazott annak a belátásnak – amely még idegen volt az ókori Athén demokráciaértelmezésétől –, miszerint minden demokráciának kellő teret kell biztosítania ahhoz, hogy a különböző vélemények és materiális érdekek egyaránt megjelenhessenek a nyilvánosságban. A lázadók azonban ennél is tovább mentek. A feladat éppannyira volt elméleti, mint gyakorlati: lehetővé kellett tenni, hogy a demokrácia a hatalommal való bármiféle visszaéléssel szemben bevethető fegyverként működjön, ideértve a fiktív „népszuverenitásra" hivatkozva megrendezett választások által legitimációt szerzett gonoszságot.

Ebben nagyjából sikerült is megegyezni. A további kérdéseket illetően mindenesetre a vélemények már megoszlottak, abban például korántsem volt egyetértés, hogy pontosan milyen előnyei és hátrányai vannak a magántulajdonnak és a szabadpiaci versenynek a koncentrált államhatalommal szembeni küzdelemben. Az indiai alkotmány szerzője, B. R. Ámbédkar (1891–1956) is azok közé tartozott, akik felhívták a figyelmet arra, hogy a fékek nélküli

kapitalizmus „számtalan ellentmondással" mérgezi meg a demokráciát, amely ellentmondásokat egyfelől a politikai egyenlőség elvét szem előtt tartó, jó kormányzásért folytatott harc, másfelől az óriási egzisztenciális és anyagi egyenlőtlenségektől szétszabdalt társadalom közti konfliktus fog felszínre hozni. Számos elemző javasolta az olyan szabadszellemű és jóléti intézmények létrehozását, amelyek előremozdíthatták a megfelelő oktatás és az általános betegbiztosítás ügyét. Mások messzebb mentek, és azt követelték, hogy egy vállalat alkalmazottai a saját soraikból is választhassanak valakit az igazgatósági tanács tagjai közé, aki a legfelsőbb szinten is képviselni tudja az érdekeiket – ez lényegében a képviselet elvének a piaci viszonyok közötti megvalósítását jelentette, mint arra később Németországban, Dániában, Franciaországban, Svédországban és további helyeken is sor került.

A nézeteltérések mellett a legtöbb lázadó a demokráciának egy olyan formáját támogatta, amelynek szellemiségét és intézményeit alapjaiban meghatározta az ellenőrizetlen hatalom ördögeivel való eltökélt szembeszállás. Az amerikai teológus Reinhold Niebuhr (1892–1971), akinek későbbi jelentős követői között ott találjuk például Martin Luther King Jr.-t is (1929–1968), erőteljes érvekkel szolgált a demokrácia ilyetén megújítása és átalakítása mellett. „A fékek nélküli hatalom jelentette veszélyek örök időktől fogva emlékeztetik az embereket a demokratikus társadalom erényeire" – írta a *The Children of Light and the Children of Darkness* (1945, A fény és a sötétség gyermekei) című művében. „A modern demokráciának ugyanakkor realistább filozófiai és vallási megalapozásra van szüksége, és nem is csak azért, hogy felkészüljön azokra a veszélyekre, amelyeknek ki van szolgáltatva, és kellőképpen megértse azokat, hanem azért is, hogy a saját maga számára is meggyőzőbb igazolást találjon." A gondolat zárlata különösen

ismertté vált: „A demokráciát az ember igazság iránti érzéke teszi lehetővé – de az igazságtalanságra való hajlama teszi szükségessé."* A megjegyzés már megelőlegezte a demokrácia új felfogását, amelyhez lényegileg hozzátartozott a nyilvánosság előtti elszámolhatóság, illetve a hatalomnak az időszakos választások, a többség uralma és a népszuverenitás régi uralkodó elveinél „mélyebb" és általánosabb elvek és mércék szerint történő megzabolázása és kontroll alatt tartása.

A politikai gondolkodó Hannah Arendt (1906–1975) is ebben az összefüggésben emelte fel a szavát amellett, hogy a demokrácia híveinek elkerülhetetlen szembeszállniuk az önkényes hatalom démonaival. „A gonosz problémája – írta 1945-ben – az egész háború utáni Európa szellemi életének legalapvetőbb kérdésévé lesz." Valójában a kontrollálatlan hatalom okozta fájdalom és nyomorúság nem is csupán európai, de egyenesen globális problémává vált. A korszak talán legvadabb ötleteként néhány gondolkodó felvetette, hogy ideje lemondani arról az uralkodó előfeltevésről, miszerint a demokrácia „természetes otthona" a szuverén területi állam, illetve az, amit a kiváló francia jogtudós René Cassin (1887–1976) – első világháborús zsidó hadirokkant, egyúttal De Gaulle jogi főtanácsadója, *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*nak egyik megszövegezője, akit a második világháború alatt a fasiszta Vichy-kormányzat halálra ítélt – „leviatán államnak" keresztelt el. Ezek a gondolkodók amellett érveltek, hogy a hatalommegosztás elvét a tényleges földrajzi határokon átlépve is érvényesíteni kell. „Az elmúlt húsz év történelme – írta a német tudós Carl Friedrich (1901–1984) – kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy az alkotmányos demokrácia pusztán nemzeti

* Reinhold Niebuhr: *The Children of Light and the Children of Darkness: A Vindication of Democracy and a Critique of its Traditional Defenders*. Nisbet, London, 1945, vi.

szinten nem tud megfelelően funkcionálni." Thomas Mann is kritikus volt a demokrácia államközpontú meghatározásaival szemben. A multilaterális intézmények nagyban hozzájárulhatnak a sebezhető kisebbségek megvédéséhez, és felszabadíthatják az állampolgárokat a szűk látókörű nacionalizmus, illetve az államhatalom és a vállalatok visszaélései alól. „Többet kell követelnünk, és az egészre is tekintettel kell lennünk – mondta. – A demokrácia olyan fogalmára van szükségünk, amelyet minden másnál erőteljesebben meghatároz az emberi méltóság iránti elkötelezettség."*

Kommunikációs bőség

Ha tehát a demokráciát a nyilvánosság előtti felelősségrevonhatóság és ellenőrizhetőség új formái által támogatott önrendelkezésért folytatott küzdelemként fogjuk fel, akkor már csupán arra a gyakorlati kihívásra kellett megoldást találni, hogy miként lehetett az 1940-es évek komor körülményei közepette új módszereket találni a veszélyessé váló hatalomkoncentráció kordában tartásához. Habár széles körben támogatták az állampolgárok részvételét a közügyekben, különösen, ami a városi és a munkahelyi szintet illeti, ezzel együtt a képviseleti politika megnyirbálása és a görög stílusú részvételi (közgyűlési) demokráciához való visszatérés gondolata meglehetősen népszerűtlennek számított; erre a rendszerre továbbra is úgy tekintettek, mint ami eleve alkalmatlan arra, hogy megfeleljen a sötét korszak támasztotta követelményeknek. Az olyan országok, mint

* Hannah Arendt: Nightmare and Flight (1945). In *Essays in Understanding 1930–1954*. Harcourt Brace & Company, New York, 1994, 134; Carl J. Friedrich: *Constitutional Government and Democracy*. Little, Brown, Boston, 1941, 34; valamint Thomas Mann: *The Coming Victory of Democracy*. Yale University Press, London, 1943, 22.

a Német Szövetségi Köztársaság (1949) és India (1950) a kialakult helyzetre új, írásos alkotmány elfogadásával reagáltak, amelyek azzal igyekeztek elejét venni a hatalmi visszaéléseknek, hogy változatos eszközökkel kötelezték a megválasztott vezetőket és képviselőket az alapvető állampolgári jogok tiszteletben tartására. A világszerte megjelenő ellenőrző és felügyeleti szervezetek, hálózatok és kampányok, amelyek szintén az emberi jogok tiszteletben tartását tűzték a zászlajukra, ugyancsak ennek az időszaknak a szülöttei.

Az évtized meghatározó csúcsteljesítményét *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* jelentette. Az 1947–1948-ban megszövegezett, és a valaha volt legtöbb, mintegy ötszáz nyelvre lefordított dokumentum a globális háborúra és a népirtásokra adott válaszként jött létre, és több olyan jogot is felsorol, amelyeknek mindenkit egyaránt meg kell illetniük, „bármely megkülönböztetésre, nevezetesen fajra, színre, nemre, nyelvre, vallásra, politikai vagy bármely más véleményre, nemzeti vagy társadalmi eredetre, vagyonra, születésre vagy bármely más körülményre való tekintet nélkül". A preambulum a következő állításból indul ki: „az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon". A nyilatkozat valóban megoldott egy alapvető problémát, amely már régóta kísértette a részvételi és a képviseleti demokráciát: tulajdonképpen ki dönti el, hogy kicsoda és micsoda pontosan „a nép"? A demokrácia új fogalma mint az emberi jogok globális védelme és gondozása konkrét válasszal szolgál erre a kérdésre: minden emberi lénynek elidegeníthetetlen joga van ahhoz, hogy jogaival éljen, ideértve az önkényes hatalmi túlkapásokkal való szembeszegülés jogát is, többek közt a független, nyilvános ellenőrző szervezeteken és a másokkal közösen megalkotott szabad

hálózatokon keresztül. A gyakorlatban mindez azt jelenti, hogy egyetlen megválasztott kormány sincs feljogosítva arra, hogy bárhol a világon zsarnokként üljön akármelyik egyén vagy csoport nyakára. A kínzás, a nők bántalmazása, a gyerekek ellen elkövetett kegyetlenségek, a választási csalások, a vallási diszkrimináció és a média cenzúrája mindenütt, egyazon mérce szerint tilos – még akkor is, ha ezekre történetesen a „demokrácia" és a „népszuverenitás" nevében is kerül sor.

*Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatá*nak szerzői között ott találjuk René Cassint (balról a második), a kínai drámaíró, kritikus és diplomata Peng-csun Csangot (balról a harmadik); a bizottság védnökét, Eleanor Rooseveltet (középen) és a libanoni, görögkeleti hitű tomista gondolkodó Charles Malikot (jobbról a harmadik), aki 1948. december 10-én az ENSZ közgyűlése előtt benyújtotta a szöveg végleges változatát

A demokráciáról való újfajta gondolkodásmód gyertyalángot jelentett abban a homályban, amelyet negyvenötmillió emberi lény halála, továbbá a felfoghatatlan léptékű fizikai pusztítás és szellemi nyomorúság, illetve az egyre súlyosbodó háború utáni feszültségek teremtettek a világban; az utóbbiak között említendő Pakisztán és India véres elszakadása, a berlini blokád, vagy éppen palesztinok százezreinek szervezett kitoloncolása a britek által támogatott Izrael területén lévő szülőföldjükről. Figyelemre méltó, hogy a demokrácia újraalkotása hány olyan, a hatalom ellenőrzésére és féken tartására létrejött intézményt adott a világnak, amelyek korábban ismeretlenek voltak a demokrácia történetében. Az ellenőrző demokrácia korszakában eleddig sosem látott léptékben és a lehető legszélesebb körben valósulhattak meg a képviselet, a demokratikus elszámolhatóság és a nyilvános részvétel elvei – a polgári közgyűlések, a különféle betanítási programok, a klímasztrájkok, a korrupcióellenes testületek és az „alkotmányos kirándulások" is mind idetartoznak (ez utóbbi az új dél-afrikai alkotmány megalkotóinak módszere volt arra, hogy megismerkedjenek más térségek szokásaival). És ne feledkezzünk meg az indonéziai helyi vallási szervezetekről, az indiai közügyi bíráskodásról, a fogyasztói tesztelést végző ügynökségekről, az orvosi tanácsadó testületekről, a háborús bűnöket kivizsgáló perekről, a „demokráciakávézókról", a szakmai ellenőrző panelekről, az oknyomozó újságírásról és a hatalmi visszaéléseket monitorozó és azokat megakadályozni igyekvő portálokról.

A sokféle újítás összhangban állt azzal a demokratikus alapelvvel, miszerint annak, hogy ki mennyit, mikor és miként kap a közösből, egyaránt kell függenie az állampolgárok aktív részvételétől és a hatalmi mechanizmusok nyilvános felügyeletétől, és nem alapulhat csupán „a szavazati jog" kiüresedő frázisára és a választás intézményére. Ebben

az értelemben az ellenőrző demokrácia szellemisége még ma is az 1940-es évekre nyúlik vissza, és az önkényes hatalommal való szembeszegülésből meríti az erejét. Ugyanakkor a legtöbb új demokratikus intézmény legalább ilyen erősen támaszkodik egy nem kevésbé fontos tényezője, a digitális kommunikáció forradalmára, amely az elmúlt fél évszázadban az egész világon óriási mértékben alakította át az emberek hétköznapjait.

Általában túl kevés figyelmet fordítanak arra, hogy a demokrácia különböző történelmi formáit miként határozták meg a korabeli kommunikációs viszonyok, úgyhogy egy pillanatra érdemes ebből a szempontból is megvizsgálnunk a helyzetet. Ha így teszünk, akkor azt találjuk, hogy a részvételi demokrácia még egy olyan korban fejlődött ki, amelyet elsősorban az élőbeszéd határozott meg, az írásbeliség pedig nagyjából a papiruszra vagy kövekre körmölt törvényekre korlátozódott; ezeket aztán gyalogszerrel, szamár- vagy lóháton eljuttathatták máshová is. A képviseleti demokrácia már elsősorban a nyomtatott kultúra szülötte, vagyis egy olyan időszakban jött létre, amikor megjelentek a könyvek, a pamfletek és az újságok, majd később a távíró és a postavonat, és nem véletlen, hogy a válsága egybeesett a tömegkommunikáció, elsősorban a rádió és a mozi, illetve – kezdeti formájában – a televízió elterjedésével. Az ellenőrző demokrácia a korábbi alakváltozatokhoz képest kezdettől fogva a multimediális társadalmak sajátja, amelyek hatalmi struktúráit az állampolgárok és képviselőik éppen ebben a digitális ökoszisztémában tudják követni és lehetőség szerint az ellenőrzésük alatt tartani. A kommunikációs bőség világát olyan, egymáshoz kapcsolódó médiaeszközök strukturálják, amelyek közös platformra hozzák a szöveget, a hangot és a képet, és a több százmillió felhasználó által hozzáférhető globális hálózatokon keresztül lehetővé teszik, hogy a kommunikáció

rögtön több résztvevő nézőpontjából valósuljon meg. Az ellenőrző demokrácia és a komputerizált médiahálózatok tehát édestestvérek. Amennyiben a kommunikációs bőség rendszereinek új galaxisa valamilyen okból egyszer csak felrobbanna, úgy ezt a megrázkódtatást jó eséllyel az ellenőrző demokrácia sem élné túl.

Jól ismerjük az információ szervezett manipulálásának módszereit a rejtett algoritmusok, a vállalati adathalászat, a politikai kényszerítés, az állami megfigyelés és más riasztó trendek által, ezzel együtt nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a dekadencia ezen formái gyakorlatilag minden esetben a nyilvánosság komoly ellenállását is kiváltották. A kommunikációs bőség alapvetően rendkívül serkentően hat az ellenőrző demokrácia nyughatatlan szellemiségére.* Ez a bőség ráadásul sosem apad el. A képviseleti demokrácia korával ellentétben, amikor a nyomtatás kultúrája és a csupán limitáltan elérhető audiovizuális média szükségképpen a politikai pártok és a kormányok felügyelete alatt állt, az ellenőrző demokrácia korában ezek az eszközök már olyan széles körben elterjedtek, hogy olybá tűnik, egyetlen vezető, kormányzat vagy civil szervezet sem rejtőzhet el előlük. Ma már a hatalom legtitkosabb ténykedései is napvilágra kerülhetnek. Nincsenek titkok, a születés és a halál, az étkezés és az egészség kérdései sem magától értetődőek többé. A vallási, faji vagy szexuális kisebbségekkel szemben gyakorolt politikai erőszak és hatalmi visszaélések többé már nem számítanak „normálisnak" és elfogadhatónak. A világméretű pandémia és annak összefüggése a javak eloszlásával, a munkahelyekkel és a jóléttel immár mindenütt politikai kérdésnek számítanak. A kommunikációs bőség korában egyetlen téma sincs többé, amelyet

* John Keane: *Democracy and Media Decadence.* Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2013; lásd még Ronald J. Deibert: *Reset: Reclaiming the Internet for Civil Society.* House of Anansi, Toronto, 2020.

feltétel nélkül meg lehetne óvni a média fürkésző tekintetétől, illetve attól, hogy bármikor politikai jelentőségre tegyen szert; minél inkább „privát" valami, annál nagyobb az esélye, hogy „nyilvánosságra kerül". Semmi sem szent és sérthetetlen, még azoknak az erőfeszítései sem, akik éppen azt próbálják újraépíteni, ami a meggyőződésük szerint szent és sérthetetlen. Az elmúlt nemzedékek alighanem az egész folyamatot megdöbbentőnek tartanák, mind, ami a léptékét, mind pedig, ami a demokratikus intenzitását illeti. A fényképezőgép egyetlen villanásával, egyetlen gombnyomással egész láthatatlan világok tárulhatnak fel a nyilvánosság előtt: hálószobák és üléstermek, bürokratikus intézmények és harcterek válnak kivehetővé. Az állampolgárok és az oknyomozó újságírók több médiaplatformot is használnak, hogy életben tartsák a hatalom átvilágítása, az információ szabadsága és a nagyobb kormányzati és piaci átláthatóság ideálját. Nem csoda, hogy az ellenőrző demokrácia korszakában sokkal erőteljesebb a közvélemény ellenállása a helytelen magatartással és a korrupcióval szemben. A botrányok mintha sohase akarnának véget érni, ráadásul vannak helyzetek, amikor egy-egy botrány, akár egy földcsuszamlás, egész politikai berendezkedéseket is maga alá temethet.

A demokrácia kizöldítése

Az ellenőrző demokrácia korában bizonyos botrányok egészen legendássá váltak – ilyen például az állítólagos tömegpusztító fegyverekről költött hazugságáradat, amellyel az Egyesült Államok igazolta a katasztrofálisra sikeredett iraki inváziót a 2000-es évek elején. Amikor a hatalom minden húzása a nyilvánosság fürkésző tekintete elé juthat, amikor bármilyen titok napvilágra kerülhet, akkor az állampolgári

engedetlenség új formái is szárba szökhetnek – érdekes módon elsősorban olyan kérdések kapcsán, amelyek az emberek és a nem emberi környezetek közötti viszonyt érintik.

A demokrácia történetében először fordult elő, hogy az ellenőrző intézmények kampányokat folytatnak annak érdekében, hogy megakadályozzák a természet nyakló nélküli pusztítását, és egyre intenzívebben igyekeznek felhívni a figyelmet arra, hogy milyen katasztrofális következményekkel jár a környezetünk további károsítása. Világos, hogy ezeknek a kampányoknak az élén a zöld politikai pártok állnak – ezek közül az elsők az 1970-es években alapított ausztrál United Tasmania Group és az új-zélandi Values Party. Független felügyeleti testületek, mint például az Egyesült Királyság Klímaváltozási Bizottsága folyamatosan ellenőrzik, hogy a kormányok mennyire tartják magukat a szén-dioxid-kibocsátás mérséklésére vonatkozó ígéreteikhez. Globális megállapodások, mint amilyen a Biológiai Sokféleség Egyezmény (Convention on Biological Diversity) és az Aarhusi Egyezmény szólítják fel az államokat arra, hogy biztosítsák polgáraiknak a környezetvédelmi döntéseikkel kapcsolatos információkhoz való hozzáférést, illetve tegyék lehetővé a részvételt a kérdéses döntésekben. Megjelentek a környezetvédelmi hatástanulmányok és a civil tudományos kezdeményezések, mint például a brit Open Air Laboratories (OPAL) projekt, amely arra biztatja az embereket, hogy igyekezzenek saját lokális környezetük gondozójaként fellépni. Egyre-másra hirdetik meg a klímasztrájkokat és az olyan multimediális polgári engedetlenségi mozgalmakat, mint amilyen az Extinction Rebellion. Kiterjedt Earthwatch-találkozók, bioregionális konferenciák, zöldagytrösztök, akadémiák és a helyi tengeri élővilág megóvására felesküdött testületek szövetkeznek a helyi szervezetekkel, amelyek például pillangóknak vagy méheknek szánt „hidakat" igyekeznek teremteni az urbá-

nus terekben, hogy ezzel védjék a veszélyeztetett fajtákat a forgalomtól. A történelem során először fordult elő, hogy sikeresen fogalmazták újra a föld jogi meghatározását, amelyet – mint azt az új-zélandi *Te Urewera Act 2014* garantálta – immár „mindazok a jogok, lehetőségek és kötelezettségek megilletnek, mint bármelyik másik jogi személyt".

Szintúgy először találkozhatunk olyan alkotmánykiegészítésekkel, amelyeket eleve a bioszféra megóvásának céljából iktattak a jogrendbe, egyúttal gyökeresen meg-

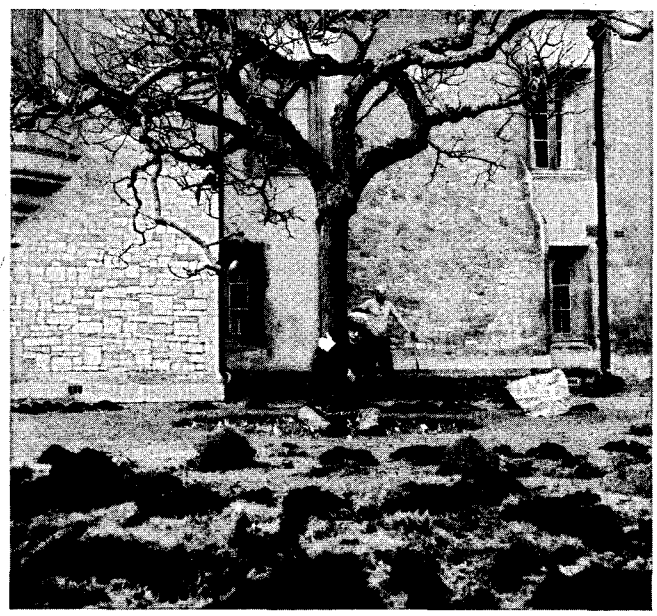

Az Extinction Rebellion, az erőszakmentes, a kormányokat és a vállalatokat a klímakatasztrófa jelentette veszély megfelelő kezelésére felhívni igyekvő polgári engedetlenségi kezdeményezés résztvevői 2020 februárjában a cambridge-i Trinity College előtt felásták az Isaac Newton híres almafája körüli pázsitot. Az akció – amely az egyetem szén- és gázipari összefonódásaira hívta fel a figyelmet – komoly nemzetközi visszhangot keltett, és az intézmény végül húszmillió dollárral csökkentette a fosszilis ágazatnak nyújtott támogatását, egyúttal kötelességet vállalt arra vonatkozóan, hogy 2050-re eléri a zéró kibocsátást

változtatják, hogy mit is jelent állampolgárként létezni a demokratikus politikai rendszerben. A mongol alkotmány második cikkének hatodik tétele világosan kimondja, hogy az állampolgároknak joguk van az „egészséges és biztonságos környezethez, amelyet meg kell óvni a környezetszennyezéstől, és meg kell őrizni ökológiai egyensúlyát". Szlovénia alkotmányának 70A cikkelye rögzíti, hogy minden állampolgárnak „joga van az ivóvízhez", a Bhutáni Királyság alkotmányának ötödik cikkelye pedig leszögezi, hogy minden állampolgárnak hozzá kell járulnia az ország gazdag biodiverzitásának megóvásához, továbbá részt kell vennie az ökológiai pusztulás megakadályozásában, ideértve a vizuális, hang- és fizikai szennyezést, és ennek érdekében állampolgári kötelessége a környezetbarát eljárások és gyakorlatok minél szélesebb körű alkalmazása. Megjelentek az őslakos önkormányzatok által támogatott projektek, amelyek újszerűen állnak hozzá a földművelés és a környezet megóvásának kérdéséhez – ilyen például a Csendes-óceán északkeleti térségében megszületett Haida Gwaii (Népek Szigetei) és a közép-ausztrál Uluru-Kata Tjuta Nemzeti Park.

Ezeknek a kísérleteknek mind nagy jelentőségük van abban, hogy miként gondolkodunk a demokráciáról, minthogy erőteljes demokratikus érzület járja át őket, és nagyon is tekintettel vannak a világunk dinamikájára és törékeny összetettségére. Az említett projektek arra hívják fel a figyelmet, hogy minden élőlény és minden élettelen létező egyetlen nagy egészet alkot, és mély tiszteletet igyekszenek ébreszteni a nem emberi létezők iránt, akiknek ugyanúgy joguk van hozzá, hogy megkapják a maguk képviseletét az emberi ügyek intézésében. Ennél is többről van szó: ezek az ellenőrző szervezetek új módszereket dolgoztak ki arra, hogy megszégyenítsék és meghátrálásra késztessék azokat, akik kizárólag a kapzsiságtól vezérelve fordulnak a környe-

zetük felé. Az új megközelítés szószólói úgy vélik, ahhoz, hogy biztosítsuk a tiszta levegőt, vizet és élelmet, amire mind nélkülözhetetlen szükségünk van a méltóságteljes élethez, az embereknek a saját élőhelyük egyfajta gondnokaivá és védelmezőivé kell előlépniük. Arra biztatnak tehát, hogy lássuk meg a csodát a hétköznapokban, és tanuljuk meg azt becsülni és értékelni. Igyekeznek végigvenni az okokat, amelyek miatt az emberek passzívak maradnak, hogy végül azok ismeretében annál nagyobb aktivitásra sarkallhassák őket. Kitartanak amellett, hogy bizonyos dolgok nem áruba bocsáthatóak, és hogy fel kell hívni a figyelmet arra, milyen óriási árat kell fizetnünk mindannyiunknak a klímakatasztrófát, a fajok pusztulását és a „fejlődést" illető nyilvános tudatlanságért és közömbösségért. Ezek a szervezetek azt akarják elérni, hogy többé már ne beszélhessünk ártatlanul „a gazdaságról", és hogy a „GDP-növekedés", a „haladás" és a „modernizáció" ideológiáit sokkal körültekintőbben, a bioszféránk és annak ritmusának törékeny összetettségét figyelembe véve emlegessük.

Ezeknek a zöldplatformoknak abban is óriási szerepük van, hogy gazdagítják a demokráciáról alkotott hétköznapi felfogásunkat, amennyiben kikényszerítik a demokrácia újbóli meghatározását, megfosztva azt antropocentrizmusától, és feltéve a kérdést: tulajdonképpen miért is véljük úgy, hogy „a nép" alkotja a teremtés csúcspontját, hogy „az emberek" az univerzum urai, egyúttal a „természet" jogszerű gazdái és birtokosai pusztán azért, mert a Föld nevű bolygón történetesen ők jelentik a szuverén hatalom végső forrását? Az új szervezetek politikailag is releváns hangot kölcsönöznek a bioszférának, és a Bruno Latour francia antropológus (1947–) által találóan „a dolgok parlamentjének" nevezett jelenséghalmazban kapcsolják össze egymással a politika és a természet világát. „A törvénynek nem az Embert, hanem az Életet kellene alapul vennie" – így az

érvelés.* Többről van szó, mint arról, hogy az embereknek mielőbb alázatos teremtményekként kellene újragondolniuk magukat, akiknek a sorsa mélyen összefügg azokkal az ökoszisztémákkal, amelyekben nekik is élniük adatott. Újraértelmezett fogalma szerint a demokrácia egy olyan életet jelent, amelyben a hatalom a nyilvánosság előtt is felelősségre vonható, mégpedig azon megválasztott és meg nem választott intézmények által, amelyekben az embereknek és a bioszférának immár egyaránt megvan a maga képviselete.

Nehéz idők

A környezet új őrzőinek elsődleges feladata jelenleg abban áll, hogy folyamatosan figyelmeztetnek rá: amennyiben mi, emberek, képtelennek bizonyulunk arra, hogy gyökeresen változtassunk az életmódunkon, úgy jó eséllyel súlyos következményekkel kell szembenéznünk – olyan súlyosakkal, amelyek nemcsak az ellenőrző demokrácia eszméinek és intézményeinek összeomlásával, de egész biomok és fajok pusztulásával is fenyegetnek, amelyek között könnyen ott találhatjuk magát a *Homo sapiens*t is; ezen a ponton persze kérdésessé válik, hogy a szóban forgó faj rászolgált-e egyáltalán erre a névre. Már láttuk, hogy a régi időkben milyen fenyegetést jelentett a demokráciák számára, ha elveszítették az önmagukba vetett hitet, vagy netán átadták magukat önpusztító hajlamaiknak. A Kr. e. 4. század végéből származó emlékek, amikor Athént lerohanták Nagy Sándor

* Bruno Latour: From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public. In Bruno Latour–Peter Weibel (szerk.): *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*. MIT Press, Cambridge, 2005, 14–41; Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*. Osiris, Budapest, 1999; továbbá *The Parliament of Things*. https://theparliamentofthings.org/ [Letöltve: 2022. 01. 13.]

seregei, érzékletesen elénk tárják, hogy az állampolgárok a súlyos válságok közepette oly mértékben átadták magukat a csüggedésnek, hogy a népgyűlés a legújabb rossz hírek hallatán több alkalommal is mélységes hallgatásba burkolózott. Az 1920–1930-as években számos képviseleti demokrácia alól kicsúszott a talaj, amelyek így aztán megadták magukat ellenségeiknek, vagy éppen ők maguk követtek el democídiumot. A manapság egyre szélesebb körben elterjedő nézet, miszerint a demokrácia végórájába érkezett, párhuzamba állítható a kétségbeesés ezen korábbi időszakaival. Ezzel együtt hozzá kell tennünk, hogy mégis másról van szó, ugyanis a napjainkban egyre-másra felbukkanó figyelmeztetések – amelyek az 1940-es évek végén kezdődtek a globális atomháború rémképének felvázolásával – példátlanok a történelemben. Nem csupán arról van szó, hogy az új őrszemek felhívják a közvélemény figyelmét az egyre gyakoribbá váló környezeti katasztrófákra és azok belátathatatlan következményeire, hanem arról is, hogy korábban még sosem érveltek ennyien amellett, hogy a demokráciát, legalábbis ideiglenesen, félre kell tennünk – egy olyan pillanatban, amikor mindennél súlyosabb civilizációs válsággal nézünk szembe, egyszerűen nincs idő a tétlenségre és a lépésről lépésre haladó reformokra, és csupán az azonnali és drasztikus cselekvés segíthet megmenteni a fajunkat.

A demokrácia sorsát illető vészharang kongatásához még egy sor további aggodalom is társul. Egyre többen panaszolják, hogy a központosított államhatalom mind inkább kiüresíti a képviseleti kormányzás eszméjét, vagyis ahhoz sodródunk közelebb, amit Thomas Jefferson egykor „választott zsarnokságnak" nevezett. Pierre Rosanvallon (1948–), a demokrácia történetének kiemelkedő kutatója azt állítja, hogy a kortárs demokráciák politikai súlypontja a pártoktól, a választásoktól és a parlament intézményétől egyre inkább az erőskezű végrehajtói hatalom irányába

mozdult el. A kormány törvényhozó ágai immár a kevesek kormányzásának vannak alárendezve. Elérkeztünk „az elnöki rendszerek korszakába", amely ugyanakkor egyre fokozódó állampolgári elégedetlenséghez és egyre hangosabb panaszokhoz vezet, amiért „a vezetők mindenféle konzultáció nélkül hozzák meg döntéseiket, amelyekért aztán nem hajlandóak felelősséget vállalni, azonkívül szemérmetlenül hazudnak, és buborékban élnek".*

A változást a leginkább talán egy lassított felvételen végbemenő államcsínyhez tudnánk hasonlítani, amelyet olyan taktikai húzások kísérnek, mint a nyilatkozatok megtiltása, a szivárogtatások, a titkos kifizetések vagy például, mint az Donald J. Trump elnöksége alatt megszokottá vált, a kormányzati szervek vezetőinek kinevezése a törvényhozás jóváhagyása nélkül. Látva, hogy az olyan országok vezetői, mint például Németország és Dél-Afrika, akár annak érdekében is hajlandóak mozgásba hozni a kormányzati gépezet fogaskerekeit, hogy kikényszerítsék a COVID–19 miatti lezárásokat, egyre több jele van annak, hogy a kialakult helyzet az állampolgárokat nem csupán a politikusaikkal szemben teszi elégedetlenné, de magával a „demokráciával" szemben is morbid kétségek megfogalmazására sarkallja. Jóval több dolog elromlott, mint ahogyan arra korábban számítani lehetett. Sokan vélekednek úgy, hogy a demokráciának befellegzett.

Egy huszonhét országra kiterjedő 2019-es felmérés arra jutott, hogy a megkérdezettek 51%-a „nem elégedett a de-

* Pierre Rosanvallon: *Good Government: Democracy Beyond Elections*. Ford. Malcolm DeBevoise. Harvard University Press, Cambridge, 2018, 2–19. Az értelmezés hasznos, ugyanakkor nem túl világos az átmenet idejét illetően (többször „az elmúlt két évszázadról", néha viszont „körülbelül harminc évről" van szó), azonkívül kizárólag Franciaország példáját tartja szem előtt. A „permanens demokráciához" vezető demokratikus reformok ajánlata, illetve a „felügyelet és felelősségrevonhatóság mechanizmusai" inkább azt sejtetik, hogy az ellenőrző demokrácia az 1940-es évek szülötte.

mokrácia jelenlegi működésével. Az Economist Intelligence Unit kutatói kimutatták, hogy 2007–2017 között a demokráciába vetett bizalom folyamatosan és stabilan csökkent, és egyre fokozódtak az állampolgárok átláthatósággal, felelősségrevonhatósággal és korrupcióval kapcsolatos aggodalmai. A demokráciát ellenőrző egyik jelentős skandináv szervezet felhívta rá a figyelmet, hogy „a demokrácia azon aspektusai, amelyek valódi tartalmat kölcsönöztek a választásoknak, hanyatlóban vannak. Az elmúlt években a média önállósága, a szólásszabadság, az alternatív hírforrások és a törvény előtti egyenlőség is súlyos csorbát szenvedett". Az egyik amerikai agytröszt még ennél is pesszimistábbnak bizonyult. „A demokrácia válságba jutott – fogalmazott a jelentésük. – Az általa megtestesített értékek – különösen a vezetők megválasztásának joga a szabad és tisztességes választásokon, a sajtószabadság és a törvény előtti egyenlőség – mind veszélybe került, és globális tekintetben is hanyatlóban van."

Az ellenőrző demokrácia jövőbeli esélyeire tekintettel a leginkább aggodalomra okot adó fejlemény alighanem az, hogy majdnem mindenütt a fiatal korosztályok mutatkoznak a leginkább elégedetlennek a demokráciával, és – mintha csak átlátnának a nyilvános képmutatáson és felmenőik hamis ígéretein – jóval kevésbé mutatkoznak bizakodónak, mint amilyenek az előző nemzedékek ugyanebben az életkorban voltak.*

* Richard Wike–Laura Silver–Alexandra Castillo: *Many Across the Globe Are Dissatisfied with How Democracy Is Working.* Pew Research Center, Washington, DC, 2019. április 29.; Economist Intelligence Unit: *Democracy Index 2018.* London, 2018; Democracy for All? *The V-Dem Annual Democracy Report 2018,* V-Dem, Gothenburg, 2018; Freedom House: *Freedom in the World 2018.* Washington, DC, 2018; továbbá R. S. Foa et al.: *Youth and Satisfaction with Democracy: Reversing the Democratic Disconnect?* Bennett Institute for Public Policy, Cambridge, 2020. október.

Indiában is aggasztó fejleményeknek lehetünk tanúi, ráadásul arról az országról beszélünk, amely pillanatokon belül a világ legnagyobb bukott demokráciájává válhat. A demokrácia támogatottsága Indiában 2005–2017 között 70%-ról 63%-ra esett vissza. A demokráciával „elégedett" polgárok aránya ugyanebben az időszakban 79%-ról 55%-ra csökkent; az elégedetlenség még nagyobb a diplomások között (47%). A 2010–2014-es időszak között a válaszadók több mint fele azt mondta, hogy támogatnának egy olyan „kormányzati rendszert, amelyben egy erőskezű vezető a parlament vagy a bíróságok beavatkozása nélkül hozhatja meg a döntéseit"; 1999–2004 között erre a kérdésre még csak 43% felelt igennel. A fegyveres erők elfogadottsága példátlan magasságokba emelkedett; Vietnám, Dél-Afrika és Indonézia mellett India az egyetlen olyan ország a világon, ahol a lakosság többsége (53%) támogatná a katonai kormányzást. A svéd V-Dem Institute *Democracy Report 2020* címet viselő jelentése hívta fel rá a figyelmet, hogy India „kis híján megszűnt demokráciának lenni", és a demokráciaindexét alacsonyabbra sorolta Sierra Leonéénál, Guatemaláénál és Magyarországénál.*

Lehangoló hírek érkeznek Latin-Amerikából is, ahol a kutatások szerint a lakosság kevesebb mint negyede (24%) elégedett a demokrácia működésével – ez a legalacsonyabb érték, amióta efféle felméréseket végeznek. Sokan panaszkodnak a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység miatt is. A negyvenöt milliós lakosságú Argentínában (ennek majdnem 60%-a kiskorú) a népesség több mint 40%-a bádogvárosokban lakik. 2000 után, amikor Mexikóban megtörtént a többpártrendszer bevezetése, a hivatalosan is a szegénységi küszöb alatt élők száma 50% fölé emelkedett.

* A különböző felmérések eredményeinek elemzéséhez lásd Debasish Roy Chowdhury–John Keane: i. m.

A maffia és az általa megtestesített erőszak, amely szintén elválaszthatatlan a nincstelenségben tengődők tartalékos hadseregétől, ijesztő mértékben megerősödött. Számtalan törvényesen megválasztott polgármester esett áldozatul merényletnek, több száz újságírót meggyilkoltak, és az általánossá váló polgárháborús viszonyok között több mint negyedmillióan veszítették életüket.

Számos megfigyelő felhívta rá a figyelmet, hogy az állampolgárok elégedetlensége szorosan összefügg a gazdagabb és a szegényebb rétegek közti egyre szélesedő szakadékkal, ami nemcsak önmagában véve jelent súlyos problémát, de a demokratikus egyenlőség eszméjéből is csúfot űz. Szimptomatikusnak tekinthető, hogy a világjárvány első évében az olyan országok milliárdosainak összvagyona, mint például India, Svédország, Franciaország és az Egyesült Államok több mint a kétszeresére duzzadt. Majdnem minden demokráciának szembe kell néznie a régi szabállyal, miszerint a kapitalizmus és a demokrácia szellemisége eredendően összeegyeztethetetlen, és nagyon úgy tűnik, hogy ismét egy olyan korban élünk, ahol a demokratikus önrendelkezés egalitárius eszméje arra a mantrára korlátozódik, miszerint az egész berendezkedés nem egyéb, mint „a köpeny, amellyel annak a kormánynak a meztelenségét leplezik, amely csak a kiváltságoknak kedvez".* A hétköznapi életet megkeseríti a plutokrácia, a meritokratikus elitek, és a napról napra élő, alulfizetett vagy részmunkaidős prekariátus megjelenése; az utóbbiak, akik közül egyébként sokan a szórakoztatóiparban próbálnak elhelyezkedni, gyakran teljesen kiszámíthatatlan helyzetben találják magukat, és semmiféle szakszervezeti érdekvédelemre vagy jogi biztosítékokra nem számíthatnak.

* Ruchir Sharma: The Billionaire Boom. *Financial Times*, 2021. május 15–16.; Thorstein Veblen: i. m. 125.

Kis zsarnok, nagy zsarnok: Orbán Viktor magyar miniszterelnök és Vlagyimir Putyin orosz vezető 2015 februárjában Budapesten jelentette be az új egyezményt, amelynek értelmében Magyarország orosz atomenergiát, illetve a Gazpromtól orosz gázt fog vásárolni

Prominens politikai gondolkodók hívják fel a figyelmet arra, hogy a „vállalati hatalom, a politikai és a képviseleti folyamatok lobbiipar általi megrontása, illetve a politikai párbeszéd média általi lezüllesztése", amelyek mind súlyos károkat okoznak a demokratikus intézményeknek, ma már nem szélsőségeknek, hanem sokkal inkább a fennálló rendszer alapvető sajátosságainak tekintendőek. Arra is figyelmeztetnek, hogy az „igazgatott demokrácia" és a „megfordított totalitarianizmus" megszületésével a magáncégek a kereskedelmi média segítségével átveszik az irányítást a kormány felett, és a passzivitásba süllyedt állampolgárok gyámjaivá válnak.* Az a történelmi fejlemény, amelynek során a vállalati hatalom lényegében megszállta a demokratikus intézményeket, némely történészt arra sarkallt, hogy

* Sheldon Wolin: *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Spectre of Inverted Totalitarianism*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2008, 286–287.

a feje tetejére állítsa „a demokrácia harmadik hullámáról" és „a liberális demokrácia diadaláról" szőtt meséket, és egy másik narratívát állítsanak ezek helyébe, miszerint az 1970-es évektől kezdve a demokráciát, legalábbis Nyugaton, folyamatosan eltorzította „az üzlet, a bankszféra és a politikai vezetés triumvirátusa". A „kapitalizmus megmentésének" állami doktrínája elsorvasztotta a szakszervezeteket, nagyban hozzájárult a közszolgáltatások deregulációjához (a szabályzás fellazításához), azonkívül mindenhol elterjesztette a fogyasztás ethoszát, és ehhez kapcsolódóan a mértéktelen magánhitelezést, amelyet „a kötelezettségek nélküli egyénbe" vetett hit legitimál.*

Az új zsarnokság

És ez még nem minden. A környezet kizsákmányolása, a koncentrált államhatalom és a pénzügyi turbókapitalizmus okozta társadalmi és politikai károk nyomán eluralkodó csüggedtséget még egy további tényező is súlyosbítja: világszerte elterjedt ugyanis a meggyőződés, amely szerint az ellenőrző demokráciáknak egy új, globális ellenséggel kell szembenéznie. Az olyan, felülről lefelé szerveződő zsarnoki rendszerek, mint amilyenekkel Törökországban, Oroszországban, Magyarországon, az Egyesült Arab Emírségekben, Iránban vagy Kínában találkozunk, olyan eszközökkel képesek megszerezni és fenntartani alattvalóik lojalitását, amelyek a modernitás korábbi szakaszaiban még elképzelhetetlenek lettek volna.

Akár a rothadó hús felett köröző dögkeselyűk, az ellenőrző demokrácia kritikusai cinikusan ünneplik a hatalom

* Simon Reid-Henry: *Empire of Democracy: The Remaking of the West Since the Cold War, 1971–2017.* Simon & Schuster, New York–London, 2019, 1. rész.

megosztásának elvén alapuló demokrácia megingását. A kínai kritikusok különösen vitriolosok tudnak lenni az amerikai típusú demokráciával szemben megfogalmazott bírálataikban. A tudós Su Changhe úgy véli, hogy az elsődleges prioritás „a nyugati demokrácia nyelvének szétszakítása", ugyanis ahhoz, hogy Kína „igazán szabaddá váljon, és független nemzeti karakterre tehessen szert, először is rá kell mutatnia arra, hogy a demokrácia néhány nyugati ország által feltalált fogalmának korántsem egyetemes, hanem pusztán helyi érvényessége lehetséges". A Kínai Népköztársaság nem eshet „a demokrácia csapdájába", amely rövid úton elvezetne „a társadalmi megosztottságig, az etnikai ellentétek kiéleződéséig, a politikai marakodásig, a végeláthatatlan bizonytalanságig, továbbá a gyenge és tehetetlen kormányokig" – írja. A kínai újságíró Thomas Hon Wing Polin hozzáteszi, hogy „a nyugati típusú liberális demokrácia csupán a demokrácia egyik formájaként áll előttünk, ráadásul egyáltalán nem ruházza fel hatalommal a népet, és nem is tudja képviselni megfelelően annak érdekeit. A demokráciának ez a formája valójában nem más, mint oligarchia, amely csupán egy parányi kisebbség érdekeit tartja szem előtt, mindezt értelemszerűen a hatalmas többség kárára".

Kína legismertebb sci-fi-írója, Cixin Liu még ennél is sarkosabban fogalmaz. „Amennyiben Kína demokráciává kívánna átalakulni, az maga volna a valóságos földi pokol" – közölte a *New Yorker*rel 2019-ben. A provokatív megjegyzés a *Remembrance of Earth's Past* című bestseller-trilógiája* végén is megjelenik. A regényekben egy idegen faj megszállja a Földet. Az eseményt számos katasztrófa kíséri, az emberi nem képviselői pedig az ausztrál kontinensre kényszerülnek. „Az új, átköltöztetett társadalom gyökeres változá-

* Magyarul lásd *A háromtest-trilógia* sorozatot: Cixin Liu: *A háromtest-probléma; A sötét erdő; A halál vége.* Európa, Budapest, 2019, 2020, 2021. – *A ford.*

son ment keresztül – írja Liu. – Az emberek felismerték, hogy ezen a túlzsúfolt, éhes kontinensen a demokrácia még a zsarnokságnál is ijesztőbb perspektíva. Mindenki rendre és erőskezű vezetésre áhítozott."*

Pontosan a rend és az erőskezű vezetés az – amely utóbbit korábban „a nép" szankcionálta –, amit a hatalommegosztás elvén alapuló ellenőrző demokrácia ellenségeként felbukkanó új zsarnokság magabiztos szereplői ajánlanak. Ezek a figurák mind arra alapozzák politikai színrelépésüket, hogy alattvalóik immár egyre kevésbé képesek vagy hajlandóak hinni a nyugati demokráciának nevezett intézményrendszer érvényességében. Ők maguk is erre támaszkodva helyezkednek szembe világszinten az ellenőrző demokráciával, ugyanúgy, ahogy egy évszázaddal korábban a zsarnokságok, monarchiák és totalitariánus rezsimek indultak hadba a képviseleti demokrácia ellen. Az új zsarnokság azonban nem hasonlítható a régimódi autokráciákhoz és katonai diktatúrákhoz, ahogyan a 20. századi fasizmussal és totalitarianizmussal sem szabad összekeverni őket.

Az új zsarnokság középpontjában az erős állam áll, amelyet eltökélt és akaratos, az alattvalóik manipulálásához kitűnően értő figurák irányítanak. Az új zsarnokság felülről lefelé szerveződik, hierarchikus és függőségi viszonyokat hoz létre – a vagyon, a pénz, a jog és a választások mind ezen viszonyok fenntartására szolgálnak, ahogyan az is, hogy a média állandóan „a népről" és a „nemzetről" (ez a két kifejezés számos nyelvben megfeleltethető egymásnak),

* Su Changhe: Western Democracy Must Be Demoted from a Universal Idea to a Local Theory (需将西方民主从普世知识降级为地方理论). *Guangming Daily*, 2016. május 28. http://news.sina.com.cn/c/2013-05-28/092127244512.shtml [Letöltve.:2021. 01. 13.]; Thomas Hon Wing Polin: Democracy: A Western Tool for Domination. *Global Times*, 2018. február 11.; Cixin Liu megállapításait idézi Jiaying Fan: The War of the Worlds. *The New Yorker*, 2019. június 24., 34; lásd még Cixin Liu: *A halál vége* (*A háromtest-trilógia* 3.), Európa, Budapest, 2019.

illetve az ezeket fenyegető „felforgató elemekről" és „külső ellenségről" beszél. A zsarnokságot a hatalom piramisaként képzelhetjük el, ám tévedés volna úgy gondolni rá, mint ami kizárólag az elnyomás és a nyers erőszak elvén alapulna. Ezek az új típusú berendezkedések meglehetősen hajlékonynak mutatkoznak, és többet teljesítenek annál, mint hogy vég nélkül ismételgetik a „népszuverenitás" mantráját. Vezetőik legfőbb bástyái a közvélemény-kutató intézetek, agytrösztök, a választási kampányok, a hívek tömegtüntetései, a különféle feedbackcsoportok és számos további eszköz, amivel időben fel tudják mérni az esetleges állampolgári elégedetlenséget. Az új zsarnokság uralkodói tökéletesítették a megtévesztés és a csábítás művészetét, és gyakorlatilag egyfajta „fantomdemokráciát" hoztak létre. Mindent megtesznek azért, hogy leplezzék az erőszakot, amelyet azokkal szemben vetnek be, akik nem hajlandóak beállni a sorba. Rafinált eszközök segítségével – idetartozik a kényszerítés néhány maszkot viselő figura által, emberek eltüntetése vagy akár a hátsó helyiségekben zajló kínzások is – el tudják nyerni a középosztály, a munkásosztály és a szegényebb rétegek legalábbis egy részének támogatását. Igyekeznek tanulékonnyá tenni alattvalóikat, és semmit sem szeretnek jobban az önkéntes szolgálatnál. Azonkívül falkában utaznak. Az új zsarnokságok, amelyek élén a megerősödött és magabiztos Kína áll, ügyesen megtanulták, hogy miként lehet navigálni a multilaterális intézmények világában, hogyan tehetnek szert üzlettársakra, és miként tudnak katonai megállapodásokat kötni a saját országhatáraikon túl is.

Amíg Erdoğan, Putyin és a többi zsarnok állításuk szerint továbbra is a saját „demokráciájukat" működtetik, amely a régi eszmének megfelelően „a nép" akaratán és autoritásán alapul, addig ugyanezek a vezetők nem meglepő módon a legkevésbé sem örülnek az ellenőrző demokrácia intézmé-

nyeinek. Igazi szenvedélyük csakis az a hatalom, amelyet önkényesen gyakorolhatnak mások felett. Könyörtelenek és bosszúszomjasak tudnak lenni, és adott esetben a katonai eszközöktől sem riadnak vissza, ezzel együtt nem elvakultak, és képesek a megfontolt cselekvésre. Általában nagy figyelmet fordítanak a részletekre, ügyesen beavatkoznak az emberek hétköznapjaiba, fölébük kerekednek, fenyegetéseket fogalmaznak meg, és addig zaklatják ellenségeiket, amíg megadásra nem kényszerítik őket. Ennek fényében meglepőnek tűnhet, hogy ezek a vezetők adott esetben milyen tömegbázissal és támogatottsággal rendelkezhetnek, különösen, ha azt is hozzávesszük, hogy ezek a zsarnokságok valójában államkapitalista rezsimek, amelyeket poligarchák, vagyis gazdag kormányzatok és üzletemberek irányítanak, akik felfoghatatlan mértékű vagyonra tettek szert, amely felett részben közvetlenül, részben az általuk ellenőrzött és védelmezett családi dinasztiákon keresztül rendelkezhetnek.

Az olyan demokráciáknak, mint amilyennel Nagy-Britanniában, Spanyolországban és mindenekelőtt az Egyesült Államokban találkozunk, szintén súlyos gondokat okoz az esélyegyenlőség hiánya és a javak egyenlőtlen eloszlása. Azt is hozzá kell tenni, hogy a zsarnoki erők az ellenőrző demokráciákon *belül* is jelen vannak. Gondoljunk például arra, hogy miként jelent meg a „megfigyelési kapitalizmus" jelensége az olyan, nem mellesleg államilag támogatott adatgyűjtő cégóriások tevékenysége nyomán, mint amilyen az Amazon és a Google: ezek a vállalatok lényegében gyarmatosítják az állampolgárokat, manipulálják őket, és beleegyezésük nélkül, illetve a politikai választások eredményétől teljességgel függetlenül több millió ember magánéletét tervezik újra oly módon, hogy az jobban megfeleljen a saját profit- és hatalomorientált céljaiknak. Idetartozik az is, hogy az olyan, demokratikus úton meg-

„Tehát demokráciát szeretnél?" – kérdezi a rendőr a könyörgő kutyáktól a kínai Weibo mikroblogoldalon 2016-ban terjesztett karikatúrán. Az erős és határozott kormány megteremtette harmónia áll itt szemben a nyugati típusú demokráciák hamis ígéreteivel, zűrzavarával és erőszakos jellegével

választott populista vezetők, mint amilyenek Brazíliában, Indiában, Lengyelországban és Mexikóban bukkantak fel, könnyen ott bábáskodhatnak a zsarnokság születésénél.

Mindehhez Trump négyéves elnöksége adta meg az alaphangot: az elégedetlen szavazópolgárok és a vállalati adakozók támogatását élvezve a kormánya gátlástalanul terjesztette az álhíreket, aláásta a törvény előtti egyenlőség eszméjét, akivel csak lehetett, összeakasztotta a bajszát, megvetette a szakértelmet és a „fake news"-nak bélyegzett

oknyomozó újságírást, és általánosságban mindent megtett azért, hogy az ország eltávolodjon a demokratikus eszméktől, és közelebb sodródjon az erőskezű vezetői berendezkedéshez. A választások előtt Trump még a csillagokat is lehozta volna az égről, ám valójában a fiktív „nép" nevében, a kormány és az üzleti szféra közötti szorosabb viszonyokra és homályos pénzekre támaszkodva ugyanúgy egy felülről lefelé szerveződő hierarchiát teremtett, ahol a kevesek uralkodhattak a többség felett.

A demokrácia tehát sokféleképpen válhat a zsarnokság keltetőjévé. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a létező demokráciák és zsarnokságok számtalan módon, láthatatlan, határokon átívelő kötelékekkel kapcsolódnak egymáshoz – említendőek a szállítmányozáshoz nélkülözhetetlen infrastruktúrák, a bankrendszer, a fegyverkereskedelem stb. –, akkor hamar világossá tehető, hogy a hatalommegosztás elvén alapuló demokráciák elveire és gyakorlataira, ahogyan azokat az 1940-es évektől ismerjük, nem csupán a külső politikai ellenségei jelentenek veszélyt. Magyarország, Kazahsztán és Törökország példája – hogy csupán néhányat említsünk – világosan megmutatja, hogy a hatalommegosztó demokráciából a zsarnokságba való átmenet meglehetősen gyorsan, alig egy évtized leforgása alatt is végbemehet.* Ezek az esetek figyelmeztetnek rá, hogy az ellenőrző demokráciát lépésről lépésre, szinte észrevétlenül is le lehet bontani olyan kormányzati eszközök segítségével, amelyek mintáit Kínában, Oroszországban, Iránban, Szaúd-Arábiában és másutt is látni. Az új zsarnokságok megjelenésének mindenütt rá kellene ébresztenie a demokrácia híveit, hogy nehéz időket élnek, és lépéskényszerben vannak.

*John Keane: *The New Despotism*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2020.

Miért a demokrácia?

Így aztán az egyre sűrűsödő ködben és az egyre baljósabb árnyak között fel kell tennünk néhány alapvető kérdést: éppúgy, ahogy a képviseleti demokrácia hívei is megadták magukat, sőt végül együtt is működtek ellenségeikkel az 1920–1930-as években, vajon nem lehetséges, hogy a demokrácia mai hívei is feladják a küzdelmet, és búcsút intenek a hatalommegosztás elvén alapuló, ellenőrző demokrácia eszméinek és intézményeinek? Ne volna indokolt, ha elfogadnánk Putyin, Erdoğan és a többi zsarnok követeléseit, ha térdet hajtanánk, és engedelmesen felkészülnénk rá, hogy megadjuk a végtisztességet annak a romhalmaznak, amit Nyugaton még demokráciának hívnak? Ne volna itt az ideje, hogy szembenézzünk a Szovjetunió összeomlása után kialakuló új világrend realitásával és azzal, hogy Európa megrekedése, az arab világ zúgolódásai, az amerikai birodalom hanyatlása, az agresszív Oroszország és a magabiztos és becsvágyó Kína visszatérése egyértelműen a zsarnokoknak, nem pedig a demokráciának kedvez? Röviden: miért is akarnánk a vesztesek oldalára állni? Miért kapaszkodnánk foggal-körömmel ebbe a furcsa, régi valamibe, amit demokráciának hívunk?

Miért is gondoljuk, hogy a bolygó különböző pontjain élő, különböző érdekektől vezérelt különböző embercsoportok egyaránt az ellenőrző demokráciát tekintenék üdvösnek a saját életük szempontjából? Miért kellene elkötelezniük magukat amellett, hogy átláthatóbbá tegyék a nyilvánosságot, hogy megzabolázzák a hatalmasságokat, és mindenki számára származástól és egyéb körülményeitől függetlenül egyenlő lehetőségeket biztosítsanak az életben? Nem lehetséges, hogy a demokrácia valójában egy kiüresedett globális norma, egy olyan eszme, amely csak hazudja magáról egyetemességét, amely rendre megtéveszti

a tömegeket az ígéreteivel, és időről időre arra csábítja őket, hogy elhiggyék, ez lehet a gyengék fegyvere az erősekkel szemben – miközben valójában semmi egyéb, mint annak módszere, hogy a gazdagok szervezett módon vesztegessék meg a szegényeket, semmi egyéb, mint a kollektív tudásba vetett vakhit, az emberek természettel szemben elkövetett bűneinek kísérője, álságos, hamis érték, amelyért legfeljebb másodvonalbeli suszterek és másodvonalbeli elmék lelkesedhetnek (ahogy Friedrich Nietzsche fogalmazott)?* Másképpen fogalmazva: mégis mi alapján gondolhatja bárki is, hogy az ellenőrző demokráciát ugyanúgy fogják megítélni Fokvárosban és Caracasban, mint Csennaiban, Canberrában, Koppenhágában vagy Csungkingban?

Miközben megpróbálunk választ találni ezekre az etikai dimenzióktól sem mentes kérdésekre, sajnos nem igazán nyúlhatunk vissza a demokrácia korábbi igazolásaihoz, hogy azokba új életet lehelve hozakodjunk elő megfejtéseinkkel, ugyanis – meglepetés! – a demokrácia történetét gyakorlatilag teleszemetelték olyan dogmatikus, különös módon egyenesen antidemokratikus és sok esetben önellentmondó érvekkel, amelyek a szóban forgó berendezkedés egyetemességét voltak hivatottak bebizonyítani. Vegyünk néhány példát a képviseleti demokrácia korszakából. A 19. századi keresztény nézőpont, amelyet többek közt az amerikai kiadó Nahum Capen (1804–1886) juttatott kifejezésre, amikor első ízben igyekezett megírni a demokrácia történetének egészét, úgy hangzott, hogy a demokrácia azért kívánatos államforma, mert igazsága egyenesen az evangéliumokból eredeztethető – ez meglehetősen rossz hírt jelentett a muszlimok, hinduk, konfuciánusok és a

* Friedrich Nietzsche: Twilight of the Idols. Ford. M. Hollingdale. London 1990, ix, 38. Magyarul lásd Friedrich Nietzsche: *Bálványok alkonya.* Helikon, Budapest, 2021.

többi felekezet hívei számára.* A nemzeti szuverenitás kora modern szószólói kitartottak amellett, hogy minden Nemzet (akkoriban szerették nagybetűvel írni ezt a szót), jogosult önmaga kormányzására, és a nemzeti önrendelkezésért folytatott harcban maguk mellett tudhatja a történelmet – a valóságban aztán ez a doktrína sokszor mészárlásokba torkollott, mint például az ír katolikusok példáján láthatjuk, akik egy meghatározó nemzetállam alárendelt állampolgáraivá váltak; de hasonló a helyzet a palesztinokkal és a kurdokkal, akiknek még saját államuk sincs, vagy a romákkal, a sámikkal, az inuitokkal és további őslakos csoportokkal, akiket egyszerűen alkalmatlannak minősítettek arra, hogy állampolgári rangra tegyenek szert. És ahogyan a nagy hatású, *Government* (1820) címet viselő, a skót hitszónok James Mill (1773–1836) által egy enciklopédia számára írt szócikke fogalmazott, a képviseleti demokrácia a magántulajdon őrzője, egyúttal annak az utilitariánus elvnek a védelmezője, miszerint „amennyiben a Kormány célja a legnagyobb számú ember legnagyobb mértékű boldogságának megteremtése, úgy ezt a célt nem érhetjük el a legnagyobb számú rabszolga mellett".**

Filozófiai szempontból ezekkel a régi igazolási kísérletekkel nem csupán az a probléma, hogy ellentmondásosak, hanem egész egyszerűen szűk látókörűek. Azért feltételezik, hogy a demokrácia melletti érveik egyetemesen érvényesíthetőek, mert abból az időtlen elvből indulnak ki, miszerint a demokratáknak és az ellenfeleiknek egyaránt

* Nahum Capen: *The History of Democracy: or, Political Progress, Historically Illustrated, From the Earliest to the Latest Periods.* American Publishing Company, Hartford, 1874, v.: „A Demokrácia Története az elvek története, összefüggésben az ember és a társadalom természetével. Minden elv Istenben ér össze [...] A kereszténység fenséges igazságában találhatóak az emberi viselkedés és igyekezet legfőbb mértéke."

** James Mill: *Government* (1820), új kiadása: *An Essay on Government.* Cambridge University Press, Cambridge, 1937.

le kell borulniuk a demokrácia jelenlétében. Ez a filozófiai műfogás természetesen ellentétes a demokrácia önmagát is megkérdőjelező és egyenlősítő szellemiségével. Az Istenről, nemzetről, történelemről és magántulajdonról való beszéd nem csupán doktriner metafizika. Méltóságteljes minősége valójában ellentmond az ellenőrző demokrácia egész eszméjének, amely éppen a nyitottság, a sokféleség és egy olyan élet mellett száll síkra, amelynek nem kell nyögnie a hatalmasságok által ráerőltetett rabigát.

Ugyanilyen kevéssé meggyőző azon eljárás, amikor a demokrácia mellett kizárólag annak pozitív hozadékaira tekintettel igyekszünk igazolást találni. Érdemes például tisztába kerülni azzal, hogy a demokrácia egyáltalán nem mozdítja minden helyzetben előrébb a békét – az ókori Athén, a mai Izrael és az Egyesült Államok példája ezt ékesen bizonyítja. Azt sem mondhatjuk, hogy a demokrácia volna a piac által megteremtett vagyon vagy a fenntartható gazdasági növekedés egyetemes feltétele – erről az állításról nyugodtan megkérdezhetjük a kínai vagy a vietnámi kormányokat, esetleg a zöldaktivistákat. Azon állítás pedig, miszerint a demokrácia „minden egyéb elképzelhető alternatívájához képest erőteljesebben ösztönzi az emberi fejlődést" – mint azt az amerikai politikatudós Robert Dahl (1915–2014) megfogalmazta –, kényes kérdéseket vet fel az „emberi" és a „fejlődés" fogalmait illetően, és nem igazán képes számot vetni a létezés emberen kívüli dinamikáival.

Ezzel el is érkezünk oda, hogy olyan új erkölcsi igazolást találjunk a demokráciának, amely sokkal szigorúbban, egyúttal nagyobb alázattal is közelít a problémához, és nem éri be az olyasféle közhelyekkel, mint például „a demokrácia azért nagyszerű, mert lehetővé teszi az embereknek, hogy maguk határozzanak az életük felől", vagy esetleg azzal, hogy cinikusan magáévá teszi a „nincs igazság, úgyhogy bármi megteszi" relativizmusát, amely óhatatlanul a demokrácia azon ellenségeinek oldalára sodorja, akik szerint az egyébként sem egyéb, mint mese habbal.

Vajon van lehetőségünk rá, hogy kilépjünk a dogmatizmus és a relativizmus kettős csapdájából? Minden bizonnyal igen. Arra van szükségünk, hogy a demokráciát a sokféleség garanciájaként, vagyis a felfuvalkodott, erőszakos és ragadozó hatalom túlkapásaitól megszabadult élet őrzőjeként gondoljuk újra.

Ha úgy gondolkodunk róla, mint a nyitott szellemiségű sokféleség biztosítékáról és a hatalmat nyilvánosság előtt felelősségre vonni képes politikai berendezkedésről, akkor a demokrácia jóval tágasabb, és a különböző, egymásnak akár ellentmondó meghatározásaival szemben toleránsabb fogalmához juthatunk, egyúttal inkább képesek leszünk tekintetbe venni az emberi és nem emberi világok törékeny összetettségét. Ha így teszünk, akkor óhatatlanul búcsút kell intenünk az időtlen első elvek pompázatos filozófiai kutatásának, ebből azonban korántsem következik, hogy a demokráciáról való gondolkodásunknak szükségképpen a könnyebb, kizárólag a pragmatikus számítás által kijelölt útját kellene követnie.* Ezekben a zavaros időkben az ellenőrző demokrácia hasznosságáról való gondolkodás jóval több alaposságot és jóval több önreflexiót követel meg, mint valaha.

Természetesen Nigéria, Indonézia, Chile, Brazília és még számos ország falvaiban és városaiban a „demokrácia" szó korántsem bír filozófiai tétekkel. Ha dicsérik, akkor többnyire egyáltalán nem ezoterikus és metafizikai okokból teszik, hanem például azért, mert a megválasztott kormányok a korrupció mellőzésével biztosítják a tiszta ivóvizet, a villanyáramot, az oltási programokat, a megfelelő oktatást

* Richard Rorty: The Priority of Democracy to Philosophy. In Richard Rorty: I. kötet. *Objectivity, Relativism, and Truth.* Philosophical Papers. Cambridge University Press, Cambridge, 1991, 257–282; vö. ehhez John Keane: *The Life and Death of Democracy.* i. m. 839–872.

és egészségügyi ellátást. Az is igaz, hogy a „demokrácia" sok helyütt közhelyszámba menő hittételek gyűjteményét jelöli. „Higgyetek a demokráciában – üzente az Amerikai Egyesült Államok leköszönő elnöke, Barack Obama. – Tudom, hogy nem lehet mindig olyan szép, mint szeretnénk. Nekem is vannak erről tapasztalataim, hiszen én is ebben éltem. De csakis ezen keresztül vagyunk képesek kis lépésekben, nemzedékről nemzedékre előrébb jutni."* Ha életvezetésként tekintünk rá, az ellenőrző demokrácia sokat meríthet az efféle érzületből – ez azonban önmagában nem elegendő. Amikor ugyanis nehézségekkel kell szembenézni, és sötét idők közelegnek, akkor csak az számít, hogy lesz-e igazán meggyőző érvünk a demokrácia mellett. Egy ilyen érv bármelyik kontextusban nagyban befolyásolhatja a közvéleményt és a mindenkori hatalmi dinamikákat. Meggyőzheti róla az embereket, hogy továbbra is elkötelezetten kitartsanak a demokrácia mellett, esetleg új híveket is megnyerhet az ügyének, és elérheti, hogy akik korábban kételkedtek, immár máshogy tekintsenek rá, és mindenekelőtt felismerjék annak szükségét, hogy minden körülmények között meg kell fékezni azt a hatalmat, amely akárcsak potenciálisan megnehezítheti az életüket, méltatlan helyzetbe sodorhatja vagy akár nyomorba is taszíthatja őket.

Az elgondolás, miszerint a hatalommal való visszaélés problémájának központi jelentőséggel kell bírnia a demokráciáról való eszmefuttatásaink során, azt is világossá teheti, hogy ez a berendezkedés miért nélkülözhetetlen a világ minden pontján. Ha ugyanis a demokráciát elsősorban a korlátlan hatalom megszelídítésére irányuló, véget nem érő folyamatként gondoljuk el, akkor egyúttal lemondunk arról, hogy azt valamiféle felsőbbrendű és gőgös első elvekhez

* Barack Obama beszéde a Rutgers Egyetem 250. évfordulójának alkalmából, 2016. május 15.

kössük. „A demokrácia nem számszerűsíthető" – írta a francia tudós Jean-Luc Nancy (1940–2021).* A vízhez hasonlóan a demokráciának sincs rögzített alakja vagy lényege. Nem csupán arról van szó, hogy a különböző korokban különböző változatokban bukkan fel, ahogy azt korábban láttuk, hanem arról is, hogy eleve ellentétes az élet rögzített formáival, ahogyan minden olyan felülről lefelé szerveződő hatalmi struktúrával is, amely a „normalitás" vagy a „természetesség" álcáját ölti magára. A demokráciában van valami punk. Anarchikus, és sohasem elégedett a fennálló renddel. A szellemisége által ösztönzött cselekedetek és az általa létrehívott intézmények váratlan fejleményeknek ágyazhatnak meg. A demokrácia, amely mindig a zsarnoki hatalom célpontjainak és áldozatainak oldalára helyezkedik, kétségbe vonja az ortodox hiteket, fellazítja a biztosnak tűnő határokat, kiszélesíti a horizontokat és minden elemében az ismeretlen felé törekszik.

Ha úgy gondolkodunk a demokráciáról, mint az alakját állandóan változtatni képes berendezkedésről, amelynek lényegéhez tartozik az emberek és a bioszféra megóvása az ellenőrizhetetlen hatalom káros hatásaitól, akkor rögtön megértjük, hogy milyen radikális potenciál rejtőzik benne: annak hangsúlyozása, hogy az emberi élet sosem lehet rögzített, hogy minden, az emberek és a nem emberi létezők is az idő és a tér futóhomokján állnak, és hogy hatalmuk mértékétől függetlenül egyetlen személyre vagy csoportra sem lehet örök időkre rábízni, hogy irányítsák mások életét. Az első népgyűlések korszakára visszatekintve azt is mondhatnánk, hogy a demokrácia elsődlegesen a károkozás megelőzésének eszköze, egy ellenőrző és figyelmeztető rendszer, amely lehetővé teszi az állampolgároknak, illetve

* Jean-Luc Nancy: *The Truth of Democracy*. Fordham University Press, New York, 2010, 27.

szervezeteiknek és hálózataiknak, hogy minden olyan esetben megkongassák a vészharangot, amikor azt gyanítják, hogy mások rosszban sántikálnak, és amikor a baj már készen állva várakozik a küszöbük előtt. Nietzsche ismeretes kritikája szerint a demokrácia arra tanít, hogy ne higgyünk az eliteknek és az erőskezű vezetőknek. Ebben kétségkívül igaza van, ám mindez nem véletlenül alakulhatott így. A demokrácia visszahozza az embereket a földre, és ellenőrző funkcióval ruházza fel őket a korlátokat nem ismerő hatalommal szemben. Hatékony eszköze annak, hogy azok, akik a különböző intézmények élén állnak, ne engedhessenek meg maguknak akármit, és főként ne engedhessék meg maguknak, hogy hatalmi túlkapásaikat szép szavakkal, hazugsággal, félrebeszéléssel vagy egyáltalán hallgatással leplezzék.

Ha így gondolkodunk róla, akkor ez a bizonyos korai ellenőrző és figyelmeztető funkció globális szempontból is mindenkinek csak a javát szolgálhatja. A demokrácia emlegetése többé már nem a béke, a gazdasági fejlődés és a humanizmus terjesztésére vonatkozó kétséges fantáziákat eleveníti fel, és nincs sok köze a fülledt egyetemi szemináriumok hangulatát idéző illúziókhoz a racionális mérlegelés révén felszabadított, egymást harmonikus egyetértésben ölelgető állampolgárokról. A demokrácia megköveteli, hogy feladjuk az első elvekhez való dogmatikus ragaszkodásunkat, legyen szó az Igazság, a Boldogság, az Emberi Jogok, a Nemzet, a Piac vagy a Népszuverenitás elvéről. Nem éri be az olyasféle megállapításokkal, miszerint ne volna más, mint „orgiák, majdhogynem orgazmusok által meghatározott kormányzati forma" (mint azt a baltimore-i író, H. L. Mencken [1880–1956] írta 1927-es *Notes on Democracy* című munkájában, ahol is nyílt támadást intézett „az alacsonyabb sorba tartozó emberek primitív ízlése és érzülete" ellen). A demokrácia arra készteti kritikusait, akik

ma azzal támadják, hogy ne volna más, mint a nyugatiak arroganciája vagy gerinctelen, liberális zagyvaság, hogy vegyék tekintetbe még egyszer, milyen óriási veszélyeket is hordoz magában az ellenőrizetlen hatalom. Minthogy a demokrácia mély gyanakvást táplál bármiféle önkényes hatalomgyakorlással szemben, illetve a gyengék és a bölcsek mellett lép fel az erősekkel és a balgákkal szemben, ezért aztán a figyelmeztető funkciója éppúgy érvényesíthető a hétköznapi élet, az üzleti szféra, a helyi és a nemzeti kormányok és a nemzetközi szervezetek egymást keresztül-kasul átjáró világaiban. Szüntelen éberséggel követi az önkényes hatalom minden formáját, bárhol is eresszen gyökeret, és nem mulaszt el figyelmeztetni azokra a katasztrófákra, amelyek az ellenőrizetlen hatalom keltette csordaszellemből, önkéntes vakságból és további patológiákból származhatnak. Mindebből az is következik, hogy éppolyan hatékonyan alkalmazható a kínai Egy Övezet, Egy Út (avagy Új Selyemút) gyatrán megtervezett és még gyatrábban kivitelezett megaprojektje, mint a több milliárd dolláros kanadai olajhomok-vállalkozások, a brazil őserdők vállalati alapon zajló kiirtása, a katonai állományok titokban zajló „modernizációja" vagy éppen a londoni, amszterdami, sanghaji és New York-i hitel- és bankszektorok esetében.

Minthogy mélyen tisztában van azzal, hogy a valóság képlékeny és megváltoztatható, a demokrácia józan védelmezője a nyitottságnak, egyúttal megértően viszonyul a tanácstalanság állapotához, különösen akkor, ha azok társaságába kerül, akik nyakas bizonyossággal gyakorolják a hatalmukat. Semmi meglepő sincs az emberi viselkedésben: a demokrácia úgy tekint az emberre, mint aki egyszerre képes a nagyságra és önzetlenségre, ugyanakkor ott van benne a lehetősége, hogy az elképzelhető legszörnyűségesebb bűnöket kövesse el. A demokrácia éppen emiatt mindenféle hübrisszel szembehelyezkedik. A központosított hatalomra

veszélyforrásként tekint; abból indul ki, hogy senkinek sem szabad ellenőrizetlen hatalommal bírnia az embertársai felett, ahogyan az általuk belakott élőhelyek felett sem. Érvényteleníti a régi kifogást, miszerint ne volna egyéb egy bolondok vezette hajónál vagy egy majomcirkusznál. A demokrácia fellép az ostobaság és a megosztottság ellen, szembeszegül a cinkos gőggel, és nem tűri a gyámkodást, a zaklatást és az erőszakot. Figyelmeztető és ellenőrző rendszerként felettébb érzékeny az emberek viszontagságaira és megpróbáltatásaira. Felhívja az állampolgárok és képviselőik figyelmét arra, hogy milyen ismeretlen veszélyekkel járhatnak a következmények következményeinek következményei. Rendkívül komolyan veszi korunk válságait, és tekintettel van azokra is, amelyek még előttünk állnak.

Amennyiben a figyelmeztetés elveként igyekszünk újragondolni, úgy kétségkívül az ellenőrző demokrácia, a demokrácia történetének a hatalom túlkapásaira leginkább érzékeny formája adja a leghatékonyabb fegyvert a kezünkbe, amellyel felvehetjük a harcot „a bizonyosság illúziójával"* szemben, egyúttal ez teszi a leginkább lehetővé a felelősségre nem vonható hatalom monopóliumainak feldarabolását, tekintet nélkül arra, hogy azok hol és miként működnek. Ha így tekintünk a demokráciára, akkor filozófiai értelemben még csak nem is szükséges az Egyetlen és Igaz aranymértékként gondolnunk rá. Éppen ellenkezőleg: az ellenőrző demokrácia éppenséggel annak feltétele, hogy kiszabaduljunk a morális kényszerek szorításából. A demokrácia etikája tisztában van a saját maga és az alternatívái korlátaival, tisztában van vele, hogy maga a demokrácia sem „természetes", és nem hivatkozhat semmiféle történelmen túli garanciára, ezért aztán nem is tűri az arrogáns idiótákat, ahogyan nem tűri az emberek megalázását és méltatlan helyzetbe hozását sem, és nem szíveli a felfuvalkodott hatalmasságokat.

A demokrácia megkérdőjelezi a jó királyokról és királynőkről, a jó szándékú diktátorokról és bölcs zsarnokokról való beszéd érvényességét. Egy olyan korban, amikor emberek milliói érzik úgy, hogy elvesztették a befolyásukat a politikai döntéshozatal felett, a demokrácia kérdőre vonja az önkényeskedőket, és a hatalom birtokosaival szemben a gyöngék oldalára áll. Nagyon is tisztában van vele, hogy a társadalmi és politikai sokféleség eljuthat egy pontra, amikor az már éppen azoknak a feltételeknek a megsemmisítésével fenyeget, amelyek egyáltalán alkalmat adtak létrejöttére. Nagyon is tudja, hogy azok, akiknek nincs hatalmuk, könnyen a saját érdekeik ellen hangolhatóak. A populizmus megmutatta, hogy a zendülő matrózok nagyon is elsüllyeszthetik a demokrácia hajóját. Mindenesetre a hatalom megzabolázásához alkalmas eszközökkel és mechanizmusokkal a demokrácia mégiscsak feltételezi, hogy létrejöhet egy olyan világ, amelyben a jelenleginél nagyobb az egyenlőség, és ahol a jólét mellett az emberek nyitottan és a maguk sokféleségében élhetnek egymás mellett. Nem azért áll ki ezen eszmék mellett, mert például az emberek „természettől fogva" egyenlők volnának, mert Isten, az istenségek vagy a „modernizáció" vagy egyszerűen a történelem ezt szükségessé tenné. A demokrácia szellemisége ehelyett arra tanít bennünket, hogy egyetlen férfi és nő sem lehet elég tökéletes ahhoz, hogy ellenőrzés és felelősségre vonás nélkül uralkodhasson embertársai vagy azon roppant törékeny földek és vizek felett, ahol mindannyiunknak élnünk adatott.

Hát ne bírna ez a belátás globális jelentőséggel?

* John Keane: Silence, Early Warnings and Catastrophes. In *Power and Humility*. i. m. 207–222.

Képjegyzék

5. Amanda Phingbodhipakkiya műve a MoveOn csoport számára, 2020
19. Keystone Press / Alamy
21. Alaa Salah, Szudán, 2019. április, AFP via Getty Images
23. Cesare Ripa: *Iconologia.* Ford. Jean Baudoin. Aux amateurs de livres, Paris, 1643
34. Ismeretlen szerző. Via Oriential Institute Museum, Chicago
37. Ismeretlen szerző. via mesopotamiangods.com
39. *Tanács a hercegnek.* új-asszír, kb. Kr. e. 650, az ásatást George Smith végezte, Kouyunjik, Irak. © The Trustees of the British Museum
46. Puskin Múzeum, Moszkva. via Wikimedia Commons
48. A szerző tulajdona
53. Leo von Klenze: *Az athéni akropolisz és Areopagosz látképe,* 1846, © bpk image agency
58. Ephorate of Antiquities of Athens City, Ancient Agora, ASCSA: Agora Excavations. © Görög Kulturális és Sportminisztérium / Hellenic Organization of Cultural Resources Development. Fotó: Craig Mauzy
61. Rudolf Muller: *Az Akropolisz látképe a Pnüksz dombról,* 1863. © Benaki Museum, Athens
65. Stephan Vanfleteren
68. Ephorate of Antiquities of Athens City, Ancient Agora, ASCSA: Agora Excavations. © Görög Kulturális és Sportminisztérium / Hellenic Organization of Cultural Resources Development
71. Ephorate of Antiquities of Athens City, Ancient Agora, ASCSA: Agora Excavations. © Görög Kulturális és Sportminisztérium / Hellenic Organization of Cultural Resources Development
74. Pictorial Press Ltd / Alamy
76. Ismeretlen szerző
80. Philip von Foltz: *Periklész temetési beszéde,* 1852. The Picture Art Collection / Alamy
95. Glenn O. Coleman: *Election Night Bonfire,* 1928, Detroit Institute of Arts, USA © Detroit Institute of Arts / Founders Society, Purchase, Mrs. James Couzens, via Bridgeman Images
97. Historical Images Archive / Alamy
104. John Keyse Sherwin William Hogarth után, *A politikus,* 1775, De Luan / Alamy
112. Miguel Hermoso Cuesta, via Wikimedia Commons
114. Rosegarten Museum, via Wikimedia Commons
120. Ismeretlen szerző, via Wikimedia Commons
124. Ismeretlen szerző, első megjelenés: *The Daily Mail,* Egyesült Királyság, 1909
127. Arisztotelész: *Politica: Le livre de politiques.* Ford. Nicholas Oresme. 14. század, Belga Királyi Könyvtár
128. James Gillray: *Charles James Fox – Egy demokrata, avagy az ész és a filozófia.* Közzétette Hannah Humphrey, 1793, © National Portrait Gallery, London
137. William Rider-Rider, 1917, Kanadai Nemzetvédelmi Hivatal, Library and Archives Canada
145. José Clemente Orozco: *Las Masas* [A tömegek], 1935, via Alamy
154. Ismeretlen szerző, via Wikimedia Commons
160. Foto News / Archivio Luce

178. Gideon Mendel / Getty Images
182. Associated Press
183. Ismeretlen szerző, via Kingsandqueensofportgual.tumblr
187. Süddeutsche Zeitung Photo / Alamy
191. Godong / Alamy
195. Ismeretlen szerző
212. © United Nations Photo
218. Fotó: Thomas Dorrington, az Extinction Rebellion Cambridge tulajdona
227. ITAR-TASS News Agency / Alamy
233. Ismeretlen szerző

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

Mutató

Aarhusi Egyezmény (globális környezetvédelmi egyezmény) 217
abertura (politikai nyitás) 184
lásd még Brazília
Abdérai Prótagorasz (az első szofista) 54
Adams, John (amerikai köztársaságpárti politikus) 140, 151
Adams, Jr., Charles Francis (amerikai történész) 127
Adams, Quincy (politikus, 1825 és 1829 között az Amerikai Egyesült Államok elnöke) 127
adathalász vállalatok 215
A Demokrácia és a Nép (Euphranor) 23
A dolgozó és a kizsákmányolt nép jogainak nyilatkozata (1918) 169
Adorno, Theodor (német filozófus) 203
Afrika 10, 79, 109, 129, 134, 177, 188–189, 192, 196, 213, 223, 225
lásd még olajdiktatúrák; Szenegál; Dél-Afrika
agora (athéni köztér) 23–24, 52–54, 56, 59, 62, 70
Aiszkhülosz *(Oltalomkeresők)* 29
Akropolisz (Athén) 52–53, 59, 61, 247–248
al-Bashir, Omar (szudáni diktátor) 251
IX. Alfonz (leóni király) 109–111, 114
Algéria 153, 181
lásd még Front Islamique du Salut (FIS)
alkotmányok 7, 69, 78, 89, 98, 100–102, 112, 118–119, 122, 131, 140–141, 147, 166–167, 184, 207, 209, 211, 213, 218–219
A lovagok (Arisztophanész szatírája) 62
általános választójog 122–123, 126–127, 129–130, 141, 150, 152–153, 155, 164–167, 169, 187
Amazon (cég) 232
Ámbédkar, B. R. (az indiai alkotmány szerzője) 207
amerikai forradalom 94
Ámon (a termékenység istene és a fáraók pártfogója) 44
Amszterdam 243
angol céhek szocialistái 151
animizmus 140
anthroposz (a rabszolgák mint puszta emberek) 58
Antiphón *(Az ékesszólásról)* 28
Anu vagy An (az égbolt istene) 36–37, 40
apartheid 7, 9, 177
arányos képviselet 130, 151, 194
Araujo, German (montevideói rádióállomás-tulajdonos) 184
Ardern, Jacinda (új-zélandi miniszterelnök) 33

Arendt, Hannah (amerikai filozófus) 209–210
Areopagitica (John Milton) 6, 122
Areopagosz (athéni bíróság) 247
Argentína 129, 139, 146–147, 149, 225
  lásd még Buenos Aires; Rosas tábornok, Juan Manuel de; Buenos Aires-i törvény (1821); Palermo
arisztokrácia 49, 71–73, 76, 94, 98, 119, 126, 155
Arisztophanész *(A lovagok)* 62
Arisztotelész *(Politika)* 50–51, 59, 126–127
Árkádiai Liga (Peloponnészosz) 156
  lásd még Megalopolisz; *müroi* (regionális tanács)
Asia Minor 109
Asszúrbanapli ninivei könyvtára 39
Athén
  lásd még ókori Görögország; athéni részvételi demokrácia
  a demokrácia politeista gyökerei 54
  a papnők feladata 24
  a szuverén démosz 66
  Akropolisz 52–53, 59, 61
  anthroposz (a rabszolgák mint puszta emberek) 58
  athéni politeista univerzum 54
  diákok a katonai kormányzat ellen (1973) 180
  metoikosz (külföldi lakosok) 52
  Nagy Sándor (III. Alexandrosz, makedón király) 221
  Parthenon 53
  theoxenia 24
  Zeus Eleutherios (templom) 23
athéni birodalom
  lásd még Makedón Királyság
  areté 81
  athéni hadsereg és hadiflotta 80
  hopliták (athéni gyalogság) 80
  peloponnészoszi háború 77–79, 135
  Periklész (athéni katonai vezető) 71, 78, 80–83, 134
  sorkatonai kötelezettség 84
  Themisztoklész (athéni politikus) 71
  thetes (az athéni hajók személyzete) 80
  vagyon felhalmozása 59
  Xenophón (athéni katonai vezető) 29
athéni részvételi demokrácia
  lásd még *demokratia; démosz* (a nép); *Pnüksz*
  agora (Athén köztere) 23–24, 52–53, 56, 59, 70
  aidósz (jó közérzet, kölcsönös tisztelet) 52
  antidemokraták 105
  áté (szemfényvesztés) 83
  az athéniak demokráciafelfogása 22–23, 66, 72
  demokrácia és gender 56
  demokrateo (a hatalom megragadása) 72
  diaphora (szavazás) 63–64
  dikasztéria (bíróságok rendszere) 68
  ekklészia (athéni állampolgári testület) 61
  graphe paranomon (az állampolgárok törvényekkel szemben tett „vádemelése") 69
  hübrisz (elvakult gőg; a hübrisz elleni athéni törvény) 60, 62, 77, 85, 119
  iszonómia (a törvény előtti egyenlőség) 63
  kleroterion (az esküdtek kiválasztásának módszere) 68
  nemeszisz (pusztítás és bukás) 77
  oikosz (háztartás; nők és rabszolgák) 159
  osztrakiszmosz 69–70

  parrhészia (őszinte beszéd) 60, 62–63
  Periklész temetési beszéde 80–81
  sztászisz (viszály) 61
  szónoklás 60–63, 82
A törvények szelleméről (Charles-Louis de Secondat, Montesquieu báró) 98
Aung Szan Szú Csí (Nobel-békedíjas burmai politikus) 180
ausztrál szavazás (titkos szavazás) 130
Ausztrália 7, 116, 125, 157
  lásd még Uluru-Kata Tjuta Nemzeti Park
„Ausztria a világ ura" („AEIOU") 134
  lásd még Reichsrat (Osztrák–Magyar Birodalmi Tanács), III. Frigyes; Habsburg Birodalom
autokrácia 230
Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata 7, 209, 211–212

Babilon (Szíria-Mezopotámia) 30–33, 39–40, 42
Bechuanaland (Botswana) 135
Belgium (G1000 Citizens' Summit) 65
berber kereskedők 189
Berlin 130, 151, 179, 213
  lásd még berlini blokád
berlini blokád 213
Bernays, Edward Louis (amerikai PR-tanácsadó) 170–171
  lásd még a nyilvánosság befolyásolásának módszerei
Bhutáni Királyság alkotmánya 219
Biblia 45–46
Biológiai Sokféleség Egyezmény (globális biológiai megállapodás) 217
Bismarck, Otto von (porosz kancellár) 129, 158
Bolívar, Simón (venezuelai katonai vezető) 129
Bolívia 9
Bonaparte Napóleon (I. Napóleon francia császár) 146
Bordeaux *parlement* 98
  lásd még Secondat, Charles-Louis de (Montesquieu bárója)
Brazília 7, 10, 147, 180, 184, 192, 196, 233, 239
  lásd még *abertura* (politikai nyitás)
brit parlament alsóháza (Westminster) 123
bronzkori civilizáció (Mükéné) 29
Brougham, Lord Henry 101–102
Bryce, Lord James *(Modern Democracies)* 192
Buenos Aires 89, 129, 147–148
  lásd még Buenos Aires-i törvény (1821)
Buenos Aires-i törvény (1821) 147
Burke, Edmund (ír politikus és író) 130
Büblosz (föníciai város) 30, 43–46

Caetano, Marcello (portugál diktátor) 183
Camus, Albert (francia író) 178
Capen, Nahum (amerikai lapkiadó) 236–237
Caracas 89, 131, 146, 236
Cassin, René (francia jogtudós) 209, 212
  lásd még *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata*
Chile 134, 157, 239
Churchill, Winston (brit miniszterelnök) 33, 171, 205
civil társadalom 15, 106, 142, 144, 164, 166, 196, 199
Cixin Liu (kínai sci-fi-író) 229–230
Coleman, Glenn O. *(Election Night Bonfire)* 95
Cooper, James Fenimore (amerikai regényíró) 146

Costa Rica 157, 181
COVID–19 223
Croce, Benedetto (Olaszország vezető liberális gondolkodója) 169

Csang Peng-csun (kínai diplomata) 212
Csehszlovákia 151, 167, 185
  lásd még Mácha, Karel Hynek (19. századi költő)

Dahl, Robert (amerikai politikai gondolkodó) 238
damosz vagy *damo* (mükénéi) 6, 29, 51
Dánia 208
D'Argenson, Marquis (XIV. Lajos francia király külügyminisztere) 6, 98–99, 107
De Gaulle, Charles (francia miniszterelnök) 209
Dél-Afrika 10, 134, 177, 192, 196, 213, 223, 225
  lásd még Mandela, Nelson
Dél-Korea 196
  lásd még híddoktorok
demagógok 10, 69–70, 82, 103, 145–147, 149, 158, 162, 169, 203
democídium (a demokrácia önmegsemmisítése) 12, 24, 222
demokrácia
  lásd még kapitalizmus; liberális demokrácia; népszavazások
  a figyelmeztetés elve 244
  a képviselet meghatározása 99
  a törvény előtti egyenlőség 63, 118, 190, 224, 233
  állampolgári elégedetlenség 138, 182, 217
  arányos képviselet 130, 151, 194
  „az elnöki rendszerek kora" 223
  „deliberatív", „részvételi" vagy „közvetlen" demokrácia 27, 33, 51, 53, 63–65, 71, 85, 90, 134, 138, 142–143, 145, 150, 156, 159, 175, 194–196, 198, 210–211, 214
  érvek mellette 208
  képviseleti kormányzás 90–91, 103, 107, 113, 115–16, 118, 133, 138–39, 152, 155, 160, 171, 193, 196, 222
  népszavazás 15, 132–33, 148, 184
  nyugati demokrácia 229–230
  parlamentáris demokrácia 162, 166, 169
  parlamentáris közgyűlések 90, 116, 165–166, 192
  „primitív demokrácia" 32–33
  szuverén területi állam 156, 209
  többpártrendszer 7, 105, 139, 147, 165, 180, 187, 191–92, 225
  választás elvén alapuló demokrácia 192
  „választott zsarnokság" 222
demokrácia a keresztény egyházban
  XIII. Benedek pápa 119
  egyházi tanácsok és zsinatok 6, 119–20
  konstanzi zsinat 6, 119–20
  Luxemburgi Zsigmond (magyar, német és cseh király, német-római császár) 119
  protestáns kálvinisták (Skócia) 120
  Rettegett Iván (IV. Iván orosz cár) 121
demokrácia a spanyol történelemben
  lásd még IX. Alfonz (leóni király)
  cives vagy *boni homines* 111
  cortes (tanácsadók gyűlése) 112, 114, 118
  fueros (a városi tanács megválasztott hivatalnokai) 111
  habilitacion (a képviselők próbatétele) 118
  Léon (római város) 109, 111–114, 118
  mestas (a spanyol pásztorok közgyűlései) 115
  II. Orbán pápa 109, 111
  parias (a muszlim kormányzók adói) 110
  poderes (kötelező utasítások) 117
  procuradores (képviselők) 114
  servicio (a spanyol királynak beszolgáltatott adomány) 115
  Vintiquatrena de Cort (huszonnégyek bizottsága) 118
demokrácia a történelemben
  lásd még populizmus; „a nép"; általános választójog
  a felszabadított rabszolgák szavazati joga 14
  a képviselők megválasztása/választott képviselők 89, 96, 103, 107, 114, 117–118 122, 125, 130, 132, 139, 141, 143–144, 159, 165, 200
  a munkások szavazati joga 14
  a nők szavazati joga 7, 14, 136–137, 149, 190
  a szuverén államok doktrínája 157
  arisztokratikus demokrácia 151
  burzsoá demokrácia 152
  „demokratikus, de képviseleti kormányzás" (Thomas Jefferson) 90, 133, 171
  funkcionális képviselet 151
  jelölt (latinul *candidatus*) 94
  jóléti állam 7, 164
  képviseleti demokrácia 6–7, 33, 87, 89–92, 94–98, 100, 102–108, 116–117, 120, 122–123, 125, 133–136, 138–139, 141–146, 149–150, 152–154, 156–1157, 159, 161–166, 168–171, 176, 187–188, 193–194, 196, 198–199, 202–203, 205–207, 211, 214–215, 222, 230, 235–237
  képviselő (latinul *repraesentare;* az iszlámban a *wakil*) 93
  keresztény demokrácia 152
  köztársasági demokrácia 151
  „nagy demokratikus forradalom" (Tocqueville) 152
  nemzetközi demokrácia 156
  plurális szavazás 150
  rabszolgaságon alapuló részvételi demokrácia 57, 64
  szociáldemokrácia 151
  szocialista demokrácia 152
  választójog 14, 80, 93, 101, 122–123, 126–127, 129–130, 132, 136–137, 141, 150, 152–155, 158, 164–167, 169, 187
demokrácia 1945 után
  lásd még ellenőrző demokrácia
  dekolonizáció 183, 187
  fordított totalitarianizmus 227
  igazgatott demokrácia 227
Democracy Report 2020 (V-Dem Institute Sweden) 224–225
demokaraasi 190, 192
demokrateo („a hatalom megragadása") 72
demokratia 6, 22, 28–29, 48, 71–74, 79, 180
  lásd még *démosz* (a nép); *kratosz* (uralom)
Demokratia istennő 22, 24, 29, 46, 58
Démokritosz (görög szónok és filozófus) 6, 63
  lásd még *parrhészia* (őszinte beszéd)
démosz (a nép) 24, 28, 47, 49–51, 58, 62, 66, 72–73, 82, 105, 139
Démoszthenész (athéni politikus, szónok) 85
Díaz, Porfirio (mexikói diktátor) 125
digitális kommunikáció forradalma 214
diktatúrák 7, 9, 167, 169, 176, 180, 182–184, 203, 230
  lásd még olajdiktatúrák
dokimaszia (az új hivatalnokok megválasztásának folyamata) 66
„dolgok parlamentje" (Bruno Latour) 220
Drérosz (görög városállam) 47–49
Dublin (Írország) 131
dumu (ókori sumer) 30

Ea (isten) 40
Earthwatch 217
VII. Eduárd (brit király) 124

Egy demokrata, avagy az ész és a filozófia (James Gillray) 128
egy ember, több érdek, több hang, több szavazat, több képviselő 197
Egyesült Államok és demokrácia
lásd még Barack Obama; Donald Trump; James Madison; James Wilson; J. F. Kennedy; John Randolph Haynes; Thomas Jefferson
amerikai forradalom (polgárháború) 94
Egyesült Államok alkotmánya, 1787 101, 131
Egyesült Államok alkotmányának tizenhetedik kiegészítése 131
Egyesült Államok támogatását élvező brazil katonai junta 180
iraki invázió 216
köztársasági demokrácia 151
„közvetlen kezdeményezés" 133
Közvetlen Törvénykezési Liga (Direct Legislation League, Los Angeles) 131
Nebraska 131, 151
New York 89, 95, 178, 185, 243
politikusok visszahívása 131–132
2020-as amerikai választás 14
Egyesült Arab Emírségek 228
Egyesült Munkáspárt (Új-Zéland) 123
lásd még Walter Thomas Mills (amerikai szocialista lapkiadó)
Egyiptom 42–44, 46, 109–110
ékírás 31
Eliot, George (Mary Anne Evans, 19. századi angol regényíró) 138
eljövendő nemzedékek jogait képviselő bizottságok (Wales) 196
ellenőrzés (latin *monere*, 'figyelmeztetni', 'tanácsot adni') 194
ellenőrző (figyelmeztető) demokrácia 7, 12, 173, 177, 192, 194–195, 197–201, 213–216, 221, 223–224, 228, 230, 232, 234–236, 238–240, 244
első világháború 137, 151, 157, 169–170, 202, 209
Enlil (isten) 40
ENSZ-közgyűlés 212
Erdoğan, Recep Tayyip (török miniszterelnök) 231, 235
Észak-Afrika 79, 109
Euphranor *(A Demokrácia és a Nép)* 23
Európa és az Európai Unió 7, 12, 53, 89, 91, 94, 109, 116, 122, 129, 140, 151, 156, 158, 165–167, 184, 187–189, 193, 209, 235
Extinction Rebellion 217–218

fantomdemokrácia 231
lásd még zsarnokság
fasizmus 168, 202, 230
Fehéroroszország 9
Feröer-szigetek 6, 97
Fox, Charles James (brit politikus) 128
Fönícia 6, 30, 34, 43–44, 47, 89
Franciaország 109, 139, 154, 208, 223, 226
Franklin, Benjamin (amerikai politikus) 141, 202
Freedom House (agytröszt) 187–188, 224
Friedrich, Carl (német tudós) 209
III. Frigyes (német-római császár) 134
Front Islamique du Salut (FIS) 181
Fukuyama, Francis (amerikai politikai filozófus) 94, 176, 188
Fülöp-szigetek 154, 183
lásd még Ferdinand, Marcos

G1000 Citizens' Summit (Belgium) 65
gettysburgi beszéd (Abraham Lincoln) 144
Gillray, James *(Egy demokrata, avagy az ész és a filozófia)* 126, 128
Goebbels, Joseph (a Harmadik Birodalom propagandaminisztere) 15
Google 232
Grote, George (angol bankár, tudós és politikus) 27
Groussac, Paul (argentin értelmiségi) 129
Guatemala 225
Guizot, François (francia liberális politikus) 138
III. György (angol király) 106

habeas corpus (a kínzás és a politikai alapon történő bebörtönzés tiltása) 117, 184
Habsburg Birodalom 134
lásd még „Ausztria az egész világ ura" („AEIOU"); III. Frigyes
Haida Gwaii (Népek Szigetei) 219
Hamilton, Alexander (amerikai államférfi, pénzügyminiszter) 100–101
hatalom ellenőrzése 213
hatalom és visszaélés 14, 51, 77, 176, 199, 200, 207, 210–211, 213, 215, 240
Haynes, John Randolph (amerikai orvos, ingatlanberuházó) 131
lásd még Közvetlen Törvénykezési Liga (Direct Legislation League, Los Angeles)
Helldorff-Bedra, Otto von (német politikus) 129
Henderson, Alexander (glasgow-i hitszónok) 121
Hérakleitosz („a síró filozófus") 53
Hérodotosz (görög történetíró) 29
híddoktorok (Dél-Korea) 196
Hideki Tódzsó, tábornok (Japán vezetője a második világháború alatt) 169
Hirohito (japán császár) 168
Hitler (Németország kancellárja) 15, 162, 168–169, 205
Hogarth, William (angol festő, grafikus, rézmetsző) 104, 248
Homérosz (görög költő) 54
Hongkong 9, 21
hongkongi tüntetés, 2019 21
Huckleberry Finn kalandjai (Mark Twain) 92
Huntington, Samuel P. (amerikai politikatudós) 12
hübrisz (gőg, vak elbizakodottság) 60, 62, 77, 85, 119
Hüperbólosz 70

Iconologia (Cesare Ripa) 23
időszakos választások 15, 91, 98, 117, 122, 133, 139, 147, 152, 209
Igazság és Megbékélés Bizottság (Dél-Afrika) 196
imám (arab *imām* 'valami előtt') 190–191
India
lásd még Dzsaváharlál Nehru (*Találkozó a végzettel* című beszéd)
korai védikus időszak 43
1952-es indiai választások 195
2015-ös bihari (indiai állam) választások 195
Indonézia 213, 225, 239
Irak 30, 34, 38, 216
Irán 30, 228, 234
Írország 122, 159
istenek és istenségek 6, 18, 20, 22–24, 29, 32, 35–37, 39–40, 44, 52–56, 58, 60, 64, 76–78, 93, 96, 109, 111, 118, 120–121, 140, 148, 192, 205, 237–238, 245
iszlám világ 93
lásd még muszlimok
izlandi közgyűlések (Althing vagy Alþingi) 97
Izrael 47, 213, 238

Jacobsen, Thorkild (dán tudós) 32–34
János király (Magna Carta, 1215) 111
Japán 168–169, 187, 202
  lásd még Hirohito császár; Konoe Fumimaro
Jbeil (Libanon) 46
Jefferson, Thomas (az Amerikai Egyesült Államok elnöke) 90–92, 102–104, 108, 139, 222
Jeruzsálem 109
jóléti állam 7, 164
Jugoszlávia 166

Kanada 7, 116, 122, 136–137, 157, 243
  lásd még Manitoba; Új-Brunswick; Új-Skócia; Prince Edward-sziget
Kanadai Konföderáció (1867) 136
Kanesh, kereskedőváros (Szíria-Mezopotámia) 42
kapitalizmus 10, 155, 159, 161–164, 176, 208, 226, 228, 232
I. Károly (angol király) 6, 154
V. Károly (francia király) 126
Katalónia (Spanyolország) 115, 118
katonai diktatúra 7, 9, 169, 180, 230
Kazahsztán 234
Kennedy, John F. („Ich bin ein Berliner" beszéd) 179
Kenti Állami Egyetem 181
képviseleti (választói) demokrácia
  egy ember, egy szavazat 71, 122, 130, 150, 163, 196
  ellenfelei 206
  kezdetei 92, 94–95, 207
  nyomtatott kultúra 214
  politikai vezetés 7, 103, 139, 207
képviselő (latinul *repraesentare;* az iszlámban *wakīl*) 93
kereszténység 37, 108–111, 113, 119–122, 152, 236–237
Kimón (athéni katonai vezető) 71, 82
Kína
  lásd még Mao Ce-tung; Weibo (kínai mikroblogoldal)
  Egy Övezet, Egy Út (Új Selyemút) 243
  Kínai Kommunista Párt 154
  Sanghaj 243
  1930-as évek nacionalista kormánya 19
  1948-as választás 154–155, 180
King Jr., Martin Luther (amerikai baptista lelkész, politikai aktivista) 208
királyság 17, 66, 103, 105, 110, 116, 155, 157, 217, 219
  lásd még lila zsarnokság
klímaváltozás (klímakatasztrófa) 217–218, 220
kommunizmus 186, 188
Konoe Fumimaro (japán miniszterelnök) 168
konstanzi zsinat 6, 119–120
korallzátonyokat felügyelő szervezetek (globális együttműködés) 196
korrupcióellenes szervezetek 17, 213
Közel-Kelet 30, 79, 89, 180
  lásd még Jeruzsálem; Palesztina; Szíria; Szíria-Mezopotámia
közgyűlés (népgyűlés)
  lásd még részvételi demokrácia
  Babilónia (Kr. e. 5. század) 42
  contiones (római népgyűlések) 96
  cortes (spanyol tanácsadók gyűlése) 112, 114, 118
  izlandi közgyűlések (Althing vagy Alþingi) 97
  meshweret (ottomán tanácsadó testület) 135
  mestas (a spanyol pásztorok közgyűlései) 115
  móéd (héberül 'közgyűlés' vagy 'tanács') 45
  mw-'dwt (sémi nyelven 'közgyűlés' vagy 'tanács') 45
  puhru (népgyűlés, akkád) 32, 38
  svájci népgyűlések *(landsgemeinde, talschaft, teding)* 97
  ukkin (népgyűlés, sumer) 32, 38
  zikkurat (templom) 31

Közvetlen Törvénykezési Liga (Direct Legislation League, Los Angeles) 131
kratosz (uralom) 28, 72–73
Kuomintang (KMT) katonai kormányzat 181

XVI. Lajos (francia király) 6, 126, 128, 154, 201
Laski, Harold (angol közíró) 95, 162–163
Latin-Amerika 7, 116, 122, 129, 146, 160, 184, 188, 193, 225
Latour, Bruno („a dolgok parlamentje") 220–221
Lefort, Claude (francia gondolkodó) 18
Lengyelország 7, 184, 233
Léon (római város) 109, 111–114, 118
Lewis, C. S. (ír szerző, gondolkodó) 204–205
Libanon 46–47, 212
liberális demokrácia 7, 12, 152, 175, 187–189, 193, 228–229
lila zsarnokság 7, 166, 169
Lin Jü-tang *(Mi, kínaiak)* 18–19, 204–205
Lincoln, Abraham (az Egyesült Államok elnöke) 144
  lásd még gettysburgi beszéd
lineáris B írás (Mükéné) 29, 33, 89
Lippman, Walter (amerikai politikai szerző) 169–701
Loraux, Nicole (francia klasszicista tudós) 13, 76

Mácha, Karel Hynek (cseh költő) 185
Machiavelli, Niccolò (firenzei politikus és filozófus) 13
Madero, Francisco (mexikói demokrata) 123, 125
Madison, James (az Amerikai Egyesült Államok elnöke) 33, 99–100
  lásd még az Egyesült Államok alkotmánya
Magna Carta, 1215 (János király) 6, 111
Magyarország 225, 227–228, 234
Maine, Henry Sumner (angol jogtudós) 129–30
Makedón Királyság 85
  lásd még II. Filipposz
Malik, Charles (libanoni tomista gondolkodó) 212
Malinowski, Bronisław (antropológus) 33
Mandela, Nelson (a Dél-afrikai Köztársaság elnöke) 7, 177–78
Manitoba (Kanada) 151
Mann, Thomas (német író) 203, 210
Mao Ce-tung (a Kínai Népköztársaság elnöke) 180
Marcos, Ferdinand tábornok (Fülöp-szigetek) 183
Marduk (az egek és a földek ura) 39
Maritain, Jacques (francia katolikus filozófus) 205–206
Marx, Karl (német filozófus, közgazdász) 95
második világháború 7, 157, 202, 209
Matters, Muriel Lilah (ausztrál újságíró, szüfrazsett) 123–124
mazorca (titkosrendőrség) 149
Mediterráneum (Földközi-tenger térsége) 47
Megalopolisz (Árkádia fővárosa) 156
megfigyelés és megfigyelési kapitalizmus 10–11, 186, 197, 215, 232
Mílosz (sziget az Égei-tengeren) 84
Mencken, H. L. (*Notes on Democracy*, 1927) 242
meshweret (ottomán tanácsadó testület) 135
Mexikó 7, 123–125, 129, 145, 225, 233
mexikói forradalom, 1910 145
Michnik, Adam (lengyel demokrata) 182
Mianmar 9, 182
  lásd még Szú Csí, Aung Szan; Yangon Egyetem (Mianmar)
Mill, James (*Government*, 1820) 237

Mill, John Stuart (angol liberális filozófus) 1500
Mills, Walter Thomas (amerikai szocialista) 123
lásd még Egyesült Munkáspárt (Új-Zéland)
Milton, John *(Areopagitica)* 6, 122
Modern Democracies (Lord James Bryce) 192
móéd (héber, 'közgyűlés' vagy 'tanács') 45
lásd még *mw-'dwt* ('közgyűlés' vagy 'tanács')
Mohamed próféta 109
mongol alkotmány 219
Montesquieu, báró (Charles-Louis de Secondat, francia filozófus) 98
lásd még Bordeaux, *parlement*
Montevideo 89, 131, 184
Movimento das Forças Armadas (Portugália) 183
Mussolini, Benito (olasz fasiszta politikus, miniszterelnök) 158, 160
lásd még római felvonulás (1929)
muszlim kormányzók 110
lásd még *parias*
muszlimok 96, 108–111, 115, 189–191, 236
lásd még imám (arabul *imām* 'valaki előtt'); iszlám világ; Szenegál
mükénéi lineáris B írás 29, 33, 89
mw-'dwt ('közgyűlés' vagy 'tanács') 45

nácizmus 169, 185, 202
Nagy-Britannia
lásd még angol céhek szocialistái; Egyesült Királyság
Brit Birodalom és demokrácia 135–136
képviseleti intézményekkel rendelkező gyarmatok 136
Nagy Sándor (III. Alexandrosz, makedón király) 221
Nancy, Jean-Luc (francia filozófus) 241
Narutowicz, Gabriel (lengyel elnök) 167
négritude 189
négyszázak (Kr. e. 411) 77
Nehru, Dzsaváharlál (*Találkozó a végzettel* című beszéd) 33, 179
Német Konzervatív Párt 129
lásd még Bismarck, Otto von; Helldorff-Bedra, Otto von
Németország 119, 151, 196, 202, 208, 223
lásd még Weimari Köztársaság
nemeszisz (pusztítás és bukás) 77
népszavazások 15, 132–133, 148, 184
népszuverenitás 138–139, 144–145, 157, 205, 207, 209, 212, 231, 242
népszuverenitás elve 207
New York 89, 95, 178, 185, 243
Newton, Isaac 218
Niebuhr, Reinhold (amerikai teológus) 7, 208–209
Nietzsche, Friedrich (német antifilozófus) 120, 236, 242
Nigéria 239
Nippur (Szíria-Mezopotámia) 30–31, 40
Notes on Democracy, 1927 (H. L. Mencken) 242
Njózekan Haszegava (japán újságíró) 168

nyilvánosság befolyásolásának módszerei 170
lásd még Edward Bernays
nyilvánosság előtti felelősségre vonás 210, 221, 239

Obama, Barack (az Amerikai Egyesült Államok elnöke) 240
oikosz (háztartás; nők és rabszolgák) 159

ókori Görögország
lásd még athéni részvételi demokrácia; Arisztophanész; Athén; Démokritosz; istenek és istenségek, Mükéné (bronzkori civilizáció)
a *damioi* említése Kr. e. 650–600 körül 47–48
a démosz említése Kr. e. 575–550 körül 28, 47
Abdérai Prótagorasz (az első szofista) 54
bulé démoszié (elöljárók tanácsa) 49
démosz ho georgikosz (mantineai földbirtokosok) 51
démosz plethüon („a nép egészének gyülekezése") 51
Démoszthenész (athéni politikus, szónok) 85
dika (bírósági ítélet) 51
Drérosz (görög városállam) 47–49
Hérakleitosz („a síró filozófus") 53
Hérodotosz (görög történetíró) 29
Homérosz (görög költő) 54
Hüperbólosz 70
kozmosz 35, 48
olajdiktatúrák 180
Olaszország 7, 79, 155, 168–169, 202
oligarchia 51, 85, 91, 126, 229
Oltalomkeresők (Aiszkhülosz) 29
Orbán Viktor (magyar miniszterelnök) 227
Ordóñez, José Batlle y (uruguayi elnök) 160–161
Oregon 131–133
Oroszország 7, 168, 202, 228, 234–235
lásd még Szovjetunió; sztálinizmus
Orozco, José Clemente (*Las Masas* [A tömegek]) 145
osztrakiszmosz 69–70
osztrák marxisták 151
Ottomán Birodalom 135
lásd még *meshweret* (ottomán tanácsadó testület)

önrendelkezés 16, 28, 30–31, 36, 42, 46, 50–51, 65, 89, 91, 96, 116–117, 141, 147, 156–157, 163, 194, 210, 226, 237
lásd még ellenőrző demokrácia
ötszázak tanácsa 66
lásd még *dokimaszia* (az új hivatalnokok kiválasztása); *prütanisz* (a szenátorok belső köre)

Paine, Thomas *(Az ember jogai)* 7, 104–105, 107–108
Pakisztán 213
Palermo 147–148
Palesztina 109, 213, 237
Pankhurst, Emmeline (brit radikális politikus) 123
parias (muszlim kormányzók adója) 110
parlamentáris demokrácia 162, 166, 169
Peloponnészosz 51, 79, 156
lásd még Arkádiai Liga
peloponnészoszi háború 77–79, 135
lásd még négyszázak (Kr. e. 411); Spárta
Periandrosz (Ambrákia zsarnoka) 50
Periklész (athéni katonai vezető) 71, 78, 80–83, 134
Perzsia 110
II. Philipposz (Makedón Királyság) 85
Phingbodhipakkiya, Amanda (ázsiai-amerikai művész) 14
Piłsudski, Józef (lengyel katonai vezető)
Platón (görög filozófus) 167
lásd még *theatokrácia*
plutokrácia 226
Pnüksz (szabadtéri amfiteátrum) 52, 60–62

polgárjogok 7, 15
Polin, Thomas Hon Wing (kínai újságíró) 229–230
Politika (Arisztotelész) 50, 126
politikai pártok 15, 58, 69, 89, 105, 119, 133, 144, 160, 181, 190, 196–197, 215, 217
populizmus 143, 146, 149, 153, 176, 245
Portugália 7, 147, 167, 183
lásd még Marcello Caetano; Movimento das Forças Armadas
prekariátus 226
Priestley, J. B. (BBC-n tartott rádióelőadások) 205–206
Prince Edward-sziget (Kanada) 151
protestáns kálvinisták (Skócia) 120
prütanisz (szenátorok belső köre) 67
Putyin, Vlagyimir (orosz elnök) 10, 227, 231, 235

rabszolgák (anthroposz) 14, 42, 44, 49, 52, 56–60, 62, 64, 68, 84, 91, 97, 101, 131, 138, 147, 150, 154, 159–160, 162, 182, 199, 237
Reichsrat (Osztrák–Magyar Birodalmi Tanács) 135
részvételi demokrácia 6, 25, 27, 33, 51, 64, 66, 71, 85, 134, 138, 142–143, 145, 150, 156, 159, 175, 198, 214
lásd még athéni részvételi demokrácia; népgyűlések
részvételi költségvetés 195–196
Rettegett Iván (IV. Iván orosz cár) 121
Ripa, Cesare *(Iconologia)* 22–23
Róma 109, 111, 140, 253
lásd még római felvonulás (1929)
római felvonulás (1929) 160
Római Köztársaság 94
Roosevelt, Eleanor (*Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát* összeállító bizottság tagja) 212
Roosevelt, Franklin D. (amerikai elnök) 202
Rosanvallon, Pierre (francia politikus, demokráciakutató) 222–223
Rosas tábornok, Juan Manuel de (argentin *caudillo*) 146–149
lásd még *mazorca* (titkosrendőrség); Palermo
Rousseau, Jean-Jacques (francia politikai gondolkodó) 64

Saint-Domingue (Haiti) rabszolgafelkelés 154
sajtó, sajtószabadság 6, 15, 60, 90, 121–122, 133, 147, 184, 190, 224, 227
Salah, Alaa (szudáni diáktüntető) 21
Salazar, António (portugál diktátor) 167
I. Sándor (jugoszláv király) 166
Sarawak (Malajzia) 135
Schmitt, Carl (német jogász, filozófus) 95
Schumpeter, Joseph (osztrák közgazdász) 198, 205–206
Schvarcz, Gyula (Julius) (magyar történész, politikus, a *Die Demokratie von Athen* című mű szerzője) 127
Secondat, Charles-Louis de (Montesquieu bárója, francia filozófus) 98
lásd még Bordeaux, *parlement*
Senghor, Léopold Sédar (szenegáli vezető) 190
Siracusa / Szirakúza (szicíliai város) 49–51
Sierra Leone 225
Spanyolország 6, 90, 108–109, 112, 115, 117, 183, 232
Spárta 77, 80, 156
Su Changhe (kínai tudós) 229–230
Suméria 30, 32, 34, 37–38
lásd még Anu vagy An (az ég istene); ékírás; *dumu*; Tell Asmar
Svájc 97, 116, 157
svájci népgyűlések *(landsgemeinde, talschaft, teding)* 97
Svédország 157, 208, 226

szakszervezetek 58, 106, 132, 156, 160, 163–164, 226, 228
Szaúd-Arábia 7, 234
szavazóhelyiségek 89, 131, 137
Szenegál
demokaraasi 190, 192
mecsetdemokrácia 191
Szicília 50–51, 109
Szíria 30, 109–110
Szíria-Mezopotámia 6, 31–32, 34–38, 40–41, 54
szlovén alkotmány 219
Szókratész (görög filozófus) 54
Szovjetunió 7, 11, 235
lásd még Oroszország
sztálinizmus 202
Szudán
lásd még Salah, Alaa
Omar el-Bashir elleni tiltakozások (2019) 21

Tajvan 181
Találkozó a végzettel (beszéd, Dzsaváharlál Nehru) 179
Tanács a hercegnek (agyagtáblára írt politikai szöveg) 38–39
társadalmi egyenlőtlenségek 10, 152, 207, 225
lásd még prekariátus
Tell Asmar (sumer város) 34
thaiföldi katonai puccs (2014) 181
Thatcher, Margaret (brit miniszterelnök) 33
The Children of Light and the Children of Darkness (A fény és a sötétség gyermekei, Reinhold Niebuhr) 7, 208–209
theatokrácia (Platón) 74
theoxenia 24
Thuküdidész (görög történész) 13, 78–80, 82, 203
Tienanmen téri tüntetések (1989) 21, 179
timokrácia 126
titanizmus 16, 18
tizennégy pontos beszéd (Woodrow Wilson) 157
Tocqueville, Alexis de (francia politikai gondolkodó, történész) 7, 152–153, 201
totalitarianizmus 7, 90, 168–169, 176, 202–203, 205–206, 227, 230
Törökország 7, 79, 228, 234
Trump, Donald (amerikai elnök) 223, 233–234
türannisz 51
Twain, Mark *(Huckleberry Finn kalandjai)* 92

Új-Brunswick (Kanada) 151
Új-Skócia (Kanada) 151
Új-Zéland (Aotearoa) 7, 116, 123, 157, 217–218
ukkin (népgyűlés, sumer) 32, 38
Uluru-Kata Tjuta Nemzeti Park (Ausztrália) 219
United Kingdom Open Air Laboratories (OPAL) projekt 217
United Tasmania Group (Ausztrália) 217
University College London 27
Ur (Szíria-Mezopotámia) 30–31
Uruguay 7, 157, 160, 184

Választási nap, 1884 november (Walt Whitman) 122
választójog (általános választójog) 14, 80, 93, 101, 122–123, 126–127, 129–130, 132; 136–137, 141, 150, 152–155, 158, 164–167, 169, 187
Values Party (Új-Zéland) 217

Van Reybrouck, David *(Against Elections)* 65
V-Dem Institute Sweden (*Democracy Report, 2020*) 7, 224–225
Veblen, Thorstein (amerikai közgazdász) 161, 226
Venamon (thébai diplomata) 44–47
Vichy-kormány (Franciaország) 209
Vietnám 225, 238
Volksgemeinschaft (náci Németország) 169
Voltaire (François-Marie Arouet, 18. századi francia bölcselő) 15
vox populi, vox dei (a nép hangja isten hangja) 140, 144

Wales 124, 196
Weibo (kínai mikroblogoldal) 233
Weimari Köztársaság 168
White, Andrew (a Cornell Egyetem elnöke) 127
Whitman, Walt *(Választási nap, 1884 november)* 122
Wilson, Henry Lane (az Egyesült Államok mexikói nagykövete) 125
Wilson, James (amerikai presbiteriánus ügyvéd) 101
Wilson, Woodrow (tizennégy pontos beszéd) 157

Xenophón (athéni katonai vezető) 29

Yangon Egyetem (Mianmar) 182

Zakar-Baál (bübloszi herceg) 44–45
lásd még *móéd* (héberül 'közgyűlés' vagy 'tanács'); *mw-'dwt* (sémi 'közgyűlés' vagy 'tanács')
Zeusz (a szabadság istene) 54–55
Zeusz Eleutheriosz (templom) 23
zikkurat (templom) 31

zsarnokság 6–7, 10–11, 13, 16–17, 20, 22, 27, 40, 48, 50, 70, 77, 90, 99–100, 103, 116, 121, 123, 126, 129–130, 140, 146, 151, 153, 166, 169, 202, 205, 212, 222, 227–228, 230–235, 241
lásd még „fantomdemokrácia"; „népszuverenitás"

TARTALOM

A demokrácia története évszámokban 6

Bevezetés 9

ELSŐ RÉSZ
Részvételi demokrácia 25
MÁSODIK RÉSZ
Képviseleti demokrácia 87
HARMADIK RÉSZ
Ellenőrző demokrácia 173

Képjegyzék 246
Mutató 249

John Keane a politikatudomány professzora a Sydney-i Egyetemen, és demokráciakutatással foglalkozik ausztrál, brit és német intézményekben. Számos könyv szerzője, amelyek közül a több nyelvre lefordított *The Life and Death of Democracy* 2010-ben tényirodalom kategóriában felkerült a Prime Minister's Literary Award rövidlistájára. A humántudományok terén elért kimagasló teljesítményéért nemrég Balzan- és Holberg-díjra jelölték.

A demokrácia iránti bizalom erősítése ma fontosabb, mint valaha

Hogyan alakult ki a demokrácia?

És mit értünk rajta egyáltalán?

Miért nem Athénban kezdődött, és milyen fajtái vannak jelenleg?

Az elismert politikai gondolkodó, John Keane a suméroktól a jelenünkig követi végig a népakarat működésének szövevényes történetét az athéni népgyűlésektől az Európában kialakult választói, illetve ellenőrző demokráciáig. Nem teljesen váratlanul a szerző amellett teszi le a voksot, hogy bárhogyan is nézzük, nincs jobb politikai berendezkedés ennél.

A nagy kérdés, hogy vajon létezik-e még jövője a demokráciának. Vagy a demagógok és a zsarnokok hagyják el győztesen a történelem színpadát? Keane nem marad adós a válasszal.

9 789635 431908
www.athenaeum.hu | 4299 Ft